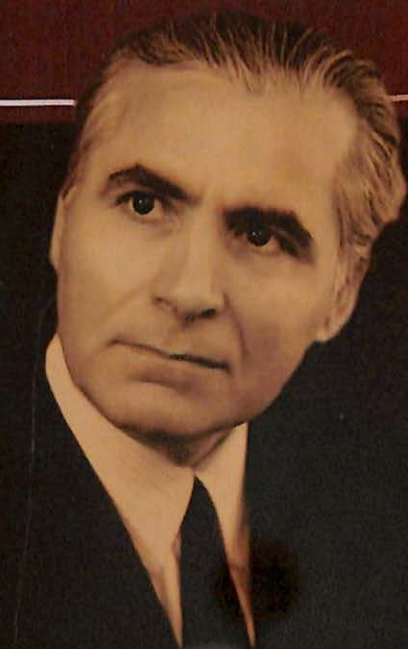

Ağahüseyn Şükürov

ƏLİ TUDƏNİN YARADICILIQ YOLU

AĞAHÜSEYN ŞÜKÜROV

ƏLİ TUDƏNİN
YARADICILIQ YOLU

Az 4333325

Azərbaycan milli
kitabxanası

Elmi redaktor: **Teymur Əhmədov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Almaz Əliqızı**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rafiq Yusifoğlu
filologiya elmləri doktoru, professor

Redaktor: **Nuran Məmməd Hüseyinli**

Ağahüseyn Şükürov. Əli Tudənin yaradıcılıq yolu.
Bakı: "Elm", 2019, 184 səh.

ISBN 978-9952-523-18-8

Monoqrafiyada Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əli Tudənin həyatı, mühiti, poeziya və nəsr, demokratik fəaliyyəti, ədəbi düşüncə və mülahizələri, poetik sənətkarlığı ilk dəfə olaraq ətraflı təhlil olunmuşdur. Burada şairin şəxsi arxivində saxlanılan xatirələri, həyatının indiyədək geniş oxucu kütləsinə məlum olmayan məqamları da öz əksini tapmışdır.

Monoqrafiya ədəbiyyatşünaslar, tənqidçilərlə yanaşı ali məktəblərin filologiya fakültələrinin müəllimləri və tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© "Elm" nəşriyyatı, 2019

ELMİ REDAKTORDAN

Əli Tudə Cavadzadə (1924-1996) müasir Azərbaycan şeirinin yaradıcılarından biridir. 72 illik ömrünün 50 ildən çoxunu milli poeziyanın inkişafına həsr etmişdir. Onun ilk şeiri – "Vətən nəğməsi" 1937-ci ilin yazında Bakıda "Yeni yol" qəzetində dərc olunmuşdur. Bakıda dünyaya göz açan, sovet ibtidai məktəbində 13 yaşında ikən vətənə ilk nəğməsini həsr edən Əli Cavadzadə əslən Cənubi Azərbaycan bölgəsindən olduğuna görə "İranlı" adı ilə, necə deyirlər, sürgün olunur. Səkkiz ildən sonra İranda milli hökumətin mürtəcə Qəvamü səltənə hökuməti tərəfindən dağıdılmasından sonra Şimali Azərbaycanda mühacirət həyatı keçirmiş, ömrünün sonunadək Bakıda yaşayıb yaratmışdır. Əli Tudə zəngin irs qoyub getmişdir.

XX əsrin 40-cı illərindən Əli Tudənin bədii yaradıcılığı ədəbi tənqidin nəzərini cəlb etmiş, dəyərli elmi məqalələrdə onun milli ədəbiyyatın zənginləşməsində xidmətlərindən bəhs edilmişdir. Xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimovun Əli Tudəni "Cənub ədəbiyyatı tarixində böyük xidmətləri olan" istedadlı şair kimi təqdim etməsi təsadüfi olmamışdır. Cənubda milli demokratik hərəkatın fədailərindən biri olan mübariz şairin yaradıcılığında, eləcə də publisistik əsərlərində Cənub mövzusu başlıca yer tutmuşdur.

Əli Tudə vətəndaş şair idi. Onun lirik-epik əsərlərində, poemalarında Cənubi Azərbaycan xalqının həyatı, azadlıq uğrunda mübarizəsi, gələcəyə inamı əksini tapmışdır. Doğma soydaşlarının taleyi onu həmişə düşündürmüşdür. Gənclik illərində milli demokratik hərəkata qoşulmuş, ictimai fikrin və mədəniyyətin inkişafına xidmət etmişdir.

Ağahüseyn Şükürov Əli Tudənin yaradıcılıq yolunu ilk dəfə geniş, əhatəli tədqiq etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Monoqrafiyada Əli Tudənin həyatı, mühiti, bədii yaradıcılığı diqqətlə izlənilmişdir. Onun çoxcəhətli ədəbi-ictimai fəaliyyəti səriştəli, dolğun təhlil edilmişdir. Əli Tudənin ömür yoluna və zəngin irsinə dərin bələdlük tədqiqatçıya imkan vermişdir ki, bu sənət bahadırını əsərdə şair, yazıçı, publisist, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi və naşir kimi təqdim etsin, onun istedad və zəhməti sayəsində milli ədəbiyyatımızın zənginləşməsində xidmətlərindən bəhs edə bilsin.

Monoqrafiya girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Monoqrafiyanın birinci fəslə "Əli Tudənin həyatı və ədəbi-ictimai mühit" adlanır.

Tədqiqatçı burada Əli Tudənin ömür yolunu diqqətlə izləyir, onun Ərdəbildə, Təbrizdə və Bakıda mühacirət dövrü keçirdiyi mübarizə dolu ağır və şərəfli həyatı barədə dolğun təsəvvür yaradır.

Müəllif ikinci fəslə Əli Tudənin bədii yaradıcılığına həsr etmişdir. Burada şairin lirik şeirləri, poemaları, povest və hekayələri tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

Əli Tudə lirik şeirin ən gözəl nümunələrini yaratmış sənətkar şairdir. Onun lirikasında Azərbaycan torpağının təbii gözəlliyi, mərd, mübariz insanların mənəvi dünyası tərənnüm olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Əli Tudə 1938-1946-cı illərdə, gənclik dövrünü Cənubi Azərbaycanda (Ərdəbil və Təbriz şəhərlərində) yaşamış, milli demokratik hərəkətdə fəal iştirak etmişdir. İnciləbi mühit Əli Tudənin ilham pərisinin beşiyi olmuş, onun dünyagörüşünün formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir.

İran irticasının fars şovinst siyasəti zülmü şəraitində qərinələr keçsə də, dilini, adət-ənənəsini, milli dəyərlərini qoruyub saxlayan Cənubi azərbaycanlıların Şimali Azərbaycan xalqına ruhən möhkəm bağlılığı, hər cəhətdən oxşarlığı, doğmalığı Əli Tudənin yaradıcılığında da öz bədii ifadəsini tapmışdır. Vətəndaş şairin poeziyası ayrılıq, həsrət, intizar motivləri ilə süslənsə də, onun qəlbində, düşüncələrində Azərbaycan bütöv, Azərbaycan xalqı ayrılmaz olmuşdur.

Müəllif öz təhlilində səriştəli tədqiqatçı kimi bu birliyin və bütövlüyün Əli Tudə şeirində - onun əlvan palitrasında tam, ayrılmaz təsvir olunduğunu müəyyən etmişdir.

Əli Tudənin Azərbaycanın təbii gözəlliyinə həsr etdiyi əl-əlvan, oynaq lirik şeirləri bütövlükdə rəngarəng, zəngin ilməli xalını xatırladır. Burada o taylı-bu taylı bütöv Azərbaycanın ecazkar təbiətinin mənzərəsi sanki göz önündə canlanır. Əmək adamlarının sevinci və kədəri, mübarizə əzmi, həyat eşqi, Vətənə məhəbbətlə çırpınan ürək döyüntüsü aydın duyulur. Monoqrafiyada Əli Tudənin lirik şeirlərinin bədii dəyəri, ictimai məzmunu, oyatdığı nəcib duyğular dolğun şərh edilmişdir.

Əli Tudə doğma xalqının mübarizələrlə dolu həyatını, adət-ənənəsini, gün-güzəranını, azadlıq ideyalarını və tarixi keçmişini daha geniş lövhələrdə təsvir etmək üçün poema janrına müraciət etmişdir. Onun 50-dən çox poeması vardır ki, bu "poetik sərvət", ədəbiyyatşünas alim Şamil Salmanov demişkən, öz əsas ruhu, öz qayəsi etibarilə, həm lirik forması ilə, həm də öz epik vüsəti ilə birdir, vahiddir, bütöv bir poetik aləmdir.

Ağahüseyn Şükürov tədqiqatə cəlb etdiyi poemalarda istedadlı şairin poetik imkanlardan istifadə edərək yaratdığı epik-lirik əsərlərin ideya-məzmunu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə müəyyən dərəcədə yetərli elmi fikir və

mülahizələrini söyləyir. Əli Tudənin şairlik qüdrəti ilə öz dövrünün poetik salnaməsini yaratmasını sübut etməyə çalışır.

“Məhbusların son sözü”, “Arazın o tayında”, “Mühacir qeyrəti”, “Hicran yolu”, “Ayrılmış sahillər” kimi bir sıra epik-lirik əsərlərində şair Cənubi Azərbaycan zəhmətkeşlərinin milli-azadlıq hərəkatı və sonrakı mühacirət dövrü həyatının canlı lövhələri, dözümlü, mübarizəsi, sədaqəti və həyatsevərliyi bədii əksini tapmışdır. Zamanla sıx bağlı hadisələrin bədii təsviri olan canlı lövhələrlə sadə insanların mənəvi zənginliyi, dünyagörüşü, vətən sevgisi dolğun əks olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Əli Tudə nəsr sahəsində də xidmət göstərmişdir. Onun dövrü mətbuatda dərc etdirdiyi hekayələr, miniatürlər və povest “Tellərdə çırpınan həsrətlər (1983), “Öz gözlərimlə” (1986), “Mənə elə baxma” (1990) kitablarında toplu halında nəşr olunmuşdur.

Ağahüseyn Şükürov “Əli Tudənin bədii yaradıcılığı” fəslinin üçüncü bölməsində onun povest və hekayələrini təhlil etmiş, əsərlərin ideya məzmunu və sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə söhbət açmışdır.

Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı dövründə baş verən hadisələrin bədii təəcəssümü olan povest və hekayələr tədqiqatçının inandırıcı dəlillərlə gəldiyi qənaətlərə görə, xatirə yönli, avtobioqrafik xarakterli nəsr əsərləridir.

“Vətən parçası” povestində, “Zindənda ağarmış saçlar”, “Yaşıl orkestr”, “Lent yazıları”, “Qaya əfsanəsi” və s. hekayələrində Əli Tudə müşahidə etdiyi, bəzən də bilavasitə iştirak etdiyi həyat hadisələrini, təəssürat, lirik duyğu və düşüncələrini qələmə almışdır. Bu əsərlərdə şifahi xalq ədəbiyyatının güclü təsiri duyulur.

Əli Tudə ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq və publisistika ilə ardıcıl məşğul olmamışdır. Buna baxmayaraq onun yeri gəldikcə, bu ədəbi janrlara müraciəti, yazdığı külli miqdarda müxtəlif məzmunlu “Məqalə”, “Rəy”, “Ön söz”, “Qeydlər”, “Uğurlu yol” onun ədəbi-tənqidi görüşlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

“Əli Tudənin ədəbi görüşləri” fəslində bu nöqtəyi-nəzərdən diqqətəlayiqdir. Burada şairin ədəbi-nəzəri görüşləri şərhini tapmışdır.

Ana dili, ana dilinin tədrisi, ana dilinin saflığının qorunması Əli Tudənin amalı olmuşdur. O, 1946-cı ildə Təbrizdə, milli hökumət tərəfindən Maarif Nazirliyində tədris şöbəsində işlədiyi müddətdə ana dilində dərslərin nəşrinin təşkilinə rəhbərlik etmişdir. O, həm də ilk ana dili dərsliyinin müəlliflərindən biri olmuşdur.

Dil millətin varlığını müəyyən edir. İrənin mürtəcə hakim dairələri yüz illər boyu qədim Azərbaycan xalqına doğma dildə dərs keçməyi, qəzet, jurnal, kitab nəşr etməyi qadağan etmişdi. İctimai yerlərdə azərbaycanca danışmaq küfr sayılırdı. Onlar farslaşdırma siyasəti ilə milləti yox etmək istəyirdilər. Belə bir dövrdə demokratik fikirlər və tənqərvər ziyalılardan ana dili uğrunda mübarizəni özlərinə müqəddəs borc sayıb inadla mübarizə aparmaları təsadüfi deyildi.

Ağahüseyn Şükürov öz tədqiqatında Əli Tudənin yalnız “Mənim dilim” poemasında və bir sıra şeirlərində deyil, bütün məqalələrində, hətta çıxışlarında ana dilinin keşiyində durmasına aydınlıq gətirmişdir. Eyni zamanda Əli Tudənin bədii yaradıcılığa münasibətini, ədəbi-nəzəri fikirlərini imkanı daxilində şərh etmişdir.

Monoqrafiya Əli Tudənin həyatına və yaradıcılığına həsr olunmuş ilk tədqiqat əsəridir. Ağahüseyn Şükürov

uzun illər şairin şəxsi arxivi, kitabları, dövrü mətbuatda dərc olunmuş məqalələri ilə yaxından tanış olmuş, onun zəngin irsini araşdırmış, diqqətəlayiq monoqrafik əsər yazmışdır.

“Əli Tudənin yaradıcılıq yolu” əsərinin ictimai ədəbi dəyəri Cənubi Azərbaycanın görkəmli şairinin həyatı, ədəbi-ictimai mühiti və bədii yaradıcılığının yeni aspektdə işıqlandırılmasıdır. Milli-azadlıq mübarizəsinin təlatümlü şəraitində mətinləşən, xalq hərəkatının bağrından qalxan Əli Tudənin poeziyası Cənubi Azərbaycan xalqının ağır, məşəqqətli həyatının və inqilabi mübarizəsinin əks-sədası, salnaməsidir.

Ağahüseyn Şükürovun oxuculara təqdim olunan monoqrafiyası ictimai elmi əhəmiyyətli olaraq milli ədəbiyyatşünaslığın və ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində faydalı olacaqdır.

Teymur Əhmədov,
filologiya elmləri doktoru,
professor

GİRİŞ

İndiyədək Azərbaycan ədəbiyyatı, o cümlədən Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı barədə ümumi şəkildə, yaxud da ayrılıqda mühüm tədqiqatlar aparılmış, bir sıra elmi monoqrafiya və dərsliklər işıq üzü görmüş, görkəmli ədəbiyyatşünas, şair və yazıçıların əsərləri çap edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə, ayrı-ayrı ədəbi simalarının istər bütövlükdə Azərbaycan, istərsə də ayrılıqda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı mövqelərinə aydınlıq gətirilmiş, həmçinin Cənubi Azərbaycanda folklor, ədəbi-mədəni proses, ədəbi-tarixi mühit, mədəniyyət və xalq sənəti, maarifçi ədəbiyyat, ədəbi portretlər və ədəbi əlaqələr araşdırılaraq elmi tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. (2; 15; 16; 17; 31; 44; 53; 61; 62; 68; 76; 77; 82; 83; 84; 85; 93; 111; 180).

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də bütün ömrü boyu qəlbində azad Vətən arzusu yaşatmış Təbriz nisgilli şair Əli Tudədir. 1938-ci ildə Bakıdan “iranlı” adı ilə Cənuba sürgün edilmiş şair yeniyetməlik dövründən inqilabi hərəkata qoşulmuşdur. Cənubi Azərbaycanda ideoloqları Əbdülrəhim Talıbov Təbrizi və Hacı Zeynalabidin Marağalı olan Məşrutə inqilabının davamı - həmvətənlərimizin yenidən dirçəlməyə başlamış milli-azadlıq hərəkatında fəal mübariz kimi vuruşmuşdur. İranda əvvəl Tudə Partiyasının, sonra isə Demokrat Firqəsinin fəal üzvlərindən biri olan Əli Tudə təkcə şair kimi yox, həm də Azərbaycan Milli

hökumətinin dövlət qulluqçusu kimi ad-san qazanmışdır; o, bir sıra dövlət qulluğunda çalışmaqda yanaşı Təbrizdə açılan ilk milli dövlət filarmoniyasının yaradıcısı və müdiri kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Məhz elə bu zaman 22 yaşlı Əlinin alovlu misraları ilə dolu kitabı Təbrizin milli mətbəəsində doğma Azərbaycan dilində çapa hazırlanmışdı.

Cənubi Azərbaycan ədəbi prosesinin fəal iştirakçısı olmuş Əli Tudə istər Şimalda, istərsə də Cənubda sevilə-sevilə oxunan ədəbiyyat fədaisi olmuşdur. Mübariz ruhlu poeziya şairin əsərlərinin canı, qanı, şah damarıdır. O, odlu-alovlu dövrün əlamətdar yaradıcılıq hadisəsi sayılan inqilabi ruhlu şeirləri ilə xalqı hər an azadlıq uğrunda mübarizəyə ruhlandırılmışdır.

Əli Tudə milli oyanış və milli özünüdərək prosesində qətiyyətli və mübariz bir gənc idi. O, inqilabi fəaliyyəti ilə yanaşı, bədii yaradıcılıqla da məşğul olurdu. Azadlığa çağırış, müqəddəs vətən, doğma torpaq həsrəti onu rahat buraxmır, saf duyğularını kağıza köçürürdü. Onun hər bir şeiri haray, çağırış, mübarizə notları üzərində qurulmuşdu. Bu illərdə o, Ərdəbil və Təbrizdə nəşr olunan “Ziddi-faşist”, “Vətən yolunda”, “Azərbaycan” qəzetlərində, “Şairlər məclisi”nin almanaxlarında və digər mətbu nəşrlərdə müntəzəm olaraq alovlu şeirləri ilə çıxış edirdi. O, Cənubi Azərbaycanda Milli hökumətin qələbə-sindən fərəhlənirdi. Burada başlamış yeni həyata dair silsilə şeirlər yazır, qurub-yaradan insanları tərənnüm edir, onların sevinc dolu duyğularını qələmə alırdı.

Məhz milli-azadlıq hərəkatı qələbə çaldıqdan sonra maarif nazirliyində şöbə müdiri vəzifəsində işləyən gənc Əli Tudə cənublu soydaşlarımız üçün azəri türkcəsində “Ana dili” dərslisinin hazırlanmasında fəallıq göstərir.

O, İran tarixində ilk dəfə olaraq Milli Filarmoniya yaradır və bu filarmoniyanın həm ilk, həm də son müdiri olur.

Lakin cəmi bir ildən sonra – 1946-cı ildə İranda geniş vüsət almış milli-azadlıq hərəkatı düşmən qüvvələr tərəfindən boğulur. Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı ilə xalqın qurub-yaratdığı Milli hökumət cəmi on iki ay yaşaya bilir. Cənublu soydaşlarımızın canı və qanı bahasına qurulmuş hökumət vəhşicəsinə şahın ordusu tərəfindən dağıdılır, illərlə aparılan azadlıq mübarizəsinə son qoyulur. Əli Tudənin mətbəədə çapa hazırlanan birinci kitabı elə buradaca yandırılır. Tutulduğu zamanda isə heç bir sorğu-sual olunmadan öldürülməsi barədə xüsusi şah fərmanı verilir.

Əyin-başından barıt iyi gələn, səngərlərdə bir əlində silah, bir əlində qələm döyüşən azadlıq mücahidi, 22 yaşlı Əli Tudə 1946-cı ildə Milli hökumətin süqutundan sonra yenidən Bakıya dönməyə məcbur olmuşdur. Bununla da o, növbəti dəfə vətəndən-vətənə sürgün edilmiş, ömrü boyu qismətinə mühacirlik payı düşən şair doğma yurdunda həyatının son gününədək ümumvətəndaş sənədi olmadan siyasi mühacir pasportu ilə yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır.

Əminliklə deyə bilərik ki, bu gün onun bizə əbədi yadigar qoyub getdiyi ədəbi irsi, həyat fəlsəfəsi, azadlıq arzuları neçə-neçə tədqiqat işində öz əksini tapacaqdır.

Əli Tudə poeziyasında Vətən və ayrılıq motivləri üstünlük təşkil edir. O həm də Azərbaycan təbiətinin əsrarəngiz gözəlliklərini, insanın sevgi duyğularını vəsf edən xeyli sayda əsərlərin müəllifidir. Şair ana, Vətən, təbiət, məhəbbət, dostluq, birlik, azadlıq, insanpərvərlik kimi nəcib bəşəri duyğuları uşaqlar üçün yazdığı silsilə şeirlərində də nəzərə çarpdirmışdır. Kitablarının əksəriyyəti

şeir və poemalardan ibarət olsa da Əli Tudə qələmini nəsrdə də müvəffəqiyyətlə sınamışdır. “Tellərdə çırpınan həsrətlər” (1983) və “Mənə elə baxma” (1990) kitablarında ədibin povest və hekayələri, “Öz gözlərimlə” (1986) əsərində isə Cənubi Azərbaycanla bağlı xatirələrinin müəyyən bir qismi toplanmışdır. Şairin Milli hökumət dövründəki bir illik fəaliyyəti, yaradıcılığı və mübarizəsini əks etdirən, avtobioqrafik məlumat səciyyəsi daşıyan bu əsər oxucuya əhatəli bir tarixi bilgi verir. Göstərilən əsəri Cənubi Azərbaycan Milli hökumətinin tarixinin öyrənilməsində qiymətli mənbə kimi dəyərləndirmək olar.

Yaradıcılığında dil məsələlərinə böyük önəm vermiş şair ara-sıra ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə də toxunmuşdur.

Əli Tudə bədii tərcümə ilə də məşğul olmuşdur. O, 1962-ci ildə Vilyam Şekspirin, 1963-cü ildə isə Rabindranat Taqorun “Seçilmiş əsərləri”ni dilimizə tərcümə etmişdir. Əli Tudə müxtəlif illərdə fars şairi Jalənin, gürcü Revaz Marqnaninin, türkmən Ata Atacanovun, qırğız Birikul Alıbayevin şeirlərini doğma dilimizə çevirmişdir.

Təqdim olunan monoqrafiyada Əli Tudənin həyatı, mühiti, şeir və poemaları, povest və hekayələri əsas tədqiqat obyektinə kimi götürülmüşdür. Tədqiqata həmçinin Əli Tudənin həyatı və fəaliyyəti, yaradıcılığı haqqında elmi, elmi-publisistik əsərlər, sənət, sənətkarlıq, poetika, sənət və həyat, istimai-siyasi hərəkətin bədii ədəbiyyata təsiri və s. məsələlərlə bağlı filoloq alimlərimizin bir sıra tədqiqat əsərlərində yer almış fikir və mülahizələr də daxil edilmişdir.

Vaxtilə Mirzə İbrahimov, İlyas Əfəndiyev, Bəxtiyar Vahabzadə, Hüseyin Abbaszadə, Balaş Azəroğlu, Xəlil Rza Ulutürk, Söhrab Tahir, Nəriman Həsənzadə, Hökumə

Billuri, Cabir Novruz, Mirvarid Dilbazi, Qılman İlkin, Teymur Əhmədov, Şamil Salmanov, Sabir Əmirov, Nazim Rizvan, Mahmizər Mehdibəyova və başqaları Əli Tudənin şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında elmi, eləcə də elmi-publisistik məqalələrlə çıxış etmişlər.

Şairin 80 illik yubileyi münasibətilə Azərbaycan televiziyası “Əli Tudə” adlı televiziya filmi və ayrıca veriliş hazırlamışdır. Filmdə şairin həyat və yaradıcılığı barədə dəyərli fikirlər söylənilmiş, ekran əsəri Cənubi Azərbaycan milli demokratik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əli Tudə yaradıcılığının əsas məqamlarını əks etdirə bilmişdir.

2010-cu ildə tədqiqatçı Sona Xəyalın “Əli Tudə” kitabı çapdan çıxmışdır. Müəyyən vaxtlarda Əli Tudənin yeni işi üzünü görmüş kitabları və anadan olmasının 60, 70, 75, 80, 85, 90 illiyi münasibətilə araşdırmalar aparılmış, qəzet və jurnallar, eləcə də internet saytları vasitəsilə geniş oxusu kütləsinə çatdırılmışdır. Lakin həmin tədqiqatlarda Əli Tudənin həyatı, mühiti və ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə bağlı problemlər sistemli şəkildə qələmə alınmamış, ədibin şeir və poemaları, povest və hekayələri, tənqidi məqalələri, dili və üslubu haqqında geniş elmi-nəzəri fikir söylənilməmişdir.

Oxuculara təqdim olunan monoqrafiya Əli Tudənin həyatı və yaradıcılığı haqqında ilk irihəcmli və əhatəli tədqiqat əsəridir. Bu mənada təqdim olunan elmi əsər Əli Tudənin siyasi xadim, şair və yazıçı, publisist, nəşir, tərcüməçi və ədəbiyyatşünas kimi yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunmuş təşəbbüs kimi dəyərləndirilməlidir.

Vaxtilə “Azərbaycan” (“İnqilab və mədəniyyət”) jurnalının səhifələrində mütəmadi olaraq çıxış edən Əli Tudənin “Cənub nəğmələri” adlanan ilk kitabı 1950-ci ildə

Bakıda çapdan çıxmışdır. Elə həmin ildə “Bakının işıqları”, daha sonra “Vətən sevgisi” (1951), “Məhbusların son sözü” (1952), “Şimal həsrəti” (1953), “Arazın o tayında” (1954), “Şeirlər” (1955), “Şairin düşüncələri” (1956), “Qartal” (1959), “Qəzəb” (1959), “Şairin kitabxanası” seriyasından “Əli Tudə” (1962), “Buludlar” (1964) və başqa şeir kitabları nəşr olunmuşdur. Nəşr illərinin ardıcılığına diqqət yetirsək, şairin necə məhsuldar bir yaradıcı şəxsiyyət olduğunu təsəvvür edə bilərik. Ədibin indiyədək 36 kitabı işıq üzünə görmüşdür.

Hesab edirik ki, Əli Tudənin həyat yolu, yaradıcılığı bundan sonra da müxtəlif istiqamətli, əhatəli tədqiqat əsərlərində öz əksini tapmalıdır. Onun ədəbi irsi neçə-neçə namizədlik və doktorluq işlərinin dolğun mövzusu ola bilər.

Əsərin yazılmasında əsas məqsəd şairin həyatı, o cümlədən uşaqlıq və gənclik illəri, həmçinin onu əhatə edən ədəbi-ictimai mühit, şair kimi yetişib formalaşmasında müəyyən rol oynamış başlıca amillər və s.-nin araşdırılması, eləcə də Əli Tudənin sistemli şəkildə bioqrafiyasını işləmək, bədii, publisistik əsərlərinin mövzu və ideya xüsusiyyətlərini, bədii məziyyətlərini, Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatın inkişafında xidmətlərini açıqlamaq, bunlara müasirlik baxımından qiymət verməkdən ibarətdir. Şairin həyatı, yaradıcılıq yolu, əsərləri ilə bağlı söylənilmiş fikir və mülahizələrə obyektiv münasibət bildirmək, yaradıcı bir şəxsiyyət kimi onu başqalarından fərqləndirən cəhətləri üzə çıxarmaq, bədii yaradıcılığını faktiki materiallar əsasında araşdırmaq əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Tədqiqatın elmi-nəzəri və metodoloji əsasını Firudin bəy Köçərli, Cəfər Xəndan, Mehdi Hüseyn, Bəkir Nəbiyev, İsa Həbibbəyli, Teymur Əhmədov, həmçinin Almaz Əliqızı, Əlizadə Əsgərli, Qulamrza Səbri Təbrizi və başqa ədəbiyyatşünas-tənqidçilərin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı barədə fikirləri, ideya və mülahizələri təşkil edir. Həmçinin Mirəli Mənafi, Sabir Əmirov, Rəhim Əliyev, Vüqar Əhməd, İslam Qəribli, Nazim Rizvan, Mahmizər Mehdibəyova, Esmira Fuad, Pərvanə Məmmədova və başqalarının Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı ədəbi-tənqidi əsərlərindən istifadə edilmişdir. Oxuculara təqdim olunan tədqiqat əsəri elmi-nəzəri və tarixi-müqayisəli metodlar əsasında aparılmışdır.

Əsərdə ilk dəfə olaraq Əli Tudənin həyatı, mühiti, poeziya və nəsr yaradıcılığı, publisistikası, həyatının başlıca qayəsini təşkil edən ictimai-demokratik fəaliyyəti, ədəbi düşüncə və mülahizələri, əsərlərinin bədii təsvir və ifadə vasitələri, dil-üslub xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Elmi yenilik faktiki materiallarla yanaşı, həm də şairin şəxsi arxivində saxlanılan xatirələri, həyatının indiyədək geniş oxucu kütləsinə məlum olmayan məqamlarının tədqiqata daxil edilməsi ilə elmi-tənqidi mülahizələrdə öz əksini tapmışdır.

Əsərdə Əli Tudə yaradıcılığında lirikanın yeri, onun ideya-məzmun problematikası, poetika məsələləri, xalq poeziyası və klassik poetik ənənələr, şairin bədii irsinin ümumbəşəri mahiyyəti, bədii təsir imkanları barədə yeni, orijinal araşdırmalar yer almışdır. Tədqiqat işinin müvafiq fəsil və bölmələrində şairin zəngin poeziyasının, eləcə də nəsr əsərlərinin təhlili ön plana çəkilmişdir. Lazım gələdikcə müqayisələr, paralellər də aparılmışdır.

Göstərmək lazımdır ki, tədqiqat işi Əli Tudənin həyatı, mühiti, ictimai fəaliyyəti, şair, nasir, publisist və nəşir kimi ədəbi-bədii irsinin təhlilini verməklə, aşkara çıxarılan yeni faktlar əsasında şairin yaradıcılığının araşdırılmasına yardımçı ola bilər. Əli Tudənin həyatı, mühiti, çoxşaxəli yaradıcılığı, ictimai-siyasi fəaliyyəti barədə fikirlərdən onunla bir dövrdə yaşayıb-yaratmış şəxsiyyətlərin ədəbi-bədii irsi barədə araşdırmalarda da yararlanmaq mümkündür.

Monoqrafiyada əhatə olunmuş materiallardan və onlar barədə elmi-nəzəri mülahizələrdən Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında tədqiqatların aparılmasında bir mənbə kimi istifadə etmək faydalı olar.

I FƏSİL

ƏLİ TUDƏNİN HƏYATI VƏ ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİT

1.1. Uşaqlıq illəri

Əli Tudənin babasının adı Cavad, atasının adı Ələmqulu olmuşdur. Ozamankı Tehran hakimiyyətinin səbatsızlığı ucubətindən şahsevənlər Ərdəbilin Çanaxbulaq kəndinə tez-tez basqın edir, əhaliyə zülm verirdilər. XX əsrin ilk illərinə təsadüf edən növbəti basqınların birində Əli Tudənin atası təzəcə nişanlandığı anası Şahbəyimi, nənəsi Qəribi, xalası Gəlinxanımı götürüb Şimali Azərbaycana gəlir. Qəribə də olsa o vaxt o taydan bu taya gələnlərin çoxu özü üçün pasport almamış. Ələmqulu kişi də o taya köç edən Əbdülrza Qardaşxan oğlunun pasportunu alaraq həmin sənədlə bu tayda yaşamağa başlayır. Bakının neft mədənlərində fədakarlıqla işləyərək buruq ustalığına qədər yüksəlir.

1924-cü il yanvarın 31-də dünyaya göz açan Əliyə böyük əmisi Mirzəhüseynin adını qoymaq istəyirlər. Lakin qardaşının nakam taleyi Ələmqulunu bu fikirdən daşıdırır və doğum haqqında şəhadətnamə alanda oğlunun adını Heydər yazdırır. Ev daxilində isə əmisinin adında bir az düzəliş edib balaca Əlini "Mirzəli" deyə çağırırlar.

Nakam tale Əlini çox erkən yaşlarında gözüyaşlı qoyur: bir yaşı olanda atası cavan yaşlarında ikən dünyadan köçür. Onu bir neçə il anası Şahbəyim saxlayır. Elə Əlini də o, körpə yaşlarından bacısı Ağabacının qızı, Əlidən bir yaş kiçik olan Sonaya ad eləyir. Əli Tudə bu hadisəni belə xatırlayır:

“Anam eyvandakı çarpayıda xəstə yatırdı. O, Ağabacı xalamın qızı Sonanı yanına çağırırdı. Öz boynundakı qızıl medalyonu açıb onun boynuna bağladı. Sonra ətrafına toplaşmış qohumların gözləri qarşısında: - Ağabacı! – dedi, - Sona mənim bu qəşəng oğlumundur! Hər ikisinin taleyini sənə tapşırıram... Bir neçə gündən sonra anam rəhmətə getdi.” (32) Həmin vaxt Əli beş yaşın içindəydi.

Bir müddətdən sonra xalasıgil Cənuba köçəndə Əlini də özləri ilə aparmaq istəyirlər. Lakin anasının anası – nənəsi Qərib: –Yox! Mənim nəvəm burda qalıb oxumalıdır, – deyərək nəvəsini onlara vermir. Elə o gündən Əli tək-cə nənəsinin himayəsi altında yaşamağa başlayır.

Beləliklə, Qərib nənə balaca nəvəsinə yalnız atalıq və analıq etmir, həm də həyatda onun ilk müəlliminə çevrilir. “Bir zamanlar dahi rus şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkin öz dayəsindən xalq müdrikiyinin sirlərini öyrəndiyi kimi, körpə Əli də bir Simurq quşu kimi qanadlarını onun üzərinə gərərək hər cür ehtiyac və məhrumiyyətdən qorumağa çalışan nənəsi Qəribin tükənməz söz xəzinəsinin dinləyicilərindən” olur. (68, s.50) Qəlbi açıq, ehtiyac yarananda bir tikə halal çörəyini kasıb-kusubla bölüşən, yetim-yesirə həmişə əl tutmağa çalışan Qərib nənə Əlini korluq çəkməyə qoymur, onu əsl ağsaqqal nəsihəti ilə tərbiyə edirdi. Əliyə ata-ana yoxluğunu unudurmağa çalışan nənə bütün əzab-əziyyətlərə qatlaşaraq kiçik nəvəsini halallıqla böyüdür, onu gözü-könlü tox etməyə səy göstərirdi. Belə bir ağbirçək ocağının halal süfrəsinin başında Əli əsl hikmət məktəbi keçdi, bütün öyüdləri öz tərtəmiz, pak beyninə həkk etdi. Görkəmli şair özünün “Ən uzun yol” (129, s.119-120) şeirində vurğuladığı kimi:

*Bəxtiyarlıq haqqında
Düşünsə də çox adam,*

*Dünyada bəxtiyardır
Könlü-gözü tox adam.*

Şairin həyata baxışının formalaşmasında nənəsinin təsiri apaydın duyuldu. Həmişə gözləri önündə Ağbirçək baxışı canlandı, bu baxışlardan süzülən şölə həyat yoluna işıq saçdı, ömrünü nurlandırdı. Qərib nənə gizləndə gözünün yaşını qovurğa kimi töksə də, üzdə təbəssümü heç zaman əskilmədi. Yaşamaq uğrunda dişi ilə, dırnağı ilə mübarizə aparan, nəvəsini həyatın iti caynaqlarından qoruya-qoruya yaşayan, onu tay-tuşlarından heç nə ilə fərqlənməyə qoymayan nənə taleyinnəsib etdiyi bütün əzab-əziyyətlərə mərdliklə, kişi kimi sinə gərdi. Qismətinə düşənləri Allahın vadəri kimi qəbul elədi. Sonradan gələcəyin böyük şairi Əli Tudə “şükürnemət” nənəsi ilə bağlı xatirələrini “Mənim müdrik nəvəm” şeirində (149, s.154-156) belə qələmə alacaqdı:

*Nənəmin dirriyi saz olanda da,
Sanki yük tutardı dili duadan.
Nənəmin ruzisi az olanda da,
Deyərdi Allahın evi abadan.*

*Kənd nəydi? Nemətlə dolu bir aləm,
Nənəmsə nə çolaq, nə kor deyildi.
Mənim müdrik nəvəm, zəhmətkeş nəvəm
Şükürnemət idi, nankor deyildi.*

...Şəhadətnamədə adı Heydər, soyadı isə Rzazadə yazılan balaca Əli 1931-ci ildə keçmiş Sovet küçəsindəki “Bə-dəlbəyin məktəbi” deyilən 1 nömrəli ümumtəhsil müəssisəsində oxumağa başlayır. Məktəblərinəcən iki tramvay dayanacağı olan yolu Əli piyada gedib-gəlir, çılğınlıqla dərslərinə davam edirdi. Bir dəfə məktəb yoldaşlarından biri sinif

otağındakı pəncərənin şüşəsini sındırır. Müəllim şüşənin kim tərəfindən sındırıldığını sinif nümayəndəsi olan Əlidən bir neçə dəfə soruşsa da o, “bilmirəm” cavabını alır. Əsəbiləşmiş sinif rəhbəri özündən ixtiyarsız olaraq Əlinin sifətinə ərkəyana möhkəm bir sillə vurur. Düzdür, müəllim dərhal bu hərəkətinə görə peşman olur. Lakin sonradan Əli Tudə xatırlayır ki, “ancaq gec idi. Sillə öz işini görmüşdü. Mən heyrətdən geniş açılmış gözlərimlə Həmdulla müəllimə baxdım. Sanki sinif rəhbərinin saçları elə indi, mənim gözlərimin qabağında ağardı. Gözləri doldu...” (32) Əli evə qayıdıb əhvalatı nənəsinə danışır. Qərrib nənə səhəri gün məktəbə yollanır və sinif rəhbəri ilə görüşür. Müəllim əvvəlcə üzrxahlıq edir, sonra isə Əlinin intizamlı, tərbiyəli və əlaçı olduğunu xüsusi vurğulayaraq deyir: “Məni o yandırır ki, niyə belə şagird qorxaq olsun? Bu uşağın qarşısında hələ enişli-yoxuşlu həyat yolu var. O, cəsarətlə yaxşını təqdir, pisi isə tənqid etməlidir.” (32) Bu sözləri deyəndən sonra müəllim heç nə olmayıb kimi sevimli şagirdini dilə tutub sinfə aparmaq istəyir. Balaca Əli isə heç vəchlə razılaşmır.

Qəlbi onsuz da sınıq olan Əli bu olaydan möhkəmcə sarılır və bir də həmin məktəbə ayaq basmır. Bu dəfə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tikdirdiyi qazamatın yanında yerləşən məktəbə girir. Həmdulla müəllimin silləsinin səsi onun qulaqlarında ömrü boyu yaxşını təqdir, pisi isə tənqid etmək kimi bir cəsarət siqnalına dönmüşdüsə, pəncərələri qazamatın həyatına açılan məktəbdə oxuduğu müddətdə isə necə yaşamağı, azad, təmiz, mərd, nəcib, xeyirxah ömrün mənasını məhz burada öyrənir. Necə deyərlər, Əli bu həyətdə həm məktəb, həm də ki, həyat dərsi keçməli olur.

3-4-cü siniflərdə oxuyanda rəssamlığa böyük həvəsi yaranan Əli gördüyü, xoşuna gəldiyi şəkillərin, bəzən də küçənin ortasında dayanıb afişalardakı rəsmlərin üzünü köçürməyi çox sevirdi. Beşinci sinifdə ikən rəsm çəkməkdən dönüb ilk

dəfə şeir yazmağını isə belə xatırlayır: “...Heç özüm də bilmədim ki, ürəyimdə birdən-birə şeirə meyil necə oyandı. Qismətimə fırça yox, qələm düşdü... Daha sonralar təbiət şeirləri yazanda düşündüm ki, sözün də rəngi var... İntəhası fırçayla yox, qələmlə işləyən rəssama çevrilirik.” (32)

Altıncı sinfə keçəndə Əli bu təhsil ocağı ilə də vidalaşır 150 nömrəli məktəbə girir. Şəxsi mütaliəsi, ədəbiyyata olan güclü meyli müəllimi Firudin Vəlibəyovun nəzərindən yayınmır. Səmimi, zəhmətkeş bir ziyalı olan Firudin müəllimin qayğısı ilə Əlinin yazıb-yaratmağa həvəsi və marağı günü-gündən yüksəlir; arabir şeir yazır. O, 1937-ci ilin yazında məktəbdə keçirilən bir müsəmirədə valideynlər qarşısında “Yeni yol” qəzetində yenicə çap olunmuş “Vətən nəğməsi” adlı ilk şeirini oxuyur. Ədəbiyyat müəllimi F.Vəlibəyov səhnəyə çıxaraq əlaçı Əlini o ki var, tərifləyir və yetim olduğunu, kasıbçılıqla böyüdüyünü bildirir. Əli səhnə qarşısında üst-başına ani nəzər yetirərək utandığından qıpqırmızı qızarır, sir-sifətini xəcalət təri bürüyür. Bunu duyan Firudin müəllim isə sözünü belə tamamlayır: “Lakin bu oğlanın gələcəyi zəngindir. O, ilhamlı ürəyinin şaqraq nəğmələri ilə təkcə kiçik bir zalı deyil, neçə-neçə salonu sevindirə biləcəkdir.” (32) Bu sözlərdən sonra Əli sanki yetimçiliyini unudur, ani olaraq qürur hissi keçirməyə başlayır. Elə həmin gündən də o, ovaxtkı Bakı Mərkəzi Pionerlər Evinə (indiki Tofiq İsmayılov adına Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzi - A.Ş.) gələrək sarayın nəzdində şair Osman Sarıvəllinin rəhbərlik etdiyi ədəbiyyat dərnişinə üzv yazılır. “Dərnişin ilk rəhbəri şair Osman Sarıvəlli idi. Ancaq bir az sonra dərnişinə şair İsmayılov Soltan başçılıq etdi. Bu dərnişinə Şıxəli Qəhrəmanzadə (Qurbanov), Teymur Əlizadə (Elçin), İsmixan Rəhimov da gəlirdilər.” (32) İsmayılov Soltan dərnişin üzvlərini şeir gecələrinə aparır, onun vasitəsilə uşaqlar Bakı radiosunda öz şeirlərini oxuyurdular. Məktəblilərin qələmə aldıkları təzə şeir və hekayələr

dərnəkdə müzakirə olunur, bəyənیلən yazılar sonradan burada hazırlanan almanaxda dərc olunurdu. 1938-ci ildə Mərkəzi Pionerlər Evinin almanaxında “Oktyabr rayonu 150 nömrəli məktəbin yeddinci sinif tələbəsi Heydər Rzazadə” imzası ilə Əlinin iki şeiri şəkli ilə birgə çap edilmişdir. Şairin ilk şeirləri məhz bu ad altında - Heydər Rzazadə imzası ilə işıq üzü görmüşdür. Qeyd edək ki, bu imza ilə hələ 1937-ci ildə onun “Sovet Konstitusiyası” şeiri “Kommunist”, “Vətən nəğməsi” şeiri isə “Yeni yol” qəzetlərində dərc edilmişdi.

1937-ci il keçmiş Sovet İttifaqının ərazisinə dəhşətli repressiya tufanı ilə gəlir. Necə deyərlər, ara qarışıb məzhəb itir. Bu zaman Şimalda yaşayan cənublular da repressiyaya məruz qalırlar. Onların “günahı” Arazın o tayından gəlib bu tayda yaşamaları idi. 16 yaşdan yuxarı otaylı bütün kişiləri ucdantutma həbs edərək ya Sibirə, ya da İrana yatab göndərirdilər. 1938-ci ilin yazında 14 yaşlı Əlini də nənəsi ilə birgə İrana sürgün edirlər. Kiçik xalası isə iki uşağıyla Bakıda qalır.

1.2. Təbriz dövrü

Nənəsi ilə Ənzəlindəki bir mehmanxanada müvəqqəti məskunlaşan yeniyetmə bir uşaq elə həmin vaxtdan da qəribliyin məngənəsinə düşür. Sonradan Əli Tudə bu qəribliyi nənəsinin timsalında mənalandıraraq belə qələmə alırdı: “İndi nənəmin adı da Qərib idi, özü də! Yazıq nənəmə ad qoyan valideynləri bilməyiblər ki, onun iki oğlu, bir qızı, bir kürəkəni öz ömürlərini qərqlikdə başa vuracaqlar. Elə o zavallıların məzarları da qərib olacaq!..” (32)

Ənzəlində arabir tilovunu, qarmağını və yeməyini kiçik həsir zənbilə yığıb balıq ovuna yollanan Əli dənizə baxaraq tez-tez düşünürdü: “Sanki şahə qalxmış dalğalar arasından məni

gənc yaşımdan azadlıq uğrunda döyüşə çağıran ana Vətənin səsinə eşidirdim. Öz taleyimin aqibətini görürdüm.” (32)

Xalası Gəlinxanım öz uşaqları ilə Bakıdan gələndən sonra onlar mehmanxanadan yığışib yük maşını ilə Ərdəbilə yola düşürlər. Yolüstü Savalan dağına ilk dəfə görə Əli xatirələrində onu belə təsvir edir: “Sanki o dağ qüdsiyyət, ülviyyət, cəsarət mücəssəməsi idi. Bəli, sanki o dağ Vətənin səadəti yolunda canından keçən neçə-neçə qəhrəmanın birləşmiş nəhəng abidəsi idi. Nənəm qürurla mənə: -Savalan budur! - dedi. Sonra qərribə də olsa, damarları göyərən sağ əlini üzünə aparıb salavat çevirdi. Axı Savalan nənəmin gözlərində doğmadan doğma, əzizdən əziz, müqəddəsdən müqəddəs idi!” (32) Ərdəbildəki mehmanxanadan Əligili üzələrini ilk dəfə gördüyü dayıları Cavad və İbrahim gəlib aparırlar. Şeylərini arabaya yığıb Çanaxbulaga gəlirlər. Uzun ayrılıqdan sonra Əli “göbəkəsdisi” Sona ilə də burada görüşür...

Yeniyetmə Əli Cənub kəndlilərinin ağır və məşəqqətli həyatına acıyırdı. Bir dəfə o, bu qəbildən olan “Cütçü” şeirini yazır və ilk dəfə onu nənəsinə oxuyur. Bu şeirdə əkib-biçən, zəhmətə qatlaşan cütçünün ağır zəhmətindən danışıılır. Şeirinin sonunda isə qeyd olunur ki, əkinçinin minbir zəhmətlə hasilə gətirdiyi məhsulu zalım ağalar onun əlindən tutub alırlar. Şeirinin mənası budur ki, əkinçilər olmasa acgöz ağalar acından ölər. Elə məhz buna görə də üsyan qaldıraraq haqqını tələb etmək, “ağalığ qəsrini dağıtmaq” lazımdır:

*...Əgər istəsən ki, təmin olasan
Torpaqla, məhsulla, suyla, toxumla,
Xışı at... kotan tap, nəhəng bir kotan,
Qabaqca ağalığ qəsrini şumla!*

Nənəsi məsləhət görür ki, bu şeiri daha başqa yerdə oxumasın, çünki yerin də qulağı var. Əli isə cavabında: “Mənim

məbədim! İstəyir o daş-divarın qulağından başqa yumruğu da olsun. Cütçü gec-tez kimə işlədiyini, niyə işlədiyini başa düşəcək. Özünün ləyaqətinə də, cəsaretinə də, dəyanətinə də inanacaq. Onda ağalığın nə özü qalacaq, nə də ki, qəsri.” (32)- deyir.

Əli Miyana-Zəncan dəmir yolunda fəhləliyə başlayır. Ağır iş şəraitində çalışan fəhlələr dağ yarıq, qaya çapır, daş daşıyırdı. Bu zaman Əli bir şeir yazır və onu iş yoldaşlarına oxuyur:

*Sən silkin! Boynundan kəlmələri at,
Qandalı da sındır, zənciri də qır!
Səsini inqilab nəğməsinə qat,
Öz səadətini öz əlinlə qur!*

O, bu iş yerində çox duruş gətirə bilmir. Qızıl Üzən çayının sahilində yerləşən digər bir iş yerinə gəlir; burada da dəmiryol çəkirlər. Fəhlələr dözülməz şəraitdə işləyirdilər. Əli yaxşı başa düşürdü ki, həm xaricdən İranın qapılarını döyən müharibə alovları, həm də daxildə təlatümə gələn inqilab dalğaları tezliklə şahın laxlamış taxt-tacını qartopu kimi əridəcək. Zülm, aclıq və rəzalət hər tərəfi bürümüşdü. Hətta Azərbaycan kəndlərinə göndərilən Hacıbaba kimi ağaların özləri də acından ölürdülər, onlar kəndlilərdən sanki sədəqə yığmaqla dolanırdılar.

Əli Tudə sonradan Astara-Ənzəli şose yolunun çəkilişində iştirak edir və yol çəkilib qurtarana qədər buradan ayrılır. Ara-sıra şeir yazmağına da davam edir. Kükürd tərəkibli “Sərdaba” bulağına yazılmış şeirdən çəmən ətrindən çox inqilab qoxusu gəlirdi:

*Zaman karvanını çəkib üstündən,
Quş qanadlı yellər səkib üstündən,
Daha ətaləti töküüb üstündən
Özün öz suyunda yuyun, Sərdaba!..*

Haradansa kəndə latın qrafikasında çap olunmuş bir kitab - “Koroğlu” dastanı gəlib çıxmışdı. Uzun qış gecələrində kəndlilər çayxanaya yığışar, Əli bu kitabı onlar üçün döndön oxuyardı. Təkcə cavanlar deyil, hətta yaşlılar da dastanın boylarını əzbər öyrənmişdilər. Gənclər özlərini Koroğlunun dəlilərinə bənzədər, yaşlılar isə Koroğlutək müdrik, təmkinli, vüqarlı olmağa çalışırdılar.

Şeirlərinin ilk dinləyicisi olan Qərib nənə Əlinin yazdıqları haqda fikir və mülahizələrini, hətta iradlarını da bildirməkdən çəkinməz, bəzən lap yol da göstərirdi: “Sevgidən yazdığım şeir budusa, mənəim xoşuma gəlmədi. Dəftərini qatla, mənə qulaq as. Sənə bir sevgi rəvayəti danışım.” (32) Əli yaşından qabaq olan hadisələri elə qələmə alırdı ki, sanki onları öz gözlərilə görmüşdü. Çünki onun Qərib nənə adlı dünyagörmüş müəllimi vardı. Nənəsi barədə çeşidli xatirələrində yazırdı: “Nənəm həm zəhmətkeş, həm də arif adam idi. Arvayın göy damarlı arıq əlləri büzüşmüş payız yarpaqlarına bənzəyirdi. Sanki bu yarpaqlar payız sazağında nənəmin ömür ağacının zirvəsindən düşmüşdü. Ancaq bu yarpaq əllərdə bahar tərəvəti vardı. Bu əllər çörək bişirirdi, nehrə çalxayırdı, yun əyirirdi, hana qururdu. Toxuduğu xalçalarda dörd fəslin hüsnünü əks etdirirdi.” (32) “Müdrək nənəm sanki oxumamış filosof idi. Sinəsi hikmətlə doluydu. Mən nənəmdən çox şey öyrənmişəm... Savalan ətəyində yerləşən doğma kəndimiz Çanaxbulaqda bayatı,nağıl kitabı olmasa da, nənəm başdan-ayağa həm bayatı, həm də nağıl kitabı idi. Mən kənddə yazdığım kövrək qanadlı şeirlərimi nənəmin hikmət dolu sözlərilə naxışlayıb sənət dünyasına uçurardım...” (32)

Əli ətraf kəndlərdə tez-tez yaranan narazılıqların şahidi olurdu. Özündəndeyən, “Güney tərəfdəki iri bir daşı səngər edib əmniyyətlərlə vuruşan” Xanların varlılardan qoparıb aldığı taxılı kasıblara paylaması, bir müddət Tehrandə yaşamış

Qorxmazın şah nöqətləri ilə mübahisəsi və bu zaman bir ağanı vurub selə yıxaraq “biz sizinçün nöqə doğulmamışıq” deməsi və s. bu kimi neçə-neçə ibrətamiz həyat hadisələri gənc Əlinin gözləri qarşısında baş vermişdi. Əli Tudə bununla bağlı öz xatirələrində yazırdı: “Qorxmazın harın ağaya vurduğu yumruq Çilgəzidə (Savalan ətrafında kənd – A.Ş.) istismara endirilən ilk zərbə idi.” (32) O, bu münasibətlə 25 bəndlik “Daşqın” şeirini yazır. Şair poetik vurğunu şeirin sonuncu bəndində belə verir:

*Gedin-deyir,-gedin, ancaq
Sabah bütün ağaları
Belə yuyub aparacaq
İnqilabın dalğaları...*

Böyük arzularla yaşayan Əli Tudə daha o boyda kəndə sığa bilmir. Beləcə, o, Savalan ətəyində yerləşən əlvan mənzərəli Çanaxbulaq kəndindən ayrılmağa məcbur olur. Bu arada xalası da onu incik salır, deyiklişi Sonanı başqa birisinə vermək fikrinə düşür.

Ə.Tudə 1944-cü ilin yayında Ərdəbilə yollanır. İran Xalq Partiyasının Ərdəbil Vilayət Komitəsinə gələrək partiya sıralarına keçmək istəyini bildirir. Onu partiya keçirməyə bir az tərəddüd edirlər. Əli şeir də yazdığını bildirdikdən sonra oradakıların xahişi ilə cibindən çıxardığı dəftərdən bir-iki şeir oxuyur. Vətənin gözəlliyindən, müqəddəsliyindən, istiqlalından, xalqın mübarizliyindən, hünərindən, azadlığından danışan şeirlər partiya üzvlərinin ürəyindən olur. Sədr başda olmaqla vilayət partiya komitəsinin digər üzvləri də zəmanət verməyə razılaşırlar. Pasportunu soruşanda isə o, sənədinin olmadığını bildirir. Bu zaman partiya üzvlərindən yaşlı bir kişi Əlinin təxəllüsünün “Tudə” yazılmasını təklif edir. Şair ona təxəllüsün necə verilməsini, pasport almasını belə xatırlayır: “Həmin yaşlı

kişi “Axı Tudə xalq deməkdir. Şair də xalqın övlədidir.”- deyir və partiya üzvləri bu təkliflə razılaşırlar. “Mən partiya biletini əlimə alanda sandım ki, ovcumdakı kağız parçası deyil. Məni Vətənin azadlığı, xalqın səadəti uğrunda döyüş fırtınalarında irəliyə aparən nadir bir kompasdır.” (32) “Sicilli (pasport – A.Ş.) idarəsində işləyən partiyalı yoldaşlar mənə sicilli alırlar. Həmin sənəddə “Mirzəli”nin “Mirzə”sini ixtisara salıb öz adımla Əli, “Ələmqulu”nun “Ələm”ini atıb atamın adını Qulu yazdırdım. Familiyamın isə əslini saxladım: Cavadzadə!.. Başa düşdüm ki, daha əvvəlki adam deyiləm. İndi Savalanlı günlərdən istər-istəməz ayrılıb qarşımda açılan döyüş cəbhəsinin geniş, dərin, lakin tutqun üfüqlərində qartal qanadlarıyla uçmalıyam...” (32)

Bir gün Əli İran Xalq Partiyasının Ərdəbil Vilayət Komitəsi tərəfindən təşkil edilən, Ərdəbilin Çahargah meydanında yenidən başlayan inqilab nəfəsi izdihama qoşulur. Mitinqçilər Vətənin istiqlaliyyətindən danışır, müxtəlif azadlıq şüarları səsləndirirlər. Əli də bu izdihamda coşqun ehtirasla Vətən həsrətilə dolu şeirlərini oxuyur.

Əlinin döyüş yolu da məhz elə bu qaynar izdihamın içərisindən başlanır. Sonralar “Ərdəbil” (133, s.88-91) adlı şeirində yazır:

*Mən kiməm? Parlayan taclara qənim!
Təbriz bir qolumdur, sənə bir qolum...
Sənin dar küçəndən başlanmış mənim
Üfüqlərdən geniş bu döyüş yolum.*

Həmin günlərdə Sovet İttifaqının Ərdəbildəki konsulu Mirzə Məmmədov onu yanına çağırır. Konsul Əlinin Təbrizdə buraxılan “Vətən yolunda” qəzetində dərc edilmiş “Stalin” şeirini ona göstərərək tərifləyir. 1944-cü ildə işıq üzün görmüş bu şeir Əli Tudənin Cənubi Azərbaycanda çap olunmuş ilk bədii əsəri olur.

Konsulun təklifi ilə Ə.Tudə elə o gündən komitədə işləməyə başlayır. İş yoldaşlarıyla birgə tez-tez piyada olaraq uzaq kəndlərə gedir, kütlələr arasında inqilabi iş aparır, onları mübarizəyə çağıran şeirlər oxuyur, palçıq daxmalarda gecələməli olur. Bəzən hər addımda belə həyatı təhlükə altında olsa da tutduğu yoldan geri çəkilmir. Tez-tez kəndlərdəki partiya üzvlərinin ya mülkədarın, ya da kəndxudanın odlu silahıyla vəhşicəsinə öldürüldüyü anlarda keçirdiyi həyəcanlar, təlaşlar, iztirablar əvəzinə yeni-yeni məslək dostları qazanır. Mitinqlərin ardı-arası kəsilmədiyi günlərdə Əli qələm dostları ilə birgə xitabət kürsüsündən insanlara mübarizə, azadlıq, səadət yolu göstərən şeirlərini oxuyur. O, xalqın qüdrətinə, azadlığın bəhərinə, doğma Vətənin gələcəyinə bütün varlığı ilə inanırdı. Məhz bu inamdan doğan arzularını öz yeni şeirlərində əks etdirməyə çalışırdı. Onun azadlıq arzulu şeirləri Ərdəbildə çıxan “Yumruq”, “Ziddi-faşist”, “Cövdət”, Təbrizdə buraxılan “Vətən yolunda”, “Azərbaycan” qəzetlərində, “Şəfəq” məcəlləsində çap edilirdi.

Ərdəbil Vilayət Partiya Komitəsinin nəzdində şairlərin məclisi yaradılmışdı. “Bu məclisin məşğələlərində İbrahim Zakir, Balaş Azəroğlu, Muxtar Dadaşzadə, Qulamhüseyn Səbri, Ələkbər Səyyah, Teymur Haşimi, Fəxrəddin Nuri, Murtəza Pir də iştirak edirdilər.” (32) Əli Tudə məclisin fəal üzvlərindən biri idi. Burada oxunub bəyənələn şeirlər “Ziddi-faşist” qəzetində çap olunurdu. Arabir seçilmiş şeirlərdən ibarət kitablar da buraxılırdı. Kitabların nəşri Əli Tudəyə tapşırıldığından günün çox hissəsini mətbəədə keçirirdi. O, həvəslə kitab çapı ilə məşğul olur, bu zaman nəşirliyin sirlərinə yiyələnir. Təşkilatçılıq işi də görən Əli komitə sədrinin təklifi ilə Sakin Gülşən adlı yaşlı bir şairi, eləcə də Azərbaycan dilində yazan bir sıra şair və yazıçıları məclisə dəvət edir.

Əli Tudə partiyadakı məsləkdaşlarını belə xatırlayır: “Vilayət partiya təşkilatında fəaliyyət göstərən bəzi yoldaşları unutmaq olmur. Nüsrətulla Həbib-İlahi “Cövdət” qəzetində işləsə də bir ayağı komitədə idi. O, gözəl natiq idi... Dəllək Məzlumi sanki partiyanın çaparı idi, Qəribandan gərib Çəşmə başından çıxardı. Kəffəş Əli ayaqqabılarımızı pulsuz yamayardı, əkkas Xanbaba şəklimizi pulsuz çəkərdi. Dərzi Binabi paltarlarımızı pulsuz tikərdi. Dəllək Vəlinin dükanı həmişə yığnaqlı olardı. Əjdər ilə Qulamhüseyn sanki təşkilatın qoşa əli idi... Təbrizdən Ərdəbilə kino gətirən Həsən öz xərcilə Ərdəbildə balaca bir kinoteatr da açmışdı.” (32)

Əli Tudə 1945-ci ilin may ayında ilk dəfə Təbrizə gedir. Bu, “Vətən yolunda” qəzetinin Ərdəbil şairlərini dəvət etməsi ilə baş tutur. Təbriz şəhərinin mərkəzi xiyabanında yerləşən “Vətən yolunda” qəzetinin redaksiyasında Sovet Azərbaycanının tanınmış söz ustalarından Mirzə İbrahimov, Rza Quliyev, Cəfər Xəndan, İsrəfil Nəzərov, Ənvər Məmməd-xanlı, Əvəz Sadıq, Qulam Məmmədli, Qılman Musayev (İlkin), Seyfəddin Abbasov (Dağlı) ilə görüşən Ə.Tudə Ərdəbil şairləri ilə birgə “Şairlər məclisi”nin növbəti məşğələsində iştirak edir. Təbriz şairləri ilə yaxından tanış olur. Təbriz haqqında ilk şeirini də məhz bu zaman yazır. Bu görüşlərdəki canlı, mənalı, faydalı müzakirələr, mülahizələr və mübahisələr şairin ədəbi həyatında dərin iz buraxır.

1945-ci il sentyabrın 3-də Cənubda Azərbaycan Demokratik Fırqəsi (ADF) yaradılır. İran Xalq Partiyasının Ərdəbil vilayətindəki üzvləri bu fırqənin üzvləri ilə birləşirlər. Əli də birincilər sırasında olur. Həmin ərəfədə vilayət partiya komitəsində kəndlərə silah göndərilməsi məsələsi müzakirə olunur və Əli müəyyən səbəblərdən istəməsə də Çanaxbulğa silah aparılması məhz ona tapşırılır.

Şah nökrələrinin zülmündən dada gəlmiş kənd firqəçilərinə silah paylanır. Həmin günlərdə silahlı fədailər şəhəri mühasirəyə almışdılar. Kəndlərdə isə əmniyyələrin özbaşınalığına son qoyulmuşdu. Hərəkət geniş vüsət almışdı. Hər yerdə bayram əhval-ruhiyyəsi vardı, azərbaycanlılar yeni hökumət yaradırdılar. Ə.Tudə o günləri belə xatırlayır: “Elə həmin həyəcanlı saatlarda Təbrizdə Azərbaycan Milli hökuməti qurulması xəbəri gəldi. Biz “Cövdət” mətbəəsinə gedib bu xəbəri hamıya elan atdik. Sonra “Səfəvi” dəbiristanında (orta məktəb – A.Ş.) mitinq çağırıb Milli hökumətin qurulmasını alqışladım. Mən də mitinqdə yeni yazdığım “Təzə dövrən” şeirini oxudum.” (32) Şah əsgərləri qanlı toqquşmalara qatılmadan silahlarını firqəçilərə təhvil verirlər. Beləliklə, bütün Ərdəbil vilayəti Milli hökumətin etibarlı döyüş səngərlərindən birinə çevrilir. 1945-ci ilin 12 dekabrında yaradılan Milli hökumət coşğunluqla geniş fəaliyyətə başlayır. Məmləkətdə hüquq da, vicdan da, dil də, sənət də, sevgi də azad idi.

Bu azadlıq mübarizəsinin tarixi isə bir əsrdən də çox əvvələ gedib çıxır. Məhz elə ““Türkmənçay müqaviləsi”ndən (1828) sonra Azərbaycan torpağının İran və Rusiya imperiyasının təcavüzkarlığı nəticəsində parçalanması xalqımızın böyük faciəsinə səbəb olmuşdur. Vətənimizin Cənubi Azərbaycan adlandırdığımız ərazisində 30 milyondan çox soydaşımızın İran diktatura rejimi əsarətində yaşamağa məhkum edilməsi də məhz bu vaxtdan başlamışdır. Lakin Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımız dilini, mədəniyyətini, milli dəyərlərini yasaq etmiş, tanımamış fars şovinist hakimiyəti ilə barışmamış, hətta təzyiqlə, təqib və siyasi sürgünlərdən qorxmadan azadlıq uğrunda mübarizə aparmış, silaha sarılmışlar. Ümumxalq qəzəbi, əsarətə və zülmə qarşı kin-küdurət zaman-zaman tüğyan etmiş, Səttarxan, Şeyx

Məhəmməd Xiyabani hərəkətində yenilməzliyini sübut etmişdir.” (28, s.3) Burada bir məqamı xüsusi qeyd etmək yerinə düşür ki, “...Azərbaycanın Rusiya və İran kimi müxtəlif ictimai-siyasi mövqeyə malik dövlətlər arasında bölüşdürülməsi və sonrakı tarixi proseslər bu və ya digər dərəcədə xalqın siyasi-mədəni həyatında fərqli cəhətlər yaratsa da onun ədəbi-bədii təfəkkürünü kəskin hədlərlə parçalaya bilməmişdir. Əksinə, bu ədəbi təfəkkür nəinki öz bütövlüyünü saxlamış, hətta bir-birinə qovuşaraq da zəngin, daha güdrətli olmuş, bütöv Azərbaycan sərəvətinə çevrilmişdir.” (2, s.149)

“Çox səciyyəvi cəhət budur ki, Ə. Tudə Cənub hadisələrindən bir şair olaraq təsirlənmir, özü də Cənubda yeni milli mədəni quruculuq, mədəni təşəkkül prosesində fəal iştirak edir.” (103, s. 5) İnkilabın qələbəsindən sonra Əli Tudə Ərdəbildə şair İbrahim Zakir və Rəsul Abdullahi ilə birlikdə bir müddət fədailər qərargahında çalışır. İş üçün dəfələrlə ADF Ərdəbil Vilayət Komitəsinin sədri Həsən Cövdətin yanına getsə də müsbət bir nəticə hasil olmur. Bu ərəfədə Ərdəbildəki sovet konsulxanasına çağırılan Əli Tudəyə bir teleqram təqdim edilir. “Vətən yolunda” qəzetinin redaksiyasından gələn teleqramda onu Təbrizə dəvət edirdilər. O, Sərabı, Şiblini keçərək Təbrizə gəlir. Bu zaman şəhərin kinoteatrlarında (o boyda Ərdəbildə kinoteatr yox idi) iki bədii film – “Arşın mal alan” və “Bağdad oğrusu” ingilis filmi nümayiş etdirilirdi. Bilet tapmaq çətin olsa da, dostu ilə “Arşın mal alan” filminə baxa bilirlər. Əli Tudə gecəni “Bahar” mehmanxanasında qalıb səhəri Milli Məclisə gedir. Oradan məarif nazirliyinin sərəncamına göndərilən Əli Tudə tezliklə burada tədris şöbəsinin müdiri təyin olunur. Ə.Tudə xatırlayır: “İş otağım Təbrizin yaraşıqlı xiyabanlarından birində yerləşən böyük, qaynar bir mətbəədə yerləşirdi. Bu mətbəədə yalnız Azərbaycan dilində dərsliklər çap olunurdu.” (32) Gənc

şair burada ətraf kənd, qəsəbə və şəhərlərdən dərslərlər almaqdan ötrü gələn nümayəndələri qəbul edirdi. Əli doğma ana dilində yenicə işıq üzü görmüş kitabları çörək qədər müqəddəs hesab edərək yazırdı: “Maşının ağzından çıxan, rəngi əməlli-başlı qurumayan, qatları tamam açılmayan anadilli kitablar isti təndirdən qoparılan sarıbuğda çörəyi qədər şirin, əziz, müqəddəs idi.” (32) Təbrizdəki qələm dostları hər axşam mehmanxanaya şairin yanına gəlirdilər. Ərdəbildən tez-tez şair dostları İbrahim Zakir ilə Ələkbər Səyyah da onun qonağı olurdular. Onlar əvvəlcə Təbrizə Milli hökumətin tapşırığı ilə satirik jurnal buraxmağa gəlmişdilər. Hər gün birlikdə “Vətən yolunda” qəzeti redaksiyasında nahar edər, redaksiya işçiləri ilə yaradıcılıq söhbətləri aparardılar. Ələkbər Ərdəbildə “Ziddi-faşist” qəzetinə satirik şeirlər yazırdı. Zakir təzə jurnal üçün şeir yazmış, Ələkbər isə şəkil çəkmişdi. Nədənsə jurnalın çapı baş tutmur. Qələm dostları Ərdəbilə qayıdırlar. Sonralar Əli Tudə “Sən indi hardasan” poemasını mehriban, xeyirxah, sədiq dost olan Ələkbərin həyatına həsr edir. Filarmoniyanın fəaliyyəti dövründə Ə.Tudə həm də məşhur kamança ifaçısı kimi tanınan Ələkbəri Milli orkestrə dəvət etmişdir.

Ə.Tudə şair-alim Cəfər Xəndanın sədrlik etdiyi “Şairlər məclisi” adlanan ədəbi dərnəyin ən cavan və fəal üzvlərindən biri idi. 1945-ci ildə Təbrizdə “Vətən yolunda” qəzeti yanında təsis edilən “Şairlər məclisi” təkcə Təbrizdə deyil, Tehran, Ərdəbil, Mərənd, Sərab və Urmiyada, Cənubi Azərbaycanın və İranın digər şəhərlərində Azərbaycan dilində yazıb-yaradan 40-dan artıq yazıçını birləşdirirdi.” (83, s.104) Bu məclis öz fəaliyyəti dövründə Cənub ədəbi prosesinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Burada Cənubi Azərbaycan şairlərindən Kaşif (şah cəladları onu öz evinin qabağında güllələyiblər), Məmmədbağır Niknam (məclisin binasının qarşısında qətlə yetirilib),

Sədi Yüzbəndi (Qaradağ kəndlərində iş apardığı vaxt başını bədəninə ayıraraq Təbrizə gətiriblər) və başqaları, eləcə də keçmiş sovet ordusu sıralarında Azərbaycan SSR-dən gəlmiş tanınmış şair və yazıçılardan Ənvər Məmmədخانlı, Qılıman Musayev (İlkin), Əvəz Sadiq, Seyfəddin Abbasov (Dağlı), qocaman jurnalistlərdən Rza Quliyev, Qulam Məmmədli, İsrəfil Nəzərov da iştirak edirdilər. Ə.Tudə yazır: “Biz hər məşğələdə əbədi söz ustamız Məhəmməd Füzulinin bir qəzəlini səbrlə, diqqətlə, heyərlə təhlil edirdik. Sonra növbə ilə şeirlərimizi oxuyub rəy söyləyirdik. Bu rəy sorğusunda Şimaldan gəlmiş qələm sahibləri də öz fikirlərini bildirirdilər. Bəyənilmiş şeirlərhəm “Şairlər məclisi”nin məcmuəsində, həm də “Vətən yolunda” qəzetində dərc olunurdu.” (32)

O vaxt Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında nəsr, dramaturgiya, tənqid yox dərəcəsinə idi. Şeir xalqın şüurunda inqilabi fikirləri işıqlandırmaqda sənətin yeganə çırağı idi. Ona görə də şeirə daha çox üstünlük verirdilər. Ə.Tudənin “Şairlər məclisi”ndə iştirak edən Şimal yazıçıları haqqında da xatirələri mövcuddur. O, Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Mirzə İbrahimovu ilk dəfə Təbrizdəki “Şairlər məclisi”ndə gördüyünü qeyd edir və şeirləri ilə tanışlığını öz xatirələrində belə qələmə alır: “Bir gün küçədə “Vətən yolunda” qəzetinin təzə nömrəsini alıb arasını açanda bir poema gördüm. Poema Mirzə İbrahimovun idi. Doğrusu, gözlərimə inanmadım. Mən onun pyeslərini, hekayələrini, məqalələrini oxumuşdum, şeirin sirlərinə dərinədən bələd olduğumu da bildirdim. Amma şeir yazmağından xəbərim yox idi. Sən demə, o, ədəbiyyata şeirlə gəlmiş... “Nakam məhəbbət” povesti hissə-hissə “Vətən yolunda” qəzetində Əjdəroğlu imzası ilə çıxırdı. ...O zaman Təbrizdə Mirzə İbrahimovu tanımayanlar çox idi. Lakin Əjdəroğlunu (M.İbrahimovun daha çox çap

olunduğu imza -A.Ş.) tanımayan yox idi.” (32) Ə.Tudə sonralar bu hadisəni nəzmə çəkmiş, “Əjdər oğlu” adlanan 20 bənddən ibarət həmin şeiri “Seçilmiş əsərləri”ndə çap etdirmişdir. (127, s.220)

Milli hökumət başqa sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyat aləmində də misilsiz tədbirlər gördü. Təbrizdə “Şairlər və yazıçılar” cəmiyyəti təsis edildi. Gözəl bir imarət həmişəlik cəmiyyətin ixtiyarına verildi. Cəmiyyətin iclasları vaxtlı-vaxtında keçirilir, təzə əsərlər geniş müzakirə olunur, rəhbər xadimlərlə mütəşəkkil görüşlər keçirilirdi. Xüsusilə Seyid Cəfər Pişəvəri ilə olan görüşlər möhtəşəmliyi ilə seçilirdi. Əli Tudə rəhbərlə ilk görüşünü belə xatırlayır: “Keçirdiyimiz növbəti iclasların birində S.C.Pişəvəri dedi: -Bir dəfə Təbrizə qulaq asanda (radio nəzərdə tutulur – A.Ş.) bir şeir dinlədim... Xoşuma gəldi. Bu, Əli Tudənin “May səhəri” şeiri idi. Özü buradadırmı? - Mən dərhal ayağa qalxıb: -Bəli, burdayam yoldaş Pişəvəri, - dedim...Milli hökumətin başçısı S.C.Pişəvəri ilə elə cəmiyyətin iclaslarından birində beləcə tanış oldum.” (32) İşinin çox olmasına baxmayaraq o, cəmiyyətin işi ilə də yaxından maraqlanırdı. Hökumətin rəhbəri oxunan əsərlərə diqqətlə qulaq asır, suallara dəqiq cavablar verir, təkliflərə qəti rəylərini bildirirdi. Sonra özü də cəmiyyət üzvlərinə suallar, təkliflər, məsləhətlər verirdi... S.C.Pişəvəri həm məşhur inqilabçı, həm görkəmli ictimai-siyasi xadim, həm də təcrübəli söz ustası idi. Hələ saysız-hesabsız məqalələri bir yana qalsın, o, neçə-neçə dərin məzmunlu bədii əsərin müəllifi idi...

1946-ci ilin mayında sovet qoşunları İran ərazilərindən çıxırlar. Onlarla birgə azərbaycanlı şair və yazıçılar da Cənubu tərk edirlər. Yola düşməzdən əvvəl “Vətən yolunda” qəzetinin redaksiyasında onlarla unudulmaz vida mərasimi keçirilir. Görüşdə Aşıq Hüseyn Cavanın tüğyana gələn sazı göy gurultusu kimi bütün binanı lərzəyə gətirir.

Səhəri günü Sovet Mədəniyyət Evinə faşizm üzərində qələbənin bir illiyinə həsr olunmuş iclas keçirilir. Qeyd edək ki, Mədəniyyət evi Gülüstən bağında yerləşirdi. Azərbaycan xalq inqilabı qələbə çalandan sonra milli qəhrəman Səttarxanın heykəlini harada qoymaq məsələsi ortaya çıxmışdı. Müzakirə ediləndə Gülüstən bağı ən gözəl ünvan sayılmışdı. Bu bağda ölməz sərkərdənin büstünün açılışında Milli hökumətin baş naziri S.C.Pişəvəri unudulmaz qəhrəmana hörmət və məhəbbətlə dolu nitq ilə çıxış etmiş, şairlər Sərdara həsr etdikləri hərarətli şeirlərini oxumuşlar...

İclasda Əli Tudə elə həmin gün yazdığı “May səhəri” şeirini oxuyur. Ertəsi gün Təbriz radiosu da bu şeiri səsləndirir. Şeir “Azərbaycan” qəzetinin 1946-cı il 5-ci nömrəsinin ilk səhifələrində dərc edilir.

Bu hadisədən bir neçə gün sonra Əli Tudə Milli Məclisə dəvət olunur. Burada deyilir ki, Milli hökumət Maarif Nazirliyinin nəzdində Təbriz Dövlət Filarmoniyası təsis etmək fikrindədir. Filarmoniya müdirliyinə isə Ə.Tudənin təyin olunması məsləhət görülür. Bununla razılaşan Ə.Tudə maarif naziri olan şair Məhəmməd Biriyanın yanına gəlir, mədəniyyət ocağının məqsəd və məramını birlikdə aydınlaşdırırlar.

1946-cı ilin yazında Azərbaycan milli hökuməti İran tarixində ilk dəfə olaraq Təbrizdə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası açılması barədə qərar verir. Bu yeni sənət ocağına 22 yaşlı Əlini müdir təyin edirlər. Təbriz Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının Səttarxan xiyabanındakı Firdovsi mədrəsəsinin binasında yerləşdirilməsi qərara alınır. Dörd aylıq hazırlıqdan sonra Əli əvvəlcə binanı təmir etdirərək yararlı hala salır. Eləcə də səhnəyə çıxacaq xanəndələrin, sazəndələrin, rəqqasələrin, aşıqların, nəzarətçilərin, xidmətçilərin istifadə edəcəkləri milli Azərbaycan geyimləri,

çəkmələr, başmaqlar, çustlar tikdirir. Təbrizdə tanınan və tanınmayan oxuyanların, çalğıçıların, oynayanların sorağına düşüb onları yeni yaranmış sənət ocağına dəvət edir.

Hələ filarmoniya fəaliyyətə başlamazdan qabaq xanəndə Sahib Ruhi (Şükürov), Ərdəbildən sazəndə Seyfi, Yəhya, İsmayıl, Ələkbər, Yədulla bu sənət ocağında doğma xalqa xidmət etmək məqsədilə Tehrandan Təbrizə gəlirlər. Onlar hələ rəsmi açılışdan əvvəl – iyun ayının 12-də Təbriz Dövlət Darülfünununun təməlqoyma mərasimində konsert proqramı ilə çıxış edirlər. Əli Tudə bu hadisəni mənalandıraraq aşağıdakı kimi qələmə almışdır: “Bünövrəyə ilk təməl daşlarını S.C.Pişəvəri qoydu. Bu mənzərədən ilhama gələn Milli orkestr Azərbaycan Milli hökumətinin sürudunu (himn-A.Ş.) ləyaqətlə ifa etdi. Sanki o ehtişamlı sürudun əks-sədası Səhəndin, Büzgüşün, Savalanın zirvələrinə düşdü. Sonra Muğanın ucsuz-bucaqsız qoynuna səpələndi. Dalğa-dalğa axıb Arazın coşqun sularına qarışdı. Axı bu qədim ürfan şəhəri olan Təbrizin hikmətlə dolu sinəsində yalnız daş-torpaqla ucaldılacaq bir darülfünun binasının özülü qoyulmurdu. Neçə-neçə möcüzələr yaradacaq elmlərin qapılarına geniş yollar açılırdı. Azad Vətənin xoşbəxt övladları bu elmlərlə silahlanıb insanların səadəti uğrunda səfalətlə, cəhalətlə, ətalətlə döyüşəcəkdilər.”(32)

İsti yay günlərindən birində Bakıdan filarmoniyaya bədii cəhətdən rəhbərlik etmək üçün bəstəkar Hacı Xanməmmədov gəlir. Əli ilə elə ilk görüşdəcə dostlaşırlar. “Muleyli” mahnısı da məhz bu günlərdə yaranır; onun musiqisini H.Xanməmmədov, sözlərini isə Əli Tudə yazırlar.

Rəssam Əsgər Zarepurun ustalıqla çəkdiyi şəkillərlə bəzədilmiş filarmoniyanın açılışı sentyabrın 2-də baş tutur. Əvvəlcə firqənin MK sədri Seyid Cəfər Pişəvəri alovlu nitq söyləyir. Sonra bəstəkar Hacı Xanməmmədovun müşayiəti

ilə möhtəşəm konsert olur. Azərbaycan himni səslənəndə isə “...ön sırada əyləşən Amerika, İngiltərə, Fransa, Türkiyə, İraq... konsulları ...ayağa durmalı oldular. Bəli, himn səslənəndə biz var olurduq! Bu hadisəni – filarmoniyanın açılışını bütün Təbriz sevinclə qarşıladı...” (32) Sanki muğamatı təzədən yaratmış olan, lakin yaşı ötdüyünə, eləcə də xəstəliyinə görə daha oxumayan Əbülhəsən xan İqbal da bu tarixi mərasimə dəvət edilənlər sırasında olur. Qeyd etmək yerinə düşür ki, sonradan filarmoniya rəhbərliyi tərəfindən kollektivlə məşhur xanəndənin görüşü və yaddaqalan bir konsert təşkil edilir. Əli Tudənin rəhbərliyi ilə Əbülhəsən xan İqbal həmin konsertdən yığılan pulla Tehrana müalicəyə göndərilir. Bu, məşhur xanəndə ilə Ə.Tudənin son görüşü olur...

Açılış mərasimində qavalçalan Mahmudağa Fərnəm, Aşıq Hüseyn Cavanın başçılıq etdiyi aşıqlar ansambli (kollektivə Aşıq Ələsgər, Aşıq Qulu, Aşıq Hüseyn, Aşıq Ələddin, Aşıq Qulamrza və başqaları daxil idilər), gənc xanəndələrdən Kəklik, Raziyyə, Puran, Fatma və Zümrüdün çıxışları, Ələsgər Rizvan, Səməd Dəbbağ və Hidayət Məmmədovun oxuduqları “Qarabağ şikəstəsi”, Böyük İbadinin, Qulamhüseyn xanın, İsmayıl Tiğın ifa etdikləri “Dəşti”, Sahib Ruhinin (Şükürovun) oxuduğu segah, şairə Mədinə Gülgünün bacısı Rəfiqənin də rəqqasə kimi üzv olduğu rəqs ansamblının oynadığı “Yallı” rəqsi salondakıların hərarətli alqış sədaları ilə müşayiət olundu. Burada xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ən böyük dəstəsi xalq çalğı alətləri orkestri olan filarmoniyanın unudulmaz xidmətlərindən biri də sazçı qızlar ansamblının yaradılması idi. Burada Naidə, İsmət, Hökümə, Məryəm, Səhər və başqa xanımlar çıxış edirdilər. Onu da xatırlatmaq yerinə düşür ki, o zamanlar sovet mədəniyyət evində coşqun həvəslə fəaliyyət göstərən gənc və istedadlı bəstəkar Cahangir Cahangirovun Milli orkestrin yaranması,

formalaşması və fəaliyyətində unudulmaz əməyi olmuşdur. O, Azərbaycan Milli hökumətinin sürudunu (himnini - A.Ş.) yaratmış, “Fədailər marşı”ni bəstələmiş, “Təbrizim” mahnısını nota salmışdı. Hər üç musiqi əsərinin sözləri Mirmehdi Etimadıdır. Sonralar Ə.Tudənin “Arazın o tayında” poemasından vəcdə gələn C.Cahangirov məşhur “Arazın o tayında” adlı simfonik poemasını yazır. Dinləyicilər tərəfindən hərarətlə qarşılanan bu musiqi əsəri sonradan SSRİ-nin dövlət mükafatına layiq görülür. Filarmoniya Milli hökumətin geniş fəaliyyət sahəsində bir sənət meydanına bənzəyirdi. Həmin meydan xalq hakimiyyətinin mübariz, xeyirxah, diqqə-təşayan əməllərini öz şəffaf aynasında əks etdirirdi.

Bir dəfə konsertdə iştirak edən əcnəbilər, xüsusilə fransalı qonaqlar Azərbaycan musiqisinə heyran olduqlarını bildirmişdilər. Səyyar konsertlərə də böyük üstünlük verən filarmoniya kollektivi Urmiya, Mərənd, Zəncan, Marağa, Sərab, Ərdəbil, Miyana və Astarada qastrollarda olmuşdu. Bölgələrdən də istedadlıları seçib kollektivə gətirirdilər. Bir dəfə Ərdəbildə konsert zamanı şəhər sakini Molla Xəlil İşraqinin Rübabə adlı qızı səhnəyə çıxaraq mahnı oxuyur və alqışlar qazanır. Qızın atasından icazə istəyirlər ki, onu Təbriz şəhərinə – filarmoniyaya gətirsinlər, atası razılaşıır. Şah sərbazlarının doğma Azərbaycana qəfil hücumu nəticəsində isə bu həqiqətə dönəcək qərar pozulur. Lakin “Haq çapar, yerin tapar”-deyib babalarımız. İllər keçəndən sonra, mühacirət zamanı Əli Tudə Rübabə xanım Muradova ilə Şimali Azərbaycanda görüşürlər. Ə.Tudə istedadlı nəğməkarımız, “ilk baharda yalqız bənövşəni andıran” (129, s.111) Rübabə Muradova haqqında “Doğma səs” adlı lirik poema yazır və bu əsərdə yuxarıda qeyd olunan əhvalatı da qələmə alır.

Milli hökumət tərəfindən sənət ustalarına layiqli maaş təyin olunmuşdu. Lakin onlar toylarda və digər el şənliklərində də iştirak edir, xalq kütlələrinin mədəni maariflənməsi

işinə xidmət göstərirdilər. Bu işə Şimaldan gələn musiqi kollektivləri də yardımçı olur, filarmoniyaya səhnəsində tez-tez çıxış edirdilər.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin əməkdaşı Rza Azəri ADF-nin Səttarxan bayraqlı Təbriz şəhər komitəsinin orqanı “Demokrat” məcəlləsinin 1325-ci ilin (1946) aban ayında 3-cü nömrəsində “Filarmoniya, ya milli orkestr” məqaləsilə çıxış etdi. “Azərbaycan” qəzetinin isə hər nömrəsində filarmoniyanın növbəti konserti haqqında məlumat dərc olunurdu. Qəzet yazırdı: “Milli orkestrdə 200 nəfərə qədər aktrisa, aktyor, muziçi və işçi vardır. Milli orkestri idarə edən hörmətli sənətkar Hacı Xanməmmədovdur. Onun ümumi müdiri cavan, istedadlı şairimiz ağayı Əli Tudədir. Bədii rəhbəri isə ağayı Həsən Yzzaridir.” (“Azərbaycan” qəzeti, nömrə 24(313), II dövrə, 1325-ci il (1946), 10 mehr, 4 şənbə). “Milli orkestrdə təntənəli bir konsert” (“Azərbaycan” qəzeti, nömrə 31(320), II dövrə, 1325-(1946), 18 mehr, 5 şənbə), “Cümə günü milli orkestrdə” (“Azərbaycan” qəzeti, 51(340), II dövrə, 1325-ci il, 12 aban, 1 şənbə) məqalələri ilə bərabər “Azərbaycan” qəzeti özünün 1946-cı il 10-cu (oktyabr) nömrəsinin 4 səhifəsini bütünlüklə Təbriz Filarmoniyasının fəaliyyətinə həsr etmişdi. (32)

Beləliklə, Təbriz Filarmoniyası cəmi dörd ay yaşasa da, bu qısa müddətdə o, Əli Tudənin öz sözlərilə desək, düz dörd qərinənin işini görə bildi...

Təbrizdə çap olunan mətbuat nəşrlərindən yalnız “Azərbaycan” qəzetinin qonorarı var idi. Başqa mətbuat orqanları hələ müəllif haqqı verməyə qadir deyildi. Çünki o vaxtadək Təbrizdə ana dilində bu qədər qəzet, jurnal, kitab çıxmamışdı. Qədim Odlar yurdunun mətbuat tarixindəki bu misilsiz nailiyyətləri mədəniyyət sahəsində Milli hökumətin qələbəsi, mübariz xalqın bayramı, söz ustalarının fərəhi idi.

“Azərbaycan” qəzeti Təbrizdə nəşrə başladığı gündən geniş oxucu kütlələrinin dərin hüsn-rəğbətini qazandı. Əgər Demokrat fırqəsinin mərkəzi komitəsi bir qərargah idisə, “Azərbaycan” qəzeti redaksiyası da mühüm postlardan birinə çevrilmişdi. Qəzet bütün bölgələrə yayılır, fəhlələri, kəndliləri, ziyalıları mübarizəyə ruhlandırır. Yazarlar gözəl imkan qazanmışdılar. “Maarifpərvər ziyalılar mətbuata həqir münasibəti aradan qaldırmaq, qəzet və jurnala kütlələrdə mənəvi tələbat hissi oymaq üçün hər vasitədən istifadə edirdilər.” (27, s. 5)

Əli Tudə bu qəzetlə yaxından əlaqə saxlayır, vaxtaşırı olaraq redaksiyaya gedir, şeirlərini təqdim edirdi. Qəzetin redaktoru Fəthi Xoşginabi ilə yaradıcılıq əlaqələrindən doğan səmimi münasibət yaranmışdı. Əli Tudənin S.C.Pişəvəriyə həsr etdiyi “Bayraqdar” şeiri ilk dəfə məhz “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində çap olunmuşdu. Şairin o ağır günlərdə yazdığı “Günəş”, “Bura Azərbaycandır”, “Vətən çağırışı”, “And”, “Yaxşıdır” və s. şeirləri də bu qəzətdə dərc edilmişdir.

Milli hökumətin ixtisasca jurnalist olan Baş prokuroru Firudin İbrahimi Ə.Tudənin “Azərbaycan” qəzetində çıxan şeirlərini bəyəndiyini ona bildirmişdi. Bu həmin Firudin İbrahimi idi ki, şah qoşunu Təbriz üstə yeriyəndə - Milli hökumətin süqutundan sonra Azərbaycan xalqının qatilinə çevrilən Məhəmmədrza şah onu Təbrizdə dar ağacından asdırmışdır.

“Şairlər və yazıçılar” cəmiyyəti bütün sənət övladlarının müdrik anası idi. Söz ustaları bu görüşlərdə bir-birilə fikir mübadiləsi edir, yaradıcılıq planlarından danışır, bədii öhdəliklər götürürdülər. İlk aylarda cəmiyyətin səksənə yaxın üzvü olsa da, onun sıraları getdikcə genişlənirdi. Cəmiyyət bir ordu qərargahını, qələmə sarılan üzvlər isə sənət əsərlərini

xatırladırdı. Bu fədakar əsgərlər gündüzlər xidmət etdikləri təşkilat, idarə və müəssisələrdə öz öhdələrinə düşən vəzifələri şərəflə yerinə yetirir, gecələr isə günün tələblərinə cavab verən tutarlı əsərlər yaradırdılar. Azadlıq döyüşçülərinin hücum zamanı oxuduqları nəğmələr şahın qanlı faciələr törədən amansız əzab və işgəncələrinə, çürümüş taxt-tacın əsarət gətirən ehtirasla dolu tamahlarına qəzəb atəşləri yağdırırdı...

Cəmiyyətin üzvlərinə mövzu seçməkdə uzun-uzadı axtarış aparmaq, xəyala dalmaq, götür-qoy eləmək lazım deyildi. Onların əsərlərinin başlıqlarını yeni ictimai-siyasi quruluşun özü diktə edirdi. Təzə yazılan sənət nümunələrində Milli hökumətin zəhmətkeş xalqa əvəzsiz bəxş etdiyi gözəl nemətlərin hamısı ucdantutma razılıqla, həvəslə, məhəbbətlə tərənnüm olunurdu. Beləliklə də təzə dövrənin öz yeni realist ədəbiyyatı yaranırdı. Bu ədəbiyyat mübarizələrdə boy ata formalaşırdı. İndi kamillik dövrünü yaşayan mübariz, humanist, demokratik ədəbiyyatımızın sərhədlər aşan əzəmətli səsi o hərəratlı əsərlərin doğma əks-sədasıdır.

İran yazıçılarının Tehrandə keçirilən I-ci qurultayında iştirak edən məşhur tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi Məmməd Arif Dadaşzadə Təbrizə gəlir, onunla sovet mədəniyyət evində görüş keçirilir. Görüş zamanı Əli “Günəş” məcəlləsində dərc edilmiş “Günəş” şeirini oxuyur. Şair bu hadisəni belə xatırlayır: “...Arabir gözlərimi şeirdən çəkib Məmməd Arif Dadaşzadəyə baxırdım. Təbiətə sakit, mehriban, həlim bir insan olan M.Arifin qayğılı gözləri sevincdən dolmuşdu.” (32)

Əli Tudə Məmmədəli Məhzunun Səttarxan xiyabanındakı züruf dükənina tez-tez gedərdi. O, zarafatla buranı “Qəzəl dükənini” adlandırardı. Sonradan M.Məhzun dükənini buraxıb “Şairlər və yazıçılar cəmiyyəti”ndə katib vəzifəsində işləmişdi. Həmin dövrdə Ə.Tudə şairlərdən Mirmehdi Etimad,

Balaş Azəroğlu, Məhəmməd Biriya, jurnalist, natiq Mirrəhim Bilayi ilə birgə müxtəlif tədbirlərdə iştirak etmişlər. Bütün bu görüşlər Əli Tudənin həyat və yaradıcılığında özünəməxsus şəkildə dərin bir iz qoya bildi.

Lakin bu sevincli günlərin ömrü cəmi bir il çəkir. 1946-cı il dekabrın 12-də şahın ordusu Azərbaycana soxulur. “Azərbaycan türklərinin qanına yerikləyən Pəhləvi rejiminin at oynatdığı” (64) günlər başlayır. “Beləliklə, ...Milli hökumətin rəhbərliyi ilə yeni bir dövr başlamış Azərbaycanda bir il ərzində görülmüş bütün işlər məhv edildi: minlərlə adam sorğu – sualsız küçələrdə öldürüldü: fədai başçıları, zabitlər, partiya üzvləri edam olundular. İran hökumətinin qoşunları tərəfindən Azərbaycanda 25 minə yaxın adam məhv edildi. Noyabr ayının axırlarından başlayaraq 50 mindən artıq nəfəri olan qoşun 50-yə qədər təyyarə, 174 top, 3 minə yaxın ağır pulemyot və başqa silahlarla üç istiqamətdə Azərbaycan üzərinə hücumla başladı.” (29, s. 336-337)

Bununla da Milli hökumət zorakılıqla dağıdıldı. “1946-cı ilin dekabrında Güney Azərbaycan Milli hökumətinin məğlubiyətə uğraması, milli-demokratik hərəkatın zor və qan gücünə susdurulması bu hərəkatın acı və kədərli bir mərhələsi olmuşdur.” (92, s.39) Lakin Milli hökumət mövcud olduğu bir il müddətində, əgər belə demək mümkünsə, dərəcə qədər iş görməyə müvəffəq olmuşdu. “Amerikanın nüfuzlu “Nyu York tayms” qəzeti 1946-cı il nömrələrinin birində yazırdı ki, Təbriz şəhəri özünün 3 min illik tarixi ərzində keçmədiyi ictimai-mədəni-iqtisadi tərəqqi yolunu bir ildə keçdi.” (32)

1.3. Bakı həyatı

Hökumət üzvlərinin çoxu, o cümlədən, Əli Tudə də onlarla birgə Naxçıvandan - Culfa rayonu ərazisindən Sovet

Azərbaycanına keçirlər. Beləliklə, hələ yeddinci sinifdə oxuduğu zaman Bakıdan “iranlı” adı ilə Cənuba sürgün olunmuş Əli Tudə Təbrizdə də rahat yaşaya bilmədi. Taleyin acı qisməti burada da onu yaxaladı. Gah səngərdə, gah kütlə arasında, gah da kürsülərdə eşidilən səsinə boğmaq istədilər. İllərlə apardığı azadlıq mübarizəsinə son qoymağa çalışdılar. Təbrizdə, Ərdəbildə, Tehrandə qazandığı məsləkdaşlarından, eloğlularından, təzəcə isinişib doğmalaşdığı insanlardan, bu yurdun gözəlliklərindən ayrılmaq onun üçün çox ağır idi. Cənubda yaşadığı bu yeddi-səkkiz il onun gəncliyini əlindən aldı. Bir vaxtlar Bakıda keçirdiyi, “zəhərə batırılmış badam içinə” (18, s.4) oxşayan uşaqlığı zorla əlindən alındığı kimi. Lakin bu qovğalar bir üzü həmişə sərt olmuş həyatının silinməz məqamlarına dönərək mübarizələrdə bərkiyib mətinləşmiş bir insanın əbədi yaşayacaq məsləkinə çevrildi. Qədim vətən torpağının bu üzündə də xoş gün görmək ona nəsib olmadı. Bu da bir tale yazısı imiş. Əvvəlcədən düzülüb-qoşulmuş, heç vaxt da pozulmayacaq və sonu xeyirlə qurtarası bir tale yazısı...

Amma əzab-əziyyətlə dolu məşəqqətli günlər, qarşılına çıxan bütün bu məhrumiyyət və təqiblərə baxmayaraq, Əli Tudə də, digər ədiblərimiz də qələmi yerə qoymayaraq doğma Vətənin sonrakı taleyini düşündülər. Qısa müddətdə çap olunan “B.Azəroğlunun “Şeirələr” (1948), “Savalan” (1949), M.Gülgünün “Təbrizin baharı” (1950), Ə.Tudənin “Cənub nəğmələri” (1950), İ.Zakirin “Mənim andım” (1950), H.Billurinin “Mənim arzum” (1949) kitablarında və sonralar yazılmış bir sıra bədii əsərlərində Cənubi Azərbaycan zəhmətkeşlərinin həyatında cəmi bir neçə il ərzində baş vermiş bütün bu hadisələr, müvəqqəti məğlubiyətin adamlarda doğurduğu acı kədər hissləri, “gələcək gün”ə inam öz bədii inikasını tapmışdır.” (83, s.106)

Ə.Tudə 12 dekabr 1946-cı ildə gecə hələ Naxçıvanda ikən xəyalında məşhur “Mən nə gətirdim” şeirini yazır. Şeirinin əks-sədası haqqında şair xatırlayır: “Tehran zindanından qaçıb Bakıya gələn məslək yoldaşım Əli Aton mənə dedi ki, bu şeir Tehran zindanlarına sorğu-sualsız daxil oldu. Ankaradan qayıdan şair Rəfiq Zəka dedi ki, bu şeir Ankara məcəllələrinin səhifələrində minnətsiz-xahişsiz məskən saldı. Bakı məcəllələri bu haqda iftixarla yazdı. Bu şeir gedib Vaşinqtona da çıxmışdı. Bu haqda mənə 1970-ci illərdə Amerikada olmuş tələbək dostum, məşhur ictimai xadim Vəli Məmmədov danışdı...” (32) Doğrudan da tez bir zamanda “Bu şeir həm də Vətəndən Vətənə mühacirət edən eyni talei şairlərimizin poetik manifestinə çevrilmişdir.” (1, s.8)

1946-cı ilin dekabrında yenidən Bakıya qayıdan Əli Tudə növbəti dəfə mühacir həyatı yaşamaq olmur. Əlbəttə, Vətəndən kənar, yaxud doğma vətəndə mühacir kimi yaşamaq və yaratmaq çox çətindir. Çünki yaradıcı insanın “... ruhu və qələmi azad olmaq üçün onun başı üstündə azad Vətən göyləri, ayağı altında azad Vətən torpağı olmalıdır. İnsanın gücü də, qüdrəti də Vətən torpağındadır. Vətəndən uzaq düşən adam budağından qopmuş yarpaq kimidir. Başsız küləklər onu qabağına qatıb hara istəsə apara bilər.” (9, s.5) Siyasi mühacirlər - Ə.Tudə və Fəthi Xoşginabi qısa müddətdə “Yaşıl bağ”da bir otaqda qalırlar. Sonradan Əli İçərişəhərdə bir otağa köçür. Elə bu ərafədə Azərbaycan SSR Yazıçılar İttifaqının sədri Səməd Vurğun bir gün gənc şairlə görüşərək onu bağrına basır. Görüş zamanı Əli Tudə Cənubdakı dəhşətli hadisələrdən danışır. Şair öz xatirələrində yazır ki, S.Vurğun “söhbət zamanı o taydakı döyüş günlərində yazdığımız şeirlərin hərərətli misralarından əzbər deyirdi. Mən onsuz da işi başından aşan məşhur şairin gənc demokratik ədəbiyyatımızın taleyini qayğıyla izlədiyinə heyran qaldım.” (32)

...Bir dəfə Yazıçılar İttifaqının Natəvan klubunda keçirilən ədəbi-bədii gecədə bir-birinin ardınca Cənub və Şimal şairləri şeir deyirlər. Ə.Tudə də “Mən nə gətirdim” şeirini söyləyir. Bu zaman gənc şair Əli Tudə Məmməd Səid Ordu-badi ilə görüşüb tanış olur, yazıçı Əliyev “əsil şairsən” deyir. Həmin vaxt “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının baş redaktoru Mehdi Hüseyn də Əli Tudə ilə görüşür. Görkəmli yazıçı sonradan Əli Tudənin şeirlərini alıb jurnalda çap etdirir.

Bakıda İran konsulxanası fəaliyyət göstərdiyinə görə, bu taya keçən şairlər ehtiyatlanaraq mətbuat səhifələrində öz əsərlərini başqa imzalarla çap etdirirdilər. Əli Tudə də şeirlərini bir müddət C.Səbri imzası ilə (burada “C.” hərfi “Cavadzadə” mənasındadır – A.Ş.) çap etdirir. İran konsulxanası Bakıdan köçüb gedəndən sonra isə hamı yenə öz əvvəlki imzasını bərpa edir.

...Bir gün Cənubdan gəlmiş şair və yazıçıları Səməd Vurğun yanına çağırır. Məclisdə o taydan gəlmiş Məhəmməd Biriya, İbrahim Zakir, Fəthi Xoşginabi, Əli Tudə, Balaş Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Hökumə Billuri və Jalə iştirak edirlər. Balaş Azəroğlu həmin görüşü belə xatırlayır: “Bir də məclisdə o zaman “İnqilab və mədəniyyət” adı ilə nəşr olunan jurnalın redaktoru Mehdi Hüseyn və İttifaqın (Yazıçılar İttifaqı nəzərdə tutulur - A.Ş.) katibi Əhməd Cəmil iştirak edirdi. S.Vurğun hamı ilə tək-tək salamlaşandan sonra vətənimizə işğalçıların tarix boyu hücumundan, xalqımızın yadellilərə qarşı mübarizəsindən danışaraq söhbəti bu günümüzə gətirib çıxardı: “Dünən düşməne qarşı silahlı mübarizə edən siz fədai yazıçıların indi vəzifəsi budur ki, silahı qələmlə əvəz etsin. Siz heç vaxt ruhdan düşməyin, qələmi yerə qoymaq olmaz. İndi sizin düşməne qarşı mübarizəniz yeni forma alır. Bizim qəzet və jurnallarımızın qapısı sizin üzünüzə açıqdır. Yazın, çap etdirək. Kitablarımızın da nəşrinə

kömək edərik.”...Axırda S.Vurğun əlavə etdi ki, belə qərara gəlmişik ki, Azəroğlu İttifaqın orqanı olan jurnalda, Əli Tudə "Ədəbiyyat qəzeti"ndə işləsinlər... Hamı iclasın sonunda S.Vurğuna öz razılığını bildirdi.” (8)

Beləliklə, Cənubi Azərbaycandan Şimali Azərbaycana gələndən sonra da öz məsləkindən dönməyən Əli Tudə “sözün qüdrətindən və ecəzkarlığından yapışaraq yerləri və göyləri ucaldan, bu inamla da xalqının azadlıq mübarizəsini, müstəqillik ruhunu bütün dünyaya poetik bir dillə əxz edən misraların müəllifinə çevrilir. Bu misralara Vətən, yurd həsrəti də, munis, məlhəm duyğularla yığılan sevgi də, insanı dərdin əlindən alan xoş bir ümid də, gələcəyə inam da, həyatın dərd üzündən danışan böyük kədər də qarışır.” (72, s. 8)

Böyük ədəbiyyatşünas-tənqidçi M.C.Cəfərin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Ədəbiyyat qəzeti”ndə ədəbi işçi vəzifəsinə işə düzələn Əli Tudə burada görkəmli şair və yazıçılarla yaxından ünsiyyətdə olur. O, yazıçı Yusif Əzimzadə ilə dostlaşır. Bir vaxtlar ədəbiyyat dərnəyinin rəhbəri olmuş İsmayıl Soltanla da təsadüfən burada rastlaşır. Vaxtilə bir dərnəyin üzvləri olmuş Əli Tudə ilə Hüseyn Abbaszadəni uzun illərin ayrılığından sonra məhz İsmayıl Soltan görüşdürür. Gənc şair Ə.Tudə xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevlə Yazıçılar İttifaqında görüşüb tanış olurlar. 1948-ci ildə görkəmli yazıçı İ.Əfəndiyevin qələmə aldığı “Əli Tudə” məqaləsi “Kommunist” qəzetində dərc edilir. Sonralar Ə.Tudə həmin məqalə ilə bağlı öz qeydlərində yazırdı: “İlyas Əfəndiyev keçdiyim həyat yolunu da, döyüş yolunu da, sənət yolunu da əlvan boyalarla məharətlə təsvir etmişdi.” (32)Görkəmli yazıçı bu məqalədə gənc şairin yaradıcılıq yolunu əhəmiyyətli dərəcədə işıqlandırmışdı.

1947-ci ilin isti yay günlərinin birində Əli Tudə həmişə piyada gəzməyə üstünlük verən S.C.Pişəvəri ilə küçədə rastlaşır. Həmin ərəfədə Yazıçılar İttifaqında inqilab fədaisinə

dövlət tərəfindən bir otaq verilmişdi. O, burada 1941-1945-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda təlatümə gəlmiş milli azadlıq dalğalarının unudulmaz lövhələrini qələmə alırdı. Sən demə, bu, rəhbərlə son görüş imiş... Məşələrdə hərbi təlim keçən döyüşçülərə baş çəkib qayıdan S.C.Pişəvərinin olduğu maşın erməni sürücü tərəfindən qəzaya salınır... Əməliyyat olunan rəhbər gözlərini əbədi yumur. Bütün ömrünü doğma Vətəninin səadəti uğrunda mübarizəyə həsr edən S.C.Pişəvərini Buzovna qəsəbəsində dəfn edirlər, sonradan isə onun müqəddəs nəşi Fəxri Xiyabana köçürülür... Qeyd etmək yerinə düşür ki, inqilab, döyüş, iş, sonra mühacirət vaxtında ali təhsil almağa qoymasa da Əli Tudə sonradan Azərbaycan Dövlət Universitetinə məhz S.C.Pişəvərinin tövsiyəsi ilə daxil olmuş və bu ali təhsil ocağını fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdi.

“Ədəbiyyat qəzeti”ndə işlədiyi günlərin birində Ə.Tudə icazə alıb Gəncəyə əmisi, dərzi Qulamla görüşə gedir. O, burada təsadüfən Mikayıl Rəfili ilə görüşüb Təbrizdən söhbət açırlar. Məhz elə bu zaman şairin “Gəncə” və “Göy göl” şeirləri yaranır.

1948-ci ilin iyun ayında İbrahim Zakir, Mədinə Gülgün, Balax Azəroğlu ilə birlikdə Şuşada Yazıçılar İttifaqının istirahət evində dincələn Əli Tudə həmin günlərdə “Yaşayanlar görəcəkdir”, “Qartal”, “İsa bulağı” və Qarabağa aid bir sıra digər şeirlərini yazır. Həmin şeirlər sentyabr ayında “Ədəbiyyat qəzeti”ndə nəşr edilir. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında çap olunan “Bakının işıqları” şeirini bəyənib kabinetində ucadan oxuyan S.Vurğun Əli Tudənin şeirinə münasibətini gözəl bənzətmə ilə bildirir: “Bu vəzn (13-lük heca – A.Ş.) sakit səhrada gedən dəvə karvanının ləngərli avazını xatırladır.” (32)

Əli Tudənin evində saxlanılan saralmış arxiv vərəqlərinin səhifələrində şairin Mərkəzi Komitənin katibi Həsən Həsənov, akademik Heydər Hüseynov, dekan Cəfər Xəndan,

müəllimləri Mikayıl Rəfili, Əli Sultanlı, yazıçı və şairlərdən Süleyman Rüstəm, Əli Vəliyev, Əbülhəsən, Süleyman Rəhimov, Mirzə İbrahimov, Rəsul Rza, Məmməd Rahim, Məhəmməd Biriya, Abbas Pənahi (Makulu), Hüseyn Abbaszadə, Sabit Rəhman, Əhməd Cəmil, Seyfəddin Dağlı, Tələt Əyyubov, Böyükağa Qasımzadə, Balas Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Əliağa Kürçaylı, İslam Səfərli və başqaları ilə bağlı unudulmaz xatirələri də yer alıb. Bu görüşlər şairin yaradıcılığına əhəmiyyətli təsirini göstərmişdir.

1948-ci ildə Gürcüstan yazıçılarının plenumunda iştirak edən gənc şair Tbilisi şəhərində Kür çayına baxa-baxa düşür: "...kaş Azərbaycanın ortasından keçən Araz da Tbilisinin ortasından keçən Kürə bənzəyər. Adam istədiyi zaman bu taydan o taya, o taydan bu taya maneəsiz keçə bilər." (32)

Əli Tudə 1950-ci ilin yayında Aşıq Hüseyn Cavanın təkidilə evlənmək qərarına gəlir. Aşıq gənc şairin əvvəldən tanıdığı Usta İbrahimin qızı, Kürdəmirdə məktəbdə dərslər hissə müdiri işləyən Şəfiqəni məsləhət görür. Aşıqın təklifilə qız Bakıya gəlir, Əli ilə görüşürlər. Aşıq Hüseyn Cavan və şairin əmisinin qayını Kərəm elçiliyə gedirlər. Atasını artıq həyatdan köçmüş olan qızın anası Umnisə xanımdan razılıq alırlar. Onu da qeyd etmək yerinə düşür ki, məhz bu zaman - toya hazırlıq ərəfəsində iş elə gətirir ki, Əlinin hələ Təbrizdə Sovet-İran Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti tərəfindən çapa hazırlanmış, ancaq məlum səbəblərdən elə mətbəədə yandırılmış "Cənub nəğmələri" adlı ilk kitabı Bakıda nəşr olunur. Ürəyi Cənub həsrətilə, qohum-əqrəba üçün çırpınan şairin 1950-ci ilin yayında keçirilən toyuna yalnız yoldaşları, dostları, tanışları yığılır. Həm pulsuz, həm də hədiyyəsiz keçən toyu Aşıq Hüseyn Cavan və Sahib Şükürov təmənnəsiz olaraq idarə edirlər.

1950-ci ilin dekabr ayında Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı ongunlüyündə iştirak edən Ə. Tudə iranlı mühacirlərlə görüşmək fikrinə düşür. Lakin buna müyəssər olmayan şair xatirələrində yazır: "Siyasi mühacir olduğumuza görə, sovet inzibati orqanlarında qeydiyyat alınmaq üçün Balas Azəroğlunu, Mədinə Gülgünü, Jaləni və mənə kiçik bir avtobusa mindirdilər. Erməni yazıçısı Markar Davtyanı bizə bələdçi verdilər. Geri qayıdanda isə bizi yazıçı Əvəz Sadığa tapşırıdılar. Bizə Moskvada yaşayan İran siyasi mühacirlərlə görüşə icazə verilmədi." (32) Azərbaycan ədəbiyyatı ongunlüyü İttifaqlar evinin Sütunlu salonunda təntənə ilə açılır, Səməd Vurğun çıxış edir. Tədbir keçirilən ərəfədə məşhur rus şairi Pavel Antakolski Əli Tudənin şeirləri ilə tanış olur, onların bir qismini rus dilinə tərcümə edir.

Yalnız 1947-ci ildə ali təhsil almaq imkanı yaranmış Əli Tudə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) filologiya fakültəsini 1952-ci ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirir. "Azərnəşr"ə redaktor vəzifəsinə göndərilir. Bu ərəfədə gənc ailə sahibi olan Əli yaşayış şəraitini qismən yaxşılaşdırır - yaşadığı birotəqlı evə bitişik əlavə bir otaq da tikir. Bundan sonra Gəncədə yaşayan əmisini də gətirib öz yanında saxlayır. Stalin öləndən sonra isə əmisi Vətən həsrətinə dözmür, Cənuba yollanır. Deyirlər ki, elə Ənzəlidə gəmidən düşəcək həbs olunan əmisini Tehrana aparırlar. Bunu eşidən Cavad ahıl yaşlı atasını zindandan çıxarıb evinə apara bilir. Tehrandə oğlunun yanında yaşamaq istəməyən kişi doğma kəndi Çanaxbulağa gedir və orada da əbədi olaraq gözlərini yumur.

Azərbaycan Demokratik Firqəsinin Mərkəzi Komitəsi Ə. Tudəni Bakı Ali Partiya Məktəbinə oxumağa göndərir. Gənc şair gecə də, gündüz də oxuyur və işləyirdi. Yazılarını evdə Şəfiqə xanım makinada yazır, uşağa da baxırdı. Şəfiqə

xanım şairin həddən artıq işləməyindən narahat olardı. Çünki Əli Tudə istirahətinə fikir verən deyildi. Beləliklə də o, tezliklə xəstələnir və Partiya məktəbində təhsilini yarımçıq qoyaraq müalicəyə başlayır. 1956-cı ilin yayında otaylı həkim Cavad Təqdisi ilə Latviyaya, Liepaya şəhərində yerləşən sanatoriyaya müalicəyə gedir. Dauqava çayının sahillərini gəzərkən çaya baxa-baxa “Çay daşları” adlı şeirini yazır, Latviyanın valehedici təbiətinə bir neçə şeir həsr edir. Leninqradda Ermitaj muzeyini gəzərkən isə hətta Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsindən gətirilmiş nadir əşyalara da rast gələrək kövrəlir...

Sonradan Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinin sədri vəzifəsinə təyin edilən Əli Tudə 1952-1962-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında redaktor, Azərbaycan Demokratik Firqəsinin orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində ədəbi şöbə müdiri vəzifələrində işləyir. Respublika və ümumittifaq əhəmiyyətli müxtəlif tədbirlərdə müntəzəm olaraq iştirak edən Ə.Tudə bundan sonra ta ömrünün sonunadək bütün qüvvəsini yaradıcılığa həsr edir.

1958-ci ildən SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvü olmuş şair Əmək veteranı (1986), Əməkdar incəsənət xadimi (1987) fəxri adlarını almış, 1946-cı ilin baharında Milli hökumətin Milli Məclisi tərəfindən siyasi, ictimai və ədəbi fəaliyyətinə görə "21 Azər", 1959-cu ildə "Əməkdə fərqlənməyə görə" medalları ilə təltif edilmişdir. Anadan olmasının 60 illiyi münasibətilə şairə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanı verilmişdir. 1960-cı ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin İdarə Heyətinin üzvü seçilmişdir.

Beləliklə, orta məktəb illərində Bakıdan başlanan yaradıcılıq yolu, erkən gənclik çağında Təbriz ədəbi mühiti, sonradan yenə qaynar Bakı ədəbi həyatı Əli Tudənin həqiqi vətənpərvər ziyalı, sevilən şair və yazıçı, maarifçi, naşir, publisist kimi yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

Əli Tudə yarım əsrdən çox siyasi mühacir damğası altında yaşamaq olmuşdur. Bütün həyatı qaçaq-çovhaqovda, qadağalarda keçmiş şair illərlə gah Şimalda, gah da Cənubda məskunlaşaraq ömrü boyu ağır mühacir həyatı sürmüş və bu həyatı “ayrılıq imtahanı” adlandırmışdır. Şair bununla bağlı “Zindəda ağarmış saçlar” xatirə-hekayəsində yazırdı: “Həyatın saysız-hesabsız imtahanları vardır. Bu imtahanlar içərisində mühacirət-ayrılıq imtahanıdır. Belə ciddi imtahanda mühacirin Vətənə də, xalqa da, əqidəyə də münasibəti dönə-dönə yoxlanılır. Daha doğrusu, mühacirin ürəyində yaxşı-yaman nə varsa, hamısı onun davranışında, baxışında, söhbətində açıq-aydın duyulur. Mühacirət həm mərd, həm də namərd sifətləri doğru-düzgün əks etdirən böyük həqiqət güzgüsüdür!” (148, s.220) Bəli, bu həqiqət güzgüsündə Əli Tudə mərd sifətilə necə də möhtəşəm göründü! Ədəbiyyatşünas-alim Elman Quliyev şairi ideyaları uğrunda parlayan günəşə bənzədir: “Əli Tudənin Vətən birliyi, azadlıq ideyaları, tarixi haqsızlığa qarşı kəskin etirazı, yüksək ideyalı yaradıcılığı, sözün həqiqi mənasında, öz sözlərilə desək, “böyük həqiqət güzgüsü”dür. Şairin poeziyası daha çox öz tələyin bədii əksinə çevrildiyindən, bu sənətdə ayrılıq, həsrət, nisgil motivləri öz aydın təzahürünü tapır. Əli Tudənin çoxsahəli yaradıcılığında Vətənin tarixi keçmişi, bugünkü problemləri, onun gələcək həyatı ən yüksək fəlsəfi deyim tərzində ifadə olunur. Buna görə də sanki o, bir sənətkar, əsl vətəndaş kimi öz idealları yolunda əriyən şama bənzəyir. Lakin bu vəziyyətdə şair öz ideallarına işıq bəxş etdiyindən şamdan çox günəşi xatırladır.” (65, s.5)

O tayda da, bu tayda da yaşadığı illərdə şair Vətənin azadlığı və bütövlüyü uğrunda aparılan ideyalara sadıq qalmış, qəlbi həmişə belə müqəddəs amallarla döyünmüş və ömrü boyu öz yaradıcılığında nə isə axtarmışdır. Mühacir şair Almas İldırımınla bağlı deyilən aşağıdakı fikri elə Əli Tudəyə də şamil etmək olar:

O, "...Azərbaycanın yaralarına sanki məlhəm axtarır. Şair (Almas İldırım nəzərdə tutulur – A.Ş.) bu məlhəmi şeirlərində tapır və Vətənin, müstəqil, azad, hürr yaşamasına bütün varlığı ilə inanır." (113, s.13) Əli Tudə də istədiyini məhz elə şeirlərində tapmışdı.

Lakin o, Təbrizdə olduğu kimi, Bakıda da sakit dayana bilmədi. Xalqını, millətini həmişəlik azad görmək arzusu onu rahat buraxmadı. Son nəfəsinədək Vətən həsrəti ilə dolu ürəyi xalqın müstəqilliyi və azadlığı üçün döyündü. Bu yolda yorulmadan mübarizə apardı. Üzdən həmişə şən, qayğısız, gülürüz görünsə də, ömrünün axırına qədər içində "Azərbaycan" adlı bir həsrət və nisgil gəzdirdi.

Saf ürəyi həmişə azad Vətən duyğuları ilə çırpınan Əli Tudə Təbrizə necə getmişdisə, Bakıya da elə dönmüşdü - əlləri boş, ürəyi dərya kimi daima çağlar və dolu. Niyəti də gündüz kimi aydın idi. Daima xalqına bağlı olmuş, bütün ömrünü məhz azadlıq, bütövlük ideyaları uğrunda sərf etmiş şairi heç bir vasitə öz məsləkindən döndərə bilməmişdir. Doğma Vətəninə azad görmək arzusundan, məqsədindən döndərməkmi olardı? Bütün çıxışları cəsarət tələb edən, həmişə təqiblərə məruz qalan, hər anı belə təhlükədə olan, lakin müqəddəs bir amala qulluq edən bir insan, Vətən oğlu heç inadından, bu müqəddəs yoldan dönərdimi? Nəyə görə idi ucuz şən-şöhrət, imperiya cəlladlarının qarşısında əyilmək, alçalmaq və bunun müqabilində də cah-cəlal içində yaşamaq?! Yalnız "torpağını öpəndə əyilən" şair ömrü boyu heç kəsə əyilmədi, vicdanı da Savalanın qarıtək təmiz qaldı. Xalqın şairi Vətən həsrətilə dünyadan köçdü. Və nə vaxtsa həmvətənlərinin azadlığa qovuşacaqları, firavan yaşayacaqları ümidi ilə gözlərini əbədi yumdu. Şair heç vaxt heç kimdən heç nə ummadı.

Azərbaycan mühacir ədəbiyyatının mücahidi Ə.Tudə 1996-cı il fevralın 26-da Bakıda vəfat etmiş, Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur. Şairin vəfatı ilə bağlı "Azərbaycan" rəsmi dövrlət qəzetində nekroloq verilmişdir. (7, s. 4)

II FƏSİL

ƏLİ TUDƏNİN BƏDİİ YARADICILIĞI

2.1. Lirik şeirləri

Əli Tudə böyük bir xalqın, şimalı-cənublu Azərbaycanın istiqlal şairidir. Çünki o, ömrü boyu azadlıq və istiqlal ideyaları ilə yaşamış və yorulub-usanmaq bilmədən ömrünü şam kimi bu müqəddəs yolda əritmişdir. Həyatı məhrumiyətlərdə, qadağalarda, qaçhaqaç-qovhaqovda keçən şairin, demək olar ki, bütün yaradıcılığı belə bir xətt üzrə keçir: bir-birindən ayrı düşmüş, doğma torpaqları düşmən əli ilə parçalanmış qardaşların əzəli birlik və əbədi qovuşmaq arzusu! İlahi, görəsən bundan ağır dərd, bundan ağır kədər varmıdır ki, öz doğma dədə-baba torpağına illərlə həsrət qalasan, kimsə sənə yolunun üstündə tikanlı məftillərlə dayana, iki qardaşın bir-birinin ocağına gediş-gəlişinə qadağa qoyula! Bu ayrılığı dilinə gətirəni danışmağa da qoymayalar. Bütöv bir xalqa az qala bütün keçmişini yavaş-yavaş unutduralar. Belə bir tale, ömür boyu yollar ayrıcında dayanıb qalmaq, bir çoxları kimi onun da bəxtinə yazılıbmış...

Əli Tudə bədii yaradıcılığa şeirlə başlamış, ilk şeiri hələ Bakıda, yeddinci sinifdə oxuduğu zaman -13 yaşında ikən çap olunmuşdu. 1937-ci ilin repressiya dalğası bu kiçik ailənin də qapısını döyəndə - "iranlı" adı ilə Cənuba sürgün olunan Əli 14 yaşın içindəydi – qəlbində təzə-təzə sevgi duyğuları baş qaldırmışdı; o, doğma ocağına, sevimli məktəblərinə, füsunkar Bakıya vurulmuşdu. Qəlbində doğma Vətənə -

onun hər bir daşına-torpağına məhəbbət oyanmışdı. Elə bu ilhamla da bədii yaradıcılığa başlayaraq məktəbin radio qovşağında, divar qəzetində tez-tez şeirləri ilə çıxış edirdi. Lakin amansız tale uşaq qəlbinə hakim kəsilərək onu didərgin hala saldı. Yeniyetmə çağlarında döyüşlərə atıldı, Vətənin azadlıq mübarizəsinə qoşuldu. “Bütün varlığı, yaradıcılığı həyat eşqindən, mübarizədən ibarət olan Əli Tudənin ömrü döyüşlərdə keçmişdir. O heç vaxt sakit bir duracaq, başını soxub gizlədəcək xəndək axtarmırdı. Şair bayrağını yüksək tutan şərəfli əsgər kimi həmişə döyüşlərin ön cərgəsində oldu və orada mərd-mərdanə dayandı.” (13, s.14)

Şeirlərində **azadlıq duyğularını** qələmə alaraq millətin istiqlalı uğrunda canı ilə, qanı ilə mücadilə apardı. O, yaxşı bilirdi ki, “Vətənin bütövlüyü yalnız əxlaqi-estetik keyfiyyət deyildir, o, hər şeydən əvvəl milli tarixi vicdanı oyatmaq və özünəqayıdır. Ciddi, ağır istiqlalçılıq bərc və vəzifəsi dünya-bəşər tarixində şərəfli yer tutmaq, yaşamaq haqqı və əzmidir.” (41, s.108) Və belə bir bərc və vəzifə ilə azad Azərbaycan naminə heç kimdən, heç nədən qorxub-çəkinmədi:

*O qaldırsın deyə bükük belini
Başından keçmədi yetən yolunda.
Kimi ayağını, kimi əlini,
Mən başımı qoydum Vətən yolunda!*

Bəli, Əli Tudə Vətən yolunda məhz başını qoymuşdu. Qandan-qovğadan, ölüm-itimdən, işgəncə və əzabdan qorxmayan döyüş ruhlu bir əsgər kimi! Axı bu mübarizənin od-alovunu, hər an baş verə biləcək qəfil ölümü gözlərinə almışdı. Bilirdi ki, nə vaxtsa imperiya cəlladlarının qılıncına tuş gələ bilər - axı neçə-neçə qəhrəmanlarımız, mərd, qorxu

bilməyən Azərbaycan oğulları zaman-zaman düşmən əllərilə qətlə yetirilmişdi. Tarix boyu Azərbaycanın başına nə oyunlar açılmışdı, nələr gətirilməmişdi bu xalqın başına?! Əli Tudə də belə bir yolla mətin mübarizələrdən keçmişdi. İllər uzununu doğmalarına, əzizlərinə həsrət qalan siyasi mühacir bütün varlığı ilə xalqına bağlı idi. Bütün ömrünü gah silah, gah da söz mübarizəsinə həsr etmişdi. Çoxlarının qorxu-ürküdən, tuthatutdan öz canını qorumaqdan ötrü ağzını açıb bir kəlmə belə danışa bilmədiyini dövrə gənc Əli şah rejiminə qarşı çıxmış, ağzından od-alov püskürə-püskürə gah səngərdə, gah da kütlə içərisində vuruşmuşdu: əlində silah, dilində “Vətən” kəlməsi. Təsadüfi deyildir ki, “kəskin siyasi mövzular şairi” Əli Tudənin şeirləri “qəzəb və nifrət, kədər və ümidlə dolu” bir poeziya təsiri bağışlayır. (181, s.3)

Əli Tudə xalqın tarixini gözəl bilirdi, bütün olayları özünün idrak süzgəcindən keçirirdi:

*Neçə-neçə ölkəyə
Neçə pay verən qismət,
Azərbaycandan heç nə
Əsirgəməmiş fəqət.
Ona görə də yadın
Gözü bu yerdə olub.
Dostluğu məqsədinin
Üstündə pərdə olub.*

Çoxları zaman-zaman Azərbaycanı dost adlandırmış, lakin həmişə də öz mənfur məqsədlərinə müvafiq olaraq hərə-kət etmişlər. Ölkəmizi didib- parçalamaqla sərvətlərini talan etməyə, düşünən beyinlərini məhv etməyə çalışmışlar. Müəyyən qədər öz məqsədlərinə çatsalar da xalqın azadlıq əzmini qırmağı bacarmamış, istiqlal savaşına atılmış mərd mücahidləri tamamilə məhv edə bilməmişlər. Daha sonralar

dərk etmişik ki, özlərini guya mehriban, səmimi, qayğıkeş göstərmiş “dost”larımız, əslində, bizim ala gözlərimizə aşıq deyilmişlər. Məqsəd var-dövlətimizi talan etmək, təbii sərvətlərimizə yiyəlik etmək imiş. Yoxsa 1941-1945-ci illər müharibəsində cəbhəyə tələb olunan neftin 90 faizini əməkərlərlə, qanı bahasına ödəyən Azərbaycanın üzərinə 1990-cı ilin 20 yanvarında ordu yeridilməzdi. 1945-ci ildə Cənubda başlanan azadlıq mübarizəsi sonda qan içində boğulmazdı. 1992-ci ilin 26 fevralında Xocalı qətliamı baş verməzdi. Hansını sadalayaq, hansını dəfələrlə, təkrarən yada salaq? Axı yüz illərlə “qardaş” olmuşduq, bir süfrədə çörək kəsmişdik! Bütün bunlar artıq tarix səhnəsindən silinmiş SSRİ adlı bir dövlətin əsas silahının - iflasa uğramış sovet ideologiyasının, eləcə də şah üsuli-idarəsinin və erməni fitnə-fəsadının açıq-aydın təzahürü idi.

Əli Tudə bütün bunları gözəl bilirdi. O, Cənubda milli-azadlıq hərəkatının qəddarcasına boğulmasını öz gözlərilə görmüşdü:

*Onda bir illik cəlal
İtirirdi ömrünü.
Min doqquz yüz qırx altı
Bitirirdi ömrünü.
Şah qoşunu tanklarla
Dolacaqdı şəhərə... (163, s.54)*

Yarım əsrlik bir zaman keçəndən sonra yenə oxşar mənərə yaranmış və şair bu məqsədlə yazmışdı:

*... Min doqquz yüz doxsandı...
Güllələr qadını da,
Uşağı da odladı.
Tanklar meyidlər üstədən
İrəliyə adladı. (149, s.54)*

Ona görə də bütün bu barbarlığı, insanlığa qarşı soyqırım siyasəti yeridən düşmən qüvvələrin hərəkatını öz gözləri ilə görəndə və heç vədə məsləkəndən dönməyən şair millətinin istiqlal savaşıdan geri çəkilmədi. Cənubdakı şah rejiminə qarşı çıxaraq canını oda atdı—milli azadlıq hərəkatının başlıca simalarından birinə çevrildi. O, açıq-açığına xalq mübarizəyə səsləyir, bu azadlıq mücadiləsinin ön sıralarında mətin addımlarla irəliləyirdi: həm qələmi ilə, həm də ki, bükülmüş yumruğuyla! Öz üsyankar və mübariz ruhlu şeirləri ilə Azərbaycan poeziyasında siyasi lirikanın gözəl nümunələrini yaradan Əli Tudə hayqırırdı:

*Min yara vursa da elimə düşmən,
Yenə qərq olacaq selimə düşmən.
Düşəcəm, yəqin ki, əlimə düşmən,
Ömrünün qətlinə fərman vermişəm.*

Şair haqlı olaraq düşməyə ölüm diləyirdi; axı haqq-ədələt, tarixin mizan-tərəzisi, zəmanənin ləngəri nə vaxtsa öz axarına, öz səmtinə düşməlidir. Onun heç kimlə heç bir qəsd-qərəzi yoxdur, heç kimin torpağında gözü, sərvətində tamahı yoxdur. Ancaq bu dünyanın bir parçası olan doğma vətəninə onun da azad, müstəqil yaşamaq hüququ var. O, bu haqqı tələb edir, onun uğrunda yaşayıb-yaradır. Vətənin müsəlləh əsgəri kimi vuruşa-vuruşa, səngərlərdən keçə-keçə azadlıq nəğmələri oxuyur:

*Sevirəm xalqımı özümdən artıq,
Ürəyimdən artıq, gözümdən artıq,
Tuturam sözünü sözümdən artıq,
Mehriban səsinə mən can demişəm.*

Və yaxud:

*Azərbaycan bir qaladır,
Hər kərpici bir səngər.
Hörgülərin arasından
Hünər boylanır, hünər. (146, s.59)*

Vətən məhəbbəti Əli Tudə yaradıcılığının əsas qayəsini – ana xəttini təşkil edir. Hansı kitabını açıb-vərəqləsən, görərsən ki, orada şimallı-cənublu Azərbaycanın dərd-sərindən, gündəlik qayğılarından, əsrarəngiz təbiətindən, zəhmətkeş insanlarından... danışılır. Hər birisi də bir hekayət, bir qəzavü-qədər. Şair üçün Azərbaycanın bütövlüyündən, onun istiqlalıyyətindən, həmvətənlərinin azadlığından, ölkəmizin müstəqil bir dövlət kimi intişar tapmasından əziz və qiymətli heç nə olmamışdır. Əli Tudə özü nə dərəcədə mübariz və üsyankardısa, şeirlərindəki lirik “mən”i də bir o qədər döyüşkən ruhludur. Həyat eşqinə, vətənpərvərlik və mübarizlik, vətəndaşlıq və ziyalılıq kimi başlıca mənəvi keyfiyyətlərə malik həmin döyüşkən ruhlı insanın içindən hamının - kütlənin eşidə biləcəyi bir səs gəlir. Bu qüdrətli səs hər bir vətəndaşı sil-kələyir, xalqın istiqlalıyyəti və azadlığı uğrunda mətin mübarizələrə, daha çətin sınaqlara səsləyir, məşəqqətli günlər qarşısında mənəvi birliyə çağırır. Bu səs bütün ömrünü müqəddəs amallar uğrunda, daima mübarizələrdə keçirmiş təkə bir mücahidin deyil, eləcə də azadlıq ideyaları ilə yaşayan milyonların səsidir. Bəzən gurlayan, bəzən zəifləyən, bəzən də az qala içində boğulan bir səs. Bu, doğma ocağını, dədə-baba yurdunu, torpağının hər bir qarışını göz bəbəyi kimi sevən vətənpərvər bir insanın azadlığa çağırış sədalarıdır:

*Yox! Şimşək bir anlıq yanır... Mən ancaq
Bütün ömrüm boyu yandım... Bəs necə?
Dedim bəlkə bu xalq, bəlkə bu torpaq
Mənim işığımla zülmətdən keçə.*

*Bu səs hamıya car çəkirdi ki:
Yox! Xalq dənizdir, onu
Bəlalər qaralayar.
Tufanlar döyəcləyər,
Şimşəklər paralayar.
Dənizin içində
Tələtömlər yetişər...*

Xalqını canından artıq istəyən şair onun nəyə qadir olduğunu yaxşı bilirdi və bununla da bizi gözü götürməyənlərə öz ismarıcını belə çatdırırdı. Əlinizi bizdən çəkin imperiya cəlladları, qaytarın millətə öz tarixi birliyini, boğmayın azadlıq duyğularını! Yoxsa bir gün gələr, “tufanlar döyəcləyən, şimşəklər paralayan dəniz” tələtümə gələr, kürüyüb salar sizi öz taxtınızdən – 1918-ci, 1945-ci, 1991-ci... illərdəki kimi!

Döyüşkən ruhlı, azadlıq ideyalı, Xətai qətiyyətli, Kor-oğlu şücaətli, Babək qeyrətli Azərbaycan xalqı tarixən yadelli düşmənlərinə qarşı amansız mübarizələr aparmış, tarixin səhifələrinə zaman-zaman öz möhtəşəm qələbələrini yazmışdır. Ot kökü üstə bitər - deyib atalarımız. Gənclik illərini mübarizələrdə keçirmiş Əli Tudə də əslinə-nəslinə sadıq olmuş, dədə-babalarının yolu ilə getmişdir. O, gələcək nəsillərə isə öz öyüd-nəsihətini məhz bu cür bildirirdi:

*Qar yağdısa yaz fəslimə,
Sadıq qaldım mən əslimə.
İndən belə öz nəslimə
Əmanətdir mənim dünyam. (149, s.31)*

Əli Tudənin müxtəlif illərdə qələmə aldığı “Azərbaycan torpağı”, “Xalq”, “Vətən bayatıları”, “Azərbaycan olmasa”, “Vətənin vüqarı”, “Vətən məhəbbəti”, “İstiqlal şəhidləri”, “Anasan, fərman ver”, “Sağlıq”, “Şükür deyirik”, “Ölmək

istəmirəm”, “Azərbaycan” (116;133;139;149;168) və s. şeirləri məhz bu qəbildəndir. Mayasında xalqın taleyi, onun faciəli, məşəqqətli həyatı duran həmin əsərlər oxucuda vətənpərvərlik duyğuları yaradaraq gələcəyə inam hissi aşılıyır. Oxucu anlayır ki, xalqın bütün ağır-acıları müvəqqəti və ötəri, Vətən eşqi isə tükənməzdir. Xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimov yazırdı: “Vətən eşqi böyük, əzəmətli, müqəddəs duyğudur. Onun həsrətə çevrilməsi isəancaq böyüklüyünü, əzəmətini təcəssüm etdirir: İnsanın bu ağır imtahandan qalib çıxması, öz müqəddəs həsrətinə qovuşması isə insanın həm idrakı və mənəvi, həm də fiziki qüvvələrinin tükənməzliyinə dəlalət edir.” (56, s.2)

Məhz belə bir tükənməz enerji ilə yazıb-yaradan Əli Tudənin yaradıcılığında **ayrılıq, həsrət motivli şeirlər** də əhəmiyyətli yer tutur. O, “Anasan, fərman ver” (149) şeirində yazır:

*Səndən ayrılalı kim tapdı fürsət,
Həm dövlət qazandı, həm də ki, şöhrət.
Mən qürbət qazandım, nisgilli qürbət,
Qürbətimdən başqa nəyim var mənim?*

İndi ara-sıra rast gəlinə də vaxtilə Azərbaycan ədəbiyyatında ayrılıq mövzusunə geniş müraciət olunmuşdur. O taylı, bu taylı Azərbaycanın söz ustaları Məmmədhusəyn Şəhriyar, Məmməd Səid Ordubadi, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rüstəm, Xəlil Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Balas Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Əlirza Nəbdil Oxtay, Həbib Sahir, Məmməd Araz və neçə-neçə başqaları ayrılıq və həsrətlə yoxrulmuş əsərləri ilə ikiye bölünmüş Azərbaycanın ortaq problemlərini qələmə almışlar. Xalqın tarixi taleyi, Azərbaycanın başına gətirilən böyük faciələr, sarsıdıcı ictimai hadisələr, eləcə də həyat və məişət problemləri yazıçı və şairlərimizin diqqətindən yayınmamışdır. Burada ilk olaraq Şəhriyarın “poetik dünyası zəmanəsinin ensiklopediyası” (11,

s.4) olan, 1950-ci illərin əvvəllərində çap olunaraq “Cənubda Pişəvəri hərəkətindən sonra növbəti inqilaba” (33, s.5) çevrilən “Heydərbabaya salam” (108) poeması yada düşür:

*Heydərbaba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı,
Bir-birindən ayrılmayın, amandı!
Yaxşılığı əlimizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə salıblar.*

Azərbaycanın çar Rusiyası və şah İrani tərəfindən parçalanması faciəsini vətənpərvər şair Xəlil Rza Ulutürk də ürək ağrısı ilə qələmə almışdır:

*Bir yanda şahənşah, bir yanda da çar
Qan ilə yazdılar sülh qərarını.
Tikanlı məftillə sarıdı onlar
Böyük bir millətin yaralarını. (172, s. 434-435)*

Əli Tudə isə Arazın harayına öz təəssüfünü bildirir:

*Səni hökmdarlar sərhəd qoyanda,
Gah o yanda dindən, gah da bu yanda,
Bir yana çatmadı hayın, ay Araz! (146, s.25)*

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycanın birliyi və istiqlal uğrunda çarpışan Səttarxan, Şeyx Məhəmməd Xiyanbani və Pişəvərinin əziz xatirəsinə həsr etdiyi “Gülüstan” poemasında Azərbaycan xalqının faciəsini təsirli bədii boyalarla əks etdirmişdir. Şair 1957-ci ildə qələmə aldığı bu poemada Azərbaycan torpaqlarının parçalanmasına xitam verən Gülüstan müqaviləsini “bir xalqın tarixi faciəsi”, “əsrlik hicran”, “matəm” adlandırır, “necə ayırdınız dırnağı ətdən”- deyə “eynəkli cənabla təsbəhli ağa”dan sual edir. (174, s.76)

Süleyman Rüstəmin “Təbrizim” (100, s.7), “Dilimə dəymə” (100, s.8), “Vətən yandı” (100,s.60), Mirvarid Dilbazinin “Ölmə, Mədinə, ölmə!” (18, s.113), həmçinin Rəsul Rzanın, Xəlil Rzanın, Bəxtiyar Vahabzadənin, Balas Azəroğlunun, Söhrab Tahirin, Mədinə Gülgünün, Hökumə Billurinin, eləcə də Qulamrza Səbri Təbrizinin, Nəriman Həsənzadənin, Zəlimxan Yaqubun və neçə-neçə digər şairlərimizin Cənub həsrətli şeirləri Vətən məhəbbəti ilə köklənmiş ədəbiyyat nümunələridir. Misallardan da görüldüyü kimi, necə deyərlər, torpağımızı bölənlər ruhumuzu parçalaya bilmədilər. Mirvarid Dilbazi Mədinə Gülgünün xatirəsinə həsr etdiyi “Ölmə, Mədinə, ölmə!” şeirində mərhum şairəyə xitabən “Misraları düzə-düzə Dur gedək doğma Təbrizə” (18, s.113) deyərək sanki Azərbaycanın ürəyi olan doğma Təbrizə getməklə dirilik və əbədi həyat tapacaqlar... Ara-sıra belə əsərlər olmasaydı, kim bilir, bəlkə elə Cənubi Azərbaycan, Təbriz, Savalan, Ərdəbil, Urmiya... yaraları da tədricən yaddan çıxarılib unudurulacaqdı. Lakin vətənpərvər ziyalılarımız tarixin dərsələrini, xalqımızın ağrı-acılarını unutmadılar və yaddaşlara köçürərək ədəbiyyatda yaşatdılar. Əli Tudə də həmin müqəddəs yolun yolçusu oldu. Bütöv Azərbaycan həsrəti ilə döyünən ürəyi daima xiffət çəkdi, qərubsədi, sonu xoş ovqatla bitən ayrılıq motivli şeirləri ilə həmvətənlərinin sevimlisinə çevrildi. O, o taylı-bu taylı böyük Azərbaycanın poeziyasının parlaq simalarından biri kimi ad qazandı.Əli Tudənin “Vətən həsrəti”, “Təbriz notları”, “Dözüm”, “Şəhid arzular”, “Ayrılıq”, “Ay Araz”, “Təbriz yadıma düşdü”, “Savalanın quzey qarı”, “Etiraz”, “Hanı”, “Sərhəd”, “Qürbət bayatıları”, “Səfər arzusu”, “Təbrizdə qış səhəri” (135; 139; 149; 157; 164; 168) və s. bu kimi şeirləri də ayrılıq mövzusunda olub özünəməxsus cizgiləri ilə fərqlənir. İkiyə bölünmüş Vətənin birlik ideyaları, bilavasitə bununla bağlı olan

ayrılıq hissləri həmin poetik əsərlərin əsas məğzini təşkil edir. “Vətən həsrəti” şeirində (149, s.34) oxuyuruq:

*Həsrət çəkməyən bilməz
Həsrət nədir diunyada.*

Əlbəttə, həsrəti, xiffəti yalnız onu çəkən bilər. Sevdini həsrətini bəzən beş-on gün çəkə bilərsən, hətta deyək ki, lap başqa birisini də sevə bilərsən. Ömrün boyu sevdinin, ayrılığın dözü bilmədiyini bir qızı nə vaxtsa, hansı səbəbdənsə itirərsən, bir başqasına könlünü açıb həyatının davamını yaşaya da bilərsən. Beləliklə, bu mənada insan öz həyatını, məhəbbətini, hətta sözünü də dəyişə bilər. Vətəni isə təzələmək, təzədən seçmək, ya da ki, başqasına dəyişmək müşkül məsələdir. Bunu etməmi olar? Bu həsrətə dözməkmi olar? Bu elə bir dəhşətdir ki, heç nə səndən asılı olmaya, dədə-baba yurdunu param-parça edib səni nisgilin, həsrətin ağışına atalar. Dəhşət odur ki, bu həsrət

*İnadla, ovuc-ovuc,
Həm səhər, həm də axşam
Dəniz boyda yaddaşı
İçə-içə quruda.
İnsan ayaq açdığı
Yerləri də unuda. (149, s.34)*

Şairin “Mən səni görsəydim” şeiri Təbrizə ünvanlanıb. Gülistan bağının, Şişəgər meydanının, Əmirbazarının, Kəcil qapısının... gözlərinin önündən çəkilmədiyini doğma şəhərdən uzaq düşən qəlbi nisgilli vətənpərvər söz ustası gəncliyini keçirdiyi yerlərin xiffətini çəkir:

*-Təbriz! – söyləməkdən dilim doymadı,
Uzatdım, çatmadı əlim qoynuna.*

*Sən məni çağırırdın... Kimsə qoymadı
Ana nisgiliylə gəlim qoynuna.*

Şair bəzən klassik Azərbaycan şeirinə xas olan bədii motivləri də yadımıza salır. Çünki o, hətta Vətənin səmalarında azad qanad çalan durnalara belə həsəd aparır; o da bir durna olub həmin dəstəyə qoşulmaq, heç olmasa bircə dəfə yolunu Təbrizdən salmaq istəyir:

*Durnalar neçə yol düzülüb səfə,
Qürbətdən qayıtdı ana torpağa.
Qərrib ola-ola mənə bir dəfə
Qayıda bilmədim doğma ocağa.* (149, s.188-189)

Təbriz xalçasını evində canamaz kimi müqəddəs sanan şair yaz rayihəsini də elə həmin əlvan xalçadan alır. O, zaman-zaman ayağını deyil, alnını həmin xalçanın üstünə qoyaraq məhrəm naxışları heyran-heyran öpüb-əzizləyir. Nəsilin yadigarı olan bu xalça Bakıda möhürə dönür onun üçün. Sanki gəncliyi təzədən qanına keçir və o, qartallaşır, məğrurlaşır. Heç olmasa ani də olsa həsrətini bu yolla azalda bilir. Həsrət motivli, kədər dolu misralar bizi Savalan (“Savalan zirvəsi”), Ənzəli (“Ənzəli qızı”), Neştəri çayı (“Səndən nigaranam”), Qəcəl bulağı (“Qəcəl bulağı”) və digər coğrafi obyektlər haqqında olan çoxsaylı şeirlərdə də müşayiət edir. Təsadüfi deyildir ki, Əli Tudənin sağlığında nəşr etdirdiyi kitablarının hamısı - birincisindən (“Cənub nəğmələri”. Bakı, Azərənşr, 1950) tutmuş sonuncusunadək (“Mənə elə baxma”. Bakı, Gənclik, 1990) məhz Cənub həsrətilə yoxdur. Əli Tudə bu şeirlərdə Cənubi Azərbaycanı elə təsvir edir ki, sanki o yerləri öz gözlərinlə görmüsən. Təsadüfi deyildir ki, akademik Bəkir Nəbiyev 1991-ci ildə “Bizdən uzaq ellərdə” adlı İran təəssüratlarında Təbriz haqqında yazırdı:

“Eynal-Zeynal dağı, Şeşgilan məhləsi, Sürxab qəbiristanlığı, Göy məscid, Ərk qalası, Səttar xanın, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin, Təqi Əraninin, Həbib Sahirin, Səhəndin, Əlirza Oxtayın min yol dolaşdığı küçələr... Bunların hamısı M.Şəhriyarın, B.Azəroğlunun, Ə.Tudənin, H.Billurinin, S.Tahirin, Səhəndin, Savalanın poema və şeirlərindən, Fəthi Xoşginabinin, Pənahi Makulunun, Məmmədrza Afiyətin roman, povest və hekayələrindən o qədər doğmadır ki, torpağına ilk dəfə qədəm basdıgıma baxmayaraq, hərdən mənə elə gəlirdi ki, nə zamansa burada olmuşam.” (84, s.404) Xalq şairi Zəlimxan Yaqub isə müsahibələrinin birində demişdir: “Mən yaradıcılıq yolu tutduqdan sonra Güney Azərbaycan mövzusunda şeirlər yazanların - hansı ki, onların başında Süleyman Rüstəm, ondan sonra Balaş Azəroğlu, Əli Tudə, Söhrab Tahir, Mədinə Gülgün, Hökumə Billuri və başqaları gəlir, Təbriz haqqında yazdığı şeirlər yaddaşıma köçürdü. Yanğıma su çiləmək üçün həmin şeirlərdən təsəlli alırdım. Elə bil ki, şeirlərin hesabına Təbrizi görürdüm.” (192)

Əli Tudə deyir ki, Vətən həsrəti qədər yandırır-yaxa bilən həsrət yoxdur və buna dözə bilən insan sənədsiz-sübutsuz qəhrəmandır. 50 il mühacir damğası altında yaşayan, daim qürbət məngənəsində sıxılan, qəribliyin sərt üzünü görən, o taylı-bu taylı Azərbaycanın həm qərrib, həm də doğma Vətən nisgilli şairi Əli Tudənin özü də belə bir həyat məktəbi keçməli olmuşdur; lakin o, belə bir ömrü heç kəsə rəva görmür. Şeirlərində ümumbəşəri dəyərlərə üstünlük verir, optimist düşüncələrlə bütün bəşər övladlarına bütövlük, birlik, sülh, əmin-əmanlıq arzulayır. Məhz elə bu səbəbdəndir ki, şairin lirikasında “mövzu ilə ideya arasında ayrılmaz bir vəhdət mövcuddur. Buna görədir ki, şairin nifrəti də, məhəbbəti də məhdud çərçivəyə sığmır və ümumbəşəri məzmun kəsb edir.” (42, s.6) Əli Tudə torpaqlarının, vətənlərinin parçalanmasını, doğmalarından ayrı

düşməyi heç düşməninə də qıymır. Hətta köçəri quşlara belə sakinlik arzulayır. Çünki

*Həsrət yaxşı olsaydı
Ömürlər talanmazdı.
Ay Günəşin dalınca
Aramsız boylanmazdı. (149, s.35)*

Şair on illərlə həsrət qaldığı doğma yurd-yuvasının nisgilini ömrü boyu yaralı, lakin həmişə sevincə, xoş arzulara ümid bəsləyən qəlbində yaşatmışdır. O, tez-tez heç olmasa respublikamızın cənub rayonlarına getmək, dağların zirvəsinə qalxaraq sərhəddən o tərəfə baxmaq, Təbrizi, Savalanı, onun ətəyindəki dədə-baba yurdunu – Çanaxbulaq səmtini, məhrəm dağ ətkələrini, buradakı kəndləri seyr etmək istəyirdi. O, doğma ocaqlarını görmək, ulu Savalanın məlhəm havasını udmaq arzusu ilə yaşayırdı. Çünki “bircə addımlıqdakı” el-obasına həsrət qalan şair, burada az qala “əlini uzat saydı”, o yerlərə çata bilərdi. “Kəndimizi istəyirəm” (151, s.104-107) şeirində lap uşaq kimi:

*Mənə “şair balam” deyən,
“Şeir-sənət qalam!” deyən,
Durnalardan salam deyən
Kəndimizi istəyirəm.*

- deyən şairi sovet hökumətinin qurduğu sərhəd postlarından buraxmırdılar. Sovet dövründə cəmi bircə dəfə gizli yolla Masallının və Yardımlının dağətəyi kəndlərinə gedə bilmişdi. Onda da duman bürüyən Savalanı görmək ona nəsib olmamışdı.

Şimalı-cənublu yurddaşlarımız iki addımlıq məsafədən bir-birilə görüşə bilmir, onların salamlaşmasına belə yasaq qoyulmuşdu. Onlar heç olmasa görüşmək, bir-birləri ilə hal-

əhval tutmaq, gün-güzəranı ilə tanış olmaq məqsədilə bəzən uzaq-uzaq qitələrə yollanmışlar. Məhz bu zaman “həsrətin sarı üzü” xəcalətdən qızarır ki, şair bunu taleyin qəribəliyi deyil, dəhşətli bir faciə adlandırır. Və deyir ki, Almaniya, Koreya kimi iki hissəyə bölünmüş ölkələrin (şükür ki, iki Almaniya 50 illik ayrılıqdan sonra birləşə bildi) vətəndaşları öz torpaqlarında, öz şəhərlərinin isti qucağında görüşə bilirlər, biz isə yox. Azərbaycanın onlardan da qabaq bölündüyünü, belə bir görüşə isə nə qayğının, nə də imkanın olduğunu dərin təəssüf hissilə bildirən Əli Tudə 1990-cı il dekabrın 31-də SSRİ-İran sərhədinin məhz azərbaycanlılar tərəfindən sökülüb-dağıldığını görə bildi. Özünün ən müasir silahları ilə dünyaya meydan oxuyan ordular əsrlərlə doğmalarının, qohum-əqrəbalarının görüşünə həsrət qalmış xalqın qarşısını heç nə ilə kəsə bilmədilər. Ətrafından hətta quş səkə bilməyən sərhədçilər həmrəy Azərbaycan oğullarına atəş açmağa ürək eləmədilər. Bu, yalınəlli xalq kütlələrinin qəzəb dalğası idi! Tikanlı məftillər bir andaca qoparıldı, sərhəd dirəkləri sındırıldı. Bu hadisədən riqqətə gəlmiş Məmməd Araz 1992-ci ildə ürəkdən tikan çıxaran “Sərhəd çəpərləri sökülür, Allah! Bu necə yuxudur Bu necə haqdı...” (5, s.138) misraları ilə başlayan “Sərhəd çəpərləri” şeirini yazmışdı. Uzun illərin ayrılığından sonra qardaş qardaşa qovuşdu. Heç olmasa, belə bir toxtaqlıq tapa, həsrətimizin üstünə su səpə bildik: gediş-gəliş sadələşdirildi, müəyyən qadağalar aradan götürüldü. Bu gün çoxlarına adi görünən hisslər o vaxt Əli Tudənin əlçatmaz arzusuna çevrilərək onu çox mütəəssir edir, şair möhnətlərini, doğma el-obaları üçün nə qədər qəribsədiyini açıqca hiss etdirirdi:

*-Səadət!- deyəndə anamız torpaq
Min düşmən bayrağı saldı gəncliyim.*

*Özüm diyar-diyar dolandım... Ancaq
Döyüşən Təbrizdə qaldı gəncliyim!*

Əli Tudəyə İrandan iki dəfə - bir sərhədlər açılan vaxt (1991-ci il), bir də ölümündən bir neçə ay əvvəl (1995-ci il) əmisi oğlu Cavad və onun həyat yoldaşı Mehri tərəfindən dəvətnamə göndərilmişdi. Amma hər iki halda İran səfirliyi kim olduğunu biləndən sonra şairin doğmaları ilə görüşə getməsinə icazə verməmişdir.

Şair dərin dərin kədərlə dolu təəssüf hissələrini əmisi gəlininə xitab etdiyi 15 bəndlik “Mehri” şeirində qələmə almış, lakin bu şeirdə də gələcəyə inamını itirməyərək haqq-ədələtin nə vaxtsa öz yerini tutacağını nikbinliklə bildirmişdir:

*...Dərində saxlayır hər sirrini haq,
Bir gün tapacaqdır öz yerini haq... (149, s.181)*

Şairin ömrünə növbəti dəfə belə balta çalındı. Çünki “...qohumlarından dəvətnamə gələndə elə sevinirdi ki... İcazə vermədilər. İran tərəfi onun bu yaşda da səfərindən qorxurdu... Bütün bunlar şairin ümidinin sönməsinə səbəb oldu, yaşamaq inamını heçə endirdi... Cəmi iki aydan sonra Əli Tudə vəfat etdi. O, Vətəninə yalnız məzarda qovuşdu—Təbrizdən gətirilmiş torpağı məzarına səpəndə.” (19, s.6)

Şairin dağ kəndlərinə hər dəfə yolu düşəndə həsrətli qəlbi azacıq da olsa, sevinirdi. Çünki burada o, doğma Çanaxbulaq kəndinə bənzər yerləri axtarıb-oxşadardı; həmin yerləri gəzdikcə qəlbi toxtaqlıq tapır, vüqarlı və əzəmətli Savalan dağlarının həsrətini ani olaraq əridə bilirdi. Hər dəfə də Bakıya qayıdanda hiss və duyğularını poeziya dili ilə qələmə alırdı. Belə səyahətlərdən aldığı təəssüratları silsilə şəklində toplayaraq çap etdirən şairin şeirləri həmişə ictimai rezonansa səbəb olurdu.

Əli Tudənin Cənub həsrətli şeirləri təsirli olub oxucunun qəlbinə yol tapa, onda xoş təəssürat yarada bilir: bir anlıq gözlərimiz önünə güclü bahar yağışı və bu yağışdan sonra günəş süularının yer səthini tala-tala işıqlandırmağı gəlir. Bir müddətdən sonra isə günəşin al şəfəqləri hər tərəfi nura boyayır. Şairin əsərlərində leysan kimi yağan həsrət motivləri oxucunu işıqlı ideyalarla köklənmiş nikbin sonluğa aparır.

Öz məhsuldar, əhatəli yaradıcılığı ilə Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatının təməlini qoyanlardan biri olan Əli Tudənin arzuları böyük idi. Həmişə də - istər Bakıda yaşasın, istər Təbrizdə - bu arzularından dönməyərək, ürək yangısı ilə deyirdi:

*Azərbaycan bu dünyada
Şərqi məğrur qartal!
Fəqət qoşa qanadları
Bir-birindən aralı...*

*O qanadlar birləşəndə
Çaxacaq şimşək kimi.
Bir bayrağa çevriləcək
Ən böyük dilək kimi!*

Şeirlərinin birində “Yandım Vətən deyə şölə-şölə mən” deyən şair düşmən əllərilə parçalanmış Vətəni azad, insanları firavan görmək istəyirdi. Onun nəzərində “o kənd, bu kənd; o şəhər, bu şəhər” anlamı mövcud deyildi, belə ucuz feodal düşüncəsini heç yaxına da buraxmazdı. Çünki o, böyük bir xalqın oğluydu! Zaman-zaman yağılara qarşı mərdliklə vuruşmuş, torpaqlarını yadların basqılarından fədakarlıqla qorumuş, düşməni həmişə narahat yaşamağa məcbur etmiş ulu bir xalqın oğluydu! O, yurdunun parça-parça olmuş torpaqlarını, hər bir daşını belə həmişə birləşdirməyə

can atmış, tökülmüş şəhid qanları bahasına buna müəyyən qədər müvəffəq olmuş, bütövlük uğrunda daima vuruşmuş, düşmənləri lərzəyə salmış dahi sərkərdə Şah İsmayıl Xətəinin yurdundan idi. Əli Tudəyə də cəngavərlik ruhu həmin bu odlu torpağın müqəddəs qatından adlayıb keçərək diş göynədən, adi bir qılgılımdan alışıb yana bilən, dağların gözündən süzülüb gələn bulaqlarının suyundan keçmişdi. Ona görə də narahat olaraq sakit dayana bilmir, həmişə də yana-yana deyirdi:

*Hicran uzaq başı üç-dörd ay olar,
Mən isə ömürlük hicrana düşdüm.*

Əli Tudə ölümündən üç il əvvəl ““Vətən həsrəti” qəzetinin baş redaktoru Teymur Əkbəroğluna” (professor Teymur Əhmədov – A.Ş.) məqaləsində yazmışdı: “Vətən həsrəti yaman şeydir. Bu haqda çox yazmışam. Ancaq ürəyim yenə də soyumamışdır.” (162, s.3)

Əli Tudə təbiət vurğunuydu. Doğma yurdumuzun əsrarəngiz ilahi gözəlliklərini vəsf etməkdən yorulmazdı. Dağları, daşları, çayları, gülləri, otları, quşları, heyvanları - ümumiyyətlə, Azərbaycanın hərəsi bir dastan olan təbiət abidələrini sevə-sevə şeirə gətirirdi. Məhz elə bu səbəbdəndir ki, onun müxtəlif illərdə nəşr olunmuş kitablarında bu mövzuda “Təbiət danışır”, “Şəlalə”, “Ana təbiət”, “Təbiət lövhələri”, “Abşeron nəğmələri” və s. başlıqlı ayrıca fəsillər yer alır. Şairin poetik duyğuları ilin fəsillərini, onların ayrı-ayrı komponentlərini (qar, yağış, şimşək, xəzan, şəfəq, kəpənək...), ağac və gülləri (söyüd, palıd, çinar, nar, bənövşə, qızılgül, lalə, qərənfil...) özündə əks etdirir. Şair şəlaləni “daim ülviləşən gurultu” adlandırır, onu şimşəklə müqayisə edərək eyniləşdirir; çünki odlar yurdunun qayaları dələn suyu da göyləri lərzəyə gətirən şimşək kimi içiq saçır:

*Göydə şimşək çaxır, yerdə şəlalə,
O da işıqlıdır, bu da işıqlı.
Bir şimşək parlayır, bir də şəlalə,
Od da işıqlıdır, su da işıqlı. (168, s.109)*

“Şimşək abidəsi” şeiri ilə yanaşı “Dağ dəyanəti”, “Yetim bənövşə”, “Bulaq suyu”, “Bahar lövhələri”, “Payız duyğuları”, “Gözəllik notları”, “Qaya qüruru”, “Təbiətin simfoniyası”, “Qar”, “Leysan”, “Çinarlar”, “Durna qatırı”, “Salxım söyüdlər”, “Budaqlar-köklər” (129; 132; 145; 146; 149; 168) və başqa bu kimi təbiət motivli şeirlər oxucuda xoş duyğular yaradır. Məsələn, Ərdəbilin ortasından axan Balıqlı çay, Çanaxbulağın yanından keçən Neştəri çayının sahilləri söyüd ağacları ilə doludur. Çanaxbulaqlılar həmin söyüd şüylərindən üzüm səbətləri toxuyurlar və s. İnsanda istər-istəməz doğma torpağa bağlılıq, onun sinəsindəki ilahi nemətlərə məftunluq, min illərin təbiət abidələrinə heyranlıq hissləri baş qaldırır. Yurdumuzun bu gözəlliklərini göz bəbəyi kimi qorumaq, onu gələcək nəsillərə çatdırmaq, bütün təbii nemətlərdən yerli-yerində, qədərində istifadə etmək tövsiyə olunur. Sadalanan fikirlər bütün dövrlərdə böyük mahiyyət kəsb edərək bu günümüz üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir. Çünki son zamanlar insanın kortəbii müdaxiləsi nəticəsində yer üzündə qlobal təbiət hadisələrinin geniş miqyas alması, ekoloji tarazlığın pozulması, tez-tez təbii dağıdıcı proseslərin baş verməsi və s. təbiətin daha ciddi qorunmasını tələb edir. Torpaq müqəddəs nemətdir, onun keşiyində dayanmalıyıq. Çünki

*Yatağa sığmayan coşqun ilhamın
Torpaq ilk sahili, son sahilidir...
O elə əzizdir, elə əzizdir,
Günəş də qolunu salır boymuna.*

Lakin bu məhəbbətin, bu istiliyin qədəri azalsa, bu yaxınlığın vacibliyinə başdansovdu yanaşılsa, nəticə acınacaqlı fəsadlara gətirib çıxara bilər:

*Yoxsa qəddarlıqla üstü çirklənən
Torpağın altı da çirklənə bilər.
Qüdsiyyət də üstü çirklə yüklənən
Torpağın altından şəklənə bilər.* (168, s.104)

1976-cı ildə yazdığı “Bahar görünür” (168, s.110) şeirində şair sözün qüdrəti ilə elə bir bədii lövhə yaratmışdır ki, ilin hansı vədəsində yaşamağından asılı olmayaraq sanki allıgüllü bahar fəslinin ağuşundasən və quşların cəh-cəhini, durnaların sədasını, çayların şırıltısını eşidirsən, gül-çiçəyin gözəlliyini duyursan. Şairin bu qəbildən olan digər şeirlərinə də sanki Savalan ətlərində bitən çiçəklərin ətrini hopdurubsan. Adam o şeirləri oxuyanda həm nadir ətir duyur, həm də dərin məna. Şair burada yeni poetik mənzərələr yaradaraq insanı duyğulandırır, xoş hisslər təlqin edir. “Gül sərgisi”- Savalan ətəyindəki güllərin, “Nəfəsi buxarlı”- baharın, “göydə haçalanmış qatar”-durnaların, “qırmızı damar”- şimşəyin, “təzə paltarlı”- ağacların, “dağların ovcunda qabar”- qayaların, “gül nəfəsli”- torpağın poetik adıdır. “Savalan çəmənli”, “Bahar yağışı”, “Bahar notları”, “Novruz bayramı”, “Otlar”, “Bahar lövhələri”, “Yazın tən-tənəsi”, “Yetim bənövşə”, “Gül”, “Yaz həsrəti”, “Büllül”, “Bənövşə dözümlü”, “Bahar diləkləri” (107;127;139;149;157; 167; 168) və bu qəbildən olan digər şeirlər torpağa yeni nəfəs verən yaz fəslini təənnüm edir. Bu poeziya nümunələrini oxuduqca oxucunun gözləri önündə tamamilə yeni mənzərələr canlanır. Sanki hansısa rəssamın qüdrətli fırçasından çıxmış bir tabloun qarşısında dayanmışsan. Şeirlərdəki bənzətmələr ürək açır:

*Sanma qanadıyla kəsəcək yolu,
Bəlkə də siləhsiz qaçaqdır duman.*

*Yox! Həyalı dağın ətirli dolu
Əlvan dodağında yaşmaqdır duman.*

*Bilmirəm çətrinə tikib günəşi,
Yoxsa ki, asıbdır telindən meşə.
O qədər rütubət çəkib, günəşi
Buraxmaq istəmir əlindən meşə.* (168, s.113)

Yaxud:

*Nəğməkar tütəyi hamı çobanın?
Həniri yaylağa çatır aranın.
Baharı gözləyən mahir bağbanın
Xəyal dünyasında nobar görünür.* (168, s.112)

“Novruz bayramı” (168, s.114) şeirində orijinal ab-hava hökm sürür: burada həm bahar təənnüm edilir, həm də xalqımızın minilliklərdən adlayıb gələn milli bayramı özünəməxsusluğu ilə qələmə alınır. Məhz bu bayram ərəfəsində təbiət oyanır, torpağa yeni nəfəs gəlir, sabahkı bolluğun əsası qoyulur – əkin-biçinə hazırlıq başlanır. Hələ lap qədimlərdən xalqımız qarlı-şaxtalı qışın başa çatmasını, havaların tədricən isinməsinə, ruzi-bərəkətin təməlinin qoyulduğu yaz fəslinin başlanğıcını müxtəlif ayin və mərasimlər vasitəsilə sevinclə, ürək açıqlığı ilə qeyd etmişdir. Elliklə keçirilən belə kütləvi tədbirlərdən biri də məhz Novruz bayramıdır. İnanclara görə martın 20-də başlayan bu bayramın ilin son dörd çərşənbəsi də bayram edilir: bunlar su, od, yel və torpaq çərşənbələridir ki, adlarına uyğun xüsusiyyətləri özlərində birləşdirir. İlin sonuncu çərşənbə axşamına təsadüf etdiyinə görə torpaq çərşənbəsinə el arasında İləxır çərşənbə də deyilir. Kütləvi el şənliyinin sadələdiyimiz bütün bu komponentləri şairin özünəməxsus təxəyyül çalarları ilə “Novruz bayramı” şeirində canlandırılır, bayramın yaratdığı xoş ovqat ön

plana çəkilib. Bayram atributları – çərşənbələr, tonqal, qulaq falı, qurşaqatdı, səməni, şam, yumurta boyanması, od üstündən tullanmaq... poetik cizgilərlə özlərinə xüsusi yer tutur. Lakin vətənpərvər şairin qəlbindəki nisgil xalqın bu əziz günündə də onu tərk etmir. Axı bu gün hamı doğmalarının qapısını açır, bayram payı ilə əzizlərinin görüşünə gedir, hal-əhval tutub bayramlaşır, küsülülər barışaraq şadyanalıq edirlər. Şair isə milyonlarla soydaşımız kimi o taylı qardaş-bacılarımızla mümkün olmayan bayramlaşmağın üzücü xatirələrini unuda bilmir; məhz belədə “şamlar ağlayır”, səməniyə baxanda gözləri önünə Savalan çəmənlikləri gəlir, xoşçaldakı bal şirniyyatın üzərinə acı həsrət qalaqlandığını zənn edir:

*Sanma çəmən gülün vətəni deyil,
Dünyada hər şeyin vətəni vardır.
Sanki xoşçamızda səməni deyil,
Bir parça Savalan çəməni vardır.*

*Şamlar adi deyil, xoşçaya bəlkə
Səhənd lələləri səpələnibdir.
Xoşçaya müxtəlif şirniylə birgə
Acı həsrətlər də təpələnibdir. (168, s.115)*

Əli Tudənin 1978-ci ildə yazdığı “Salam, təzə il!”(168, s.116) şeiri də Novruzla bağlıdır. Şair “təzə il” dedikdə Novruz yada salır. Axı ulu babalarımız zaman-zaman hər yeni ili məhz elə bu günlə başlamış, martın 21-ni ilin başlanğıc günü kimi qeyd etmişlər. Göstərilən şeirdə təzə ilin kövrək qədəmlərinin uğurlu, yollarımızın nurlu, torpaqlarımızın bol məhsullu, insanların güləruz olması arzulandır və şeir yenə də “ənənəvi” sonluqla tamamlanır. Şair

*Vüsal tərənəli həsrətin yolu
Bir də uzanmasın!.. (168, s.118)*

- deyərək arzusunu bəyan edir. Bu təkcə azərbaycanlılara deyil, həmçinin bütün bəşəriyyətə ünvanlanan nidadır:

*...Dünyada insanın naləsi deyil,
Səadət məhnəsi yüksəlsin ancaq. (168, s.118)*

Bəşəri ideyalara sadiqlik, insanlara sülh və səadət arzusu Əli Tudənin təbiət mövzusunda da yazdığı əsərlərin məğzini təşkil edir. Bu əsərlərdə Bakı, Təbriz, Savalan, Xəzər, Araz, Sərab, Ənzəli, Xalxal, Heran, Meşkin, eləcə də “Qatar qaya” (qaya adı), “Yeddi bölük”, “Sərdaba” (bulaq adları), “Pələngli” (yaylaq), “Hacı Əmir” (gədik), “Qırmızı körpü” (körpü) kimi yer adları şeirlərdə coğrafi obyekt və toponimlər kimi xarakterizə edilsə də eyni adlı şeirlərdə xüsusi vurğulanan hisslərin ümumbəşəri anlamı açıqca duyulur:

*Qətiyyətlə dinir məğrur insanın
İpək təbiəti, yanar nəfəsi...
Zəncirini qırmış dustaq cahanın
Qurtuluş arzusu, həyat həvəsi...*

Bu anlamın isə bir dərki var: xoşbəxt yaşamaq yaradılanın haqqıdır!

Əli Tudənin təbiət mövzusunda yazdığı şeirlər içərisində Xəzər dənizi haqqında olanları ayrıca qeyd etmək lazımdır. Bu şeirləri silsilə şəklində də tədqiq etmək olar. Şairin 2002-ci ildə nəşr edilmiş “Mənim səsim” kitabında Xəzər mövzusunda qələmə alınmış şeirlər “Nəğməli dəniz” başlığı altında ayrıca bir bölmədə toplanmışdır. Müxtəlif illərdə işıq üzü görmüş “Dəniz”, “Xəzərin rəngi”, “Günəş-dəniz”, “Örnək”, “Sahildə düşüncələr”, “Qızıl qumlar üstündə”, “Dəniz lövhələri”, “Dəniz kənarında”, “Xəzərin şöhrəti”, “Xəzərin sahilində”, “Qağayılar”, “Ay Xəzər”, “Xəzərin nəğməsi”,

“Dalğalar” (107;116;120; 128;135;149;168) və başqa şeirlər insanın zərif duyğularının, məsum düşüncələrinin Əli Tudə təfəkküründə inikasıdır. Əlbəttə, bu şeirlərin hamısının özəyini ürəyəyatımlılıq və tanış bir səmimiyyət təşkil edir. Ona görə “tanış” deyirəm ki, bu, elə hamımızın qəlbindən keçən hisslərdir; sadəcə, Əli Tudəsayağı kağıza köçürülüb. Şairi bizdən fərqləndirən, onu poetik duyğuların fəvqündə saxlayan da elə onun poetik deyim tərzidir deyilmi? Yoxsa elə hamımız şair olardıq ki! Biz Xəzəri sevirik, saatlarla onun sahillərində gəzməkdən, mavi sularına, bəzən sakit, bəzən də əsib-coşan dalğalarına, ağappaq qağayılarına tamaşa etməkdən doymuruq. Qəlbimizdə xoş arzular oyanır, rahatlıq tapır, duyğulanırıq. Çoxumuz beləyik. Əli Tudə isə başqa cürdür, o, dəniz suyunda təzadlar müşahidə edir. Görür ki, dənizin “saçı gah ağ olur, gah göy...”, dalğalar “şahə qalxan suların başında ağ tac” kimidir və bəstəkarı “...simfoniya yaratmağa” çağırır. Dəniz soyudub-ovutduğu kimi yandırır-yaxa da bilir; görəndə ki, sevdiyini qız

*Özü dənizdə çimə,
Şəkli sənin gözündə.
Sən əlini uzadıb
Tutmaq istəsən onu,
O qaça, ürəyinə
Düşə yolunun sonu...
Ürəyində dincələ
O səni qana-qana.
Sən dəniz kənarında
Qalasan yana-yana... (149, s.200)*

Şair təbiət gözəlliklərini vəsf edərkən doğma yurdumuzun yeraltı və yerüstü sərvətlərindən ürək dolusu danışır, Vətənimizin hər daşını, bitkisini dilləndirir, təbiət abidələrindən xüsusi zövq alır. Qüdsiyyəti Savalanın zirvə qarından,

dəyanəti “Qatar qaya”nın abidə vüqarından, şeiriyyəti Neşteri çayının nəğmə dolu rübabından almış şair yağışı da, qarı da Günəş qədər sevir, xəzan yarpaqlarını, solub-saralmış çölləri bahar çiçəkləri kimi əzizləyir, daşları torpaq qədər müqəddəs sanır, çinarı, palıdı elə şipşirin meyvəli ağaclartək yaxın bilir. Əlbəttə, bütün bunlar sevindirici olub insanın qəlbinə xoş rayihə kimi yayılır, qəlbi fərəhləndirir. Xoş ovqat bəxş edən təbiət abidələrinin fəvqündə isə insan dayanır. Qurub-yaradan, daima irəliyə doğru can atan, ömrü boyu axtarışda və yaxşı yaşamaq arzusunda olan bəşər övladı bütün sıması ilə şair düşüncəsinin əhatə dairəsindədir. Əli Tudənin ədəbi qəhrəmanı olan həmin insanlar hər an xalqın azadlığı, birliyi uğrunda öz canlarından keçməyə belə hazırdırlar. Onların azad yaşamaq haqqı var və daim bu haqqa doğru can atırlar. Bu məqsədlə həm də qurub-yaradır, zəhmət çəkməkdən heç vədə usanmırlar. Bütün sadalananlara rəğmən, şairin poetik qəhrəmanları daha ülvi hisslərlə də diqqətçəkəndirlər: onlar tərtəmiz duyğuları ilə sevib-sevilir və öz sevgiləri naminə bütün məşəqqətlərə dözlər. Lap elə Leyli kimi, Məcnunun özü qədər.

Burada qeyd etmək yerinə düşür ki, Əli Tudənin poeziyasında **məhəbbət mövzusu** önəmli yer tutur. Şairin ilk kitabından başlamış 2004-cü ildə işıq üzü görmüş “Yarımqıq dastan”a qədər nəşr olunmuş bütün poetik əsərlərində xeyli sayda sevgi şeirlərinə rast gəlirik. Əminliklə demək olar ki, həmin şeirlərdə saf məhəbbət, ülvi eşq, gözəlin vəsfi kimi lirik duyğular öz dolğun poetik həllini tapır. Həmçinin xoş ovqat yaratmaqla yanaşı hər addımda insanı təsirləndirir. “Gülü bir fəsil yox, hər fəsil yaşayan sevgi” (168, s.171) milyon illərdir ki, insan duyğularına hakim kəsilərək onu az qala həyatın mənasını dərk etməyə qədər gətirib çıxara bilmiş, ilahi qüdrətilə bəşər övladını kamilləşdirmişdir. Sevənin gözündə dünya gözəlləşir, hər tərəf gül-çiçəyə bürünür, həyat

eşqi yüksəlir, beləliklə də heç bir çirkinliyə yer qalmır. Dahi Füzulidən qabaq və ondan sonra yaşayıb-yaradanların (bunların içərisində təkcə Füzuli ən yüksək məqama çatmış və ilahi eşqin ən qüdrətli söz ustası kimi dünya ədəbiyyatına öz adını həkk edib möhürünü vurmuşdur) əsas ilham mənbəyi – yaradıcılıq obyektinə olmuş məhəbbət mövzusu heç zaman bitib-tükənən deyildir. Nə qədər həyat var- məhəbbət də olacaq! Və bu bəşəri mövzuya müraciət, eləcə də maraq heç zaman azalmayacaqdır. Axı bu hiss və duyğular insanı – istər cavan olsun, istərsə də qoca -addımbaaddım izləyir, sanki onu müşayiət edir. Sevgi və məhəbbət olmasa dünya məhvərindən dönər, xaos yaranar və fizika qanunlarına uyğun olaraq bu xaotik hərəkətdə heç nəyi tutub saxlamaq mümkün olmaz – dörd bir aləm bir-birinə qarışar, çəşqınlıq yaranar. “Həqiqətən bu dünyada əbədi sevgi nəğməsi oxuyan” (42, s.6) şair Əli Tudənin də ilham mənbəyi məhz belə bir ülvî hiss və duyğulardan yaranmışdır. Yoxsa biz onu necə dərinədən sevə bilərdik ki?! Vətənə, torpağa, doğma yurda qəlbən bağlılıq insana sevgidən qaynaqlanmırmı? Əli Tudə neçə min ilin əbədi və ədəbi mövzusunun özünəməxsus dəst-xəttilə yeni çalar qata bilmişdir. Onun sevgi şeirləri o qədər səmimidir ki, bu səmimiyyətə istər-istəməz inanmağın gəlir: burada lirik qəhrəman - sevən kəs hətta az qala güllərin necə böyüməsinin belə səsinə eşidə bilər. Şairin nəzərində məhəbbət tərəvət və hərərət, səadət və ülvîyyət olduğu kimi həm də qətiyyət və ünsiyyət, eləcə də həqiqət və ədalətdir. Bütün bunlara hekayət və şeiriyyət də qatan şair “məhəbbət ətri” yaradır və ulularımızdan gələn eşqi xatırladır:

*Mənim həssas babam ətri məlhəmli
Yaşıl yaylağa da gözəl deyibdir.
Mənim həssas babam gözü şəbnəmli
Sarı yarpağa da gözəl deyibdir. (168, s.172)*

Gözəllik ilahi vergisidir. Şair haqlı olaraq bildirir ki, bahar gözəl olmasaydı, onun da taleyi bomboz torpağa dönər və bu qədər sevilməzdi. Ona görə gözəllikdən doymaq olmur, əgər belə bir doymuş ürək varsa, demək o heç ürək deyil... Şair hətta real olmayan şirin xəyala da gözəl deyir. Lakin bütün gözəlliklərin fəvqündə əlbəttə ki, qadın gözəlliyi dayanır. Əbəs deyildir ki, məsələn, gözəl şəkillərdən belə söhbət düşəndə göz önünə ilk olaraq gözəl qadın surəti gəlir. Şairin qələmindən çıxan “Gözəl qadın” (168) şeiri səmimi hisslərdən bəhrələnib:

*Gözəl qadınların nadir üzünə
Ani baxmaqdan da adam utanır.
Məhrəm görünsə də dünya gözüne,
Tələtümə gələn ilham utanır. (168, s.173)*

22 bənddən ibarət olan bu şeirdə qadının zahiri gözəlliyi ilə onun mənəvi dünyasının zəngin çalarları tam vəhdətdə qələmə alınmışdır.

Şair bu tipli şeirlərdə ailənin möhkəm təməllər üzərində qurulmasına böyük önəm verir. O, təzə ailə həyatı quranlara öyüd-nəsihətini bildirir, onlara tələsik qərar çıxarmamağı tövsiyə edir:

*Məhəbbət bir tufan deyil,
Arasından tez keçəsən.
O elə bir dondur, gərək
Yüz ölçəsən, bir biçəsən. (168, s.172)*

Və yaxud:

*Gənc dostum! Sevgini sən asan sanma,
Cəsarəti öyrən göy sarmaşıqdan.
Əgər sevirsənsə, sevgini danma,
Hiss ürəkdən keçər, söz danışığıdan. (147, s.184)*

“Sevgi”, “Sevgi, gözəllik, dəyər”, “Leyli-Məcnun sevgisi”, “Sən də”, “Ala gözlər”, “Bir cüt göyərçin”, “Əbədi sevgi”, “Sevgilim”, “Bir gözələ”, “Sənin xətrinə”, “Sənsən, sən”, “O qız burda qalardı” (116;120;129; 149;168) və başqa bu kimi onlarla şeirin hər birisi səmimi hisslər üzərində köklənib saf insani duyğular aşılayır. Şeirlərindəki lirik “mən”in hiss və duyğuları həddindən artıq səmimi və ürəyəyatımlıdır. Məhəbbət şeirlərində təmiz sevgidən, onun yaratdığı ülvə hisslərdən söhbət açılır:

*Dağ itər, günəşi çənə verəndə,
Çay susar, nəğməni ünə verəndə.
Bütün həyatımı sənə verəndə
Sən məni duydun ki, mən səni duyam?*

Və sairə.

“Leyli-Məcnun sevgisi” (168) haqqında isə xüsusi danışmağa dəyər. Şair şeirin əvvəlində Leyli ilə Məcnunun dillərdə dastan olmuş sevgisindən özünəxas tərzdə danışır, bu iki gəncin əhd-peymanı, ilqarı, sədaqəti bütün mənəvi keyfiyyətlərdən üstün tutduqlarını poetik dillə səciyyələndirir. Xatırlanır ki, sədaqətli gözəllər biri ilə əhd-peyman bağlayarlarsa, dünyasında başqa birinə könül verməzlər – hətta atasının da sözündən çıxmış olsa, lap səhralara da düşmüş olsa belə... Şair misal çəkir və 1990-cı ilin 20 yanvar gecəsində şəhid olmuş İlhamdan, onun bu ayrılığa tab gətirməyərək özünə qəsd etmiş həyat yoldaşı Fərizədən danışır. Müasir Azərbaycan dövrünün bu tarixi gerçəkliyi bütün azərbaycanlı gənclər üçün bir örnəyə dönərək İlham və Fərizə adlı əbədi məhəbbət dastanına çevrilib. Əli Tudə haqlı olaraq vurğulayır ki, onların hekayəti vəfəlilikq etibarilə həqiqətdə bir çox sevgiləri kölgədə qoydu:

*İlham ilə Fərizə
Keçib min vurğunu da.*

*Vəfada unutturdu
Leyliylə Məcnunu da.*

Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazisinin bütövlüyü uğrunda canını fəda etmiş İlhamdan sonra daha yaşaya bilməyəcəyinə əmin olan Fərizə

*Bir yerdə yaşamadıq,
Bir yerdə ölək barı.*

- deyər intihar edərək gözlərini əbədi yumsa da

*Əhsən bu ülfətə də,
Məhrə də, sevdaya da... (168, s.183)*

Təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün azadlıqsevər bəşəriyyət üçün müqəddəs məbədgah olan Şəhidlər xiyabanında bu gün mərd mübarizlər uyuyur. Ağısını dəniz oxuyan xiyabanda İlhamla Fərizənin məzarları yanaşdır. Bu gün həmin müqəddəs məkan milyonların and yerinə dönmüşdür. Hər yeni ailə quran gəncin bu məzarların başında dayanaraq əhd-peyman bağlayıb and içmələri artıq ənənə şəklini almış, günümüzün reallığına çevrilmişdir.

Yaradıcılığında ara-sıra nakam məhəbbət notlarına da rast gəlinən şair deyir ki, əgər sevgililər bir-birinə qovuşmasalar, yaranan hicran heç vaxt unudulmaz, bu ayrılıq elə beləcə “bir görüş həsrətilə yaşa dolar”. “İlk məhəbbətim”, “Ayrılıq”, “Məni yıxan olmamış”, “Hər səhər”, “Şirin yuxu”, “Sənsiz”, “Aldanmış məhəbbət”, “Günah” (116; 129; 135; 149; 167; 168) və s. məhz bu qəbildən olan şeir nümunələridir ki, burada hicran, kədər və ayrılıq motivləri üstünlük təşkil edir, iki gəncin bir-birinə qarşı sevgi hisslərindən danışılır.

Ümumilikdə götürüldükdə, görkəmli şair Əli Tudənin məhəbbət lirikası özünəməxsus cəhətləri ilə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Onun sevgi şeirləri yarıdan çox Vətəni xatırladır desək, yəqin ki yanılmırıq. Dönməz və döyüşkən təbiətli şairin sevgi şeirlərinin də lirik “mən”i məhz mübarizliyi və yolundan dönməzliyi ilə diqqət çəkir. Burada milli-mənəvi dəyərlər, klassik Şərq özünəməxsusluğu da özünü qabarıq şəkildə biruzə verir.

Əli Tudənin çoxşaxəli yaradıcılığında **uşaq şeirlərinin** də xüsusi yeri vardır. Şairin bir sıra kitablarında uşaq mövzusunda olan şeirlər ayrıca bölmələrdə verilmişdir. Onun “Dostluq”, “Qüdsi məbədlər”, “Qayğı”, “Məstan”, “Sən gələndə, sən gedəndə”, “Gülzar”, “Nəvələr arasında” (149; 168) və onlarca digər şeirləri məhz azyaşlı uşaqlar üçün yazılmışdır. “Xətt” şeirində düzlük və mərdlikdən, “Qayğı” şeirində böyüklərə hörmət və ehtiramdan, “Məstan”da heyvanlara qayğıdan, “Gülzar” əsərində nəvə-nənə məhəbbətindən danışılır. Uşaqlar üçün yazılmış şeirlərin hamısında balacalara doğma yurda bağlılıq, bu yurdun hər qarışını göz bəbəyitək qorumaq kimi nəcib insani keyfiyyətlər aşılır, onların əsl vətənpərvərlik ruhunda böyüməsi hissləri təlqin edilir. Mərdlik, mübarizlik və düzlük - bütün bu müsbət keyfiyyətlər Əli Tudə yaradıcılığında uşaq şeirlərinin əsas məğzini-mayasını təşkil edir.

* * *

Əli Tudənin təkcə şair və yazıçılara deyil, tarixi şəxsiyyətlərə və bir çox sənət adamlarına həsr etdiyi şeir və hekayələr, xatirə-memuarlar bütün kitablarında yer almışdır ki, bu da xüsusi kəmiyyətə malikdir. Onun müxtəlif illərdə dahi

Nizami, Füzuli, həmçinin M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, eləcə də S.Vurğun, M.Hüseyn, N.Həsənzadə, fars şairləri Ömər Xəyyam, Hafiz, Sədi, Xosrov Ruzbeh, rus şairləri A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov və başqalarına həsr etdiyi şeirlər özünəməxsus dəst-xəttlə seçilir. Bu əsərlərdə görkəmli şəxsiyyətlərin bədii portretləri çəkilir, yaradıcılıqları barədə müəyyən fikir söylənilir. “Görüş həsrəti” şeiri Məmmədhusəyn Şəhriyara, “Sənin nəğmə” Üzeyir Hacıbəyova, “Əjdər oğlu” Mirzə İbrahimova, “Aşıq” şeiri Aşıq Hüseyn Cavana, “Bilirəm, bu yolda mən tək deyiləm” Süleyman Rüstəm, “Təəssüf” Mirzə Əli Möcüzə, “Bəstəkar şair” Mikayıl Müşfiqə, “Od-su” şeiri isə Səhəndə ünvanlanmışdır.

“Nəğməkar alovun heykəli” şeiri (129, s.103-105) ölməz Füzuliyə ithaf olunub. 26 bənddən ibarət olan şeirdə dahi şair sarbana, ardındakı karvan isə söz qatarına bənzədilir və göstərilir ki, fəraq deyiləndə gözlərimiz önündə Füzuli canlanır. Füzuli məhəbbət və dərd şairi olduğu kimi həm də “əzablı Azərbaycanın hər müşkülə dözən mərd şairiydi.” Hər qəzəldən gözəllik boylanan, hər gözəldə sədaqət arayan, dərdləri bayraq edib başının üstündən asan, vətəndən qürbətə düşənlərin dərđini nisgillə yazan dahi şair “sözün tanrısı” adlandırılır:

*Mən sözün tanrısı Füzuli kimi,
Qəzəl yazmasam da dizimin üstə,
Billur çilçırağın övzülü kimi,
Ağ şam yandırmışam mizimin üstə.*

Mizin üstündə yanıb-əriyən şamlar isə sanki şairin yoxluğuna görə göz yaşını axıdır:

*Göz yaşını axıdıb gilə-gilə şam,
Sanki Füzuliyə ağlayır indi.
Dahi itkisini bilə-bilə şam,
Sənəmi təzədən dağlayır indi. (129, s.105)*

Böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadəyə həsr edilən şeir isə “Ölməzlik” (129, s.106-107) adlanır. Şair vurğulayır ki, ustadı təbiət deyil, tələbkar zamanın özü; yazdıqlarını isə qələmindən çox doğma millətinin sözü yaratmışdır. Vətənin ağrı-acılarını, dərd-sərini sadə dildə, dərin psixoloji sarsıntılarla qələmə almış böyük demokrat ədib bizə miras qoyub getdiyi əsərləri ilə ölməzlik qazanmışdır. Bu əsərlər vasitəsilə o, sanki tər güllərlə dolu bir bağ salmış, cəhaləti qamçılamış, bütün Şərqi öz əllərilə silkələmişdir. Şair qeyd edir ki, Mirzə Cəlil yaratdığı tipləri vasitəsilə avam dövrəyə ac-acı gülmüş, onun hər bir əsəri kütlələr içərisində top kimi gurlamışdır. Əsərləri “qəm dolu gülüş” doğuran, “diriləri dirildən”, “doğma millətinin sözü” kimi səciyyələndirilən şeirdə ustad əbədiyaşar və sönməz atəşə bənzədilir:

*Nəyinsə uğrunda yanır çıraq da,
Sonra sönmür... Sənsə yandı Günəş tək.
Yanğı dolu səsin ana torpaqda,
Hələ də yaşayır sonsuz atəş tək.* (129, s.107)

20 bənddən ibarət olan “Əjdər oğlu” şeiri (127, s.220-223) xalq yazıçısı Mirzə İbrahimova ithaf edilmişdir. Bu şeir Cənubda - Əmir bazarında baş vermiş bir hadisədən – yerli əhalini “Tanıdım, özüdür, Əjdər oğludur!” – deyə görkəmli yazıçı ilə görüşündən qaynaqlanır. Ə.Tudə “İlk addımlar” şeirini (127, s.240-248) isə S.Tahirin “Ay işığında” adlı ilk kitabının çapdan çıxması münasibətilə yazmışdır. Həcminə görə kiçik poema təsiri bağışlayan bu şeirdə Söhrab Tahirin yaradıcılığına nəzər salınır, şeirləri ədəbi təhlilə cəlb edilir, gənc şairin ilk addımları dərin mənalı poetik çalarlarla ştrixlənərək mənalandırılır.

Ə.Tudənin qələmə aldığı şeirlərdən “Xanın səsi” Xan Şuşinskiyə, “Dirijor” mayestro Niyaziyə, “Yoxsa...” Rübabə

Muradovaya, “Qulaq asa-asa” N.Həsənzadəyə, “Çəki” İbrahim Göyçaylıya (129, s.107-115) həsr olunmuşdur.

Şairin “Mühacir qeyrəti” (146) kitabının “İthaf” bölməsində 16 əsərinə yer verilmişdir. Cənubi Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının başçısına - “zülümlə əyişənləri, Azadlıq yolunda döyüşənləri, Həyatı uğurla dəyişənləri” döyüş meydanlarına səsləyən Pişəvəriyə həsr edilmiş şeir “Sərdar” (146, s.139) adlanır. Burada əsərin qəhrəmanı bahadır cürətli mahir komandan kimi səciyyələndirilir. “İki qardaş vardı...” şeirində isə şahın hökmüylə Təbrizdə dar ağacından asılmış, Milli hökumətin baş prokuroru Firudin İbrahimi və onun qardaşı, İran hakim dairələri tərəfindən Tehran zindanlarında edam edilmiş Ənuşirəvan İbrahimidən bəhs edilir. Şeirdə cəsur qardaşların Vətənin azadlığı uğrunda mübarizəsi, qəhrəmanlığı, ölməz həyat yolu şəhidlik zirvəsi kimi təqdim olunur. Şair vurğulayır ki, xalq Vətən uğrunda şəhid olan insanları heç zaman unutmayacaq, nə vaxtsa:

*Qardaşlar Vətənin gül qucağında
Qranit heykələ çevriləcəkdir.*

Və:

*Ölməz qardaşların qoşa yolu da
Himmə düşəcəkdir iki sətir tək!* (146, s.140-141)

“Oxtay” şeirində (146, s.142) “gah qığılıcı saçan qələmdən, gah da qurşun ələyən yaraqdan” yapışan, “hər odlulovlu varaqdan qürurla keçən mərd vətəndaş” şair Əlirza Oxtaydan danışılır. Ə.Tudə dünyadan vaxtsız köçmüş Ə.Oxtay kimi nakam şairin sabah “nəğmə deyən yaşıl çinar tək” yatdığı torpaqdan qalxacağını poetik çalarlarla təqdim edir.

Xorasan inqilabının başçısı Məmmədtəqixan Püsyana ithaf olunan şeir “Kolnel” adlanır. Ə.Tudənin qardaş qədər

sevdiyi əmisi oğlu Əşrəfə, digər əmisi oğlu Qılınca həsr etdiyi eyniadlı şeirlər, əminəvəsi Hacı Əliyə (“Doğruçu inam”), Savalan dağının ətəyində yerləşən Çanaxbulaq kəndindən ona su gətirmiş əmisi nəvəsi Adiləyə (“Çanaxbulaq suyu”), eləcə də bir sıra digər doğmalarının xatirəsinə həsr etdiyi şeirlər həsrət dolu həzin duyğular üzərində köklənib.

Moskvada rus dilində nəşr edilən kitabları Ə.Tudənin bəşəri hisslərinin, azadlıq duyğularının daha geniş coğrafi məkanda yayılmasına zəmin yaratmışdır. “Moskovski pisatel” nəşriyyatında işıq üzü görmüş əsərləri sayəsində keçmiş Sovet İttifaqının rusdilli oxucuları görkəmli şairin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşlar.

Əli Tudə öz bədii yaradıcılığında rus ədəbiyyatına böyük önəm vermişdir. O, bu ədəbiyyatın klassiklərini səmimiyyətlə xatırlayaraq onların yaradıcılığına dəfələrlə müraciət etmiş, ithaf tərzində bir sıra sənət əsərləri yaratmışdır. A.S.Puşkinə həsr etdiyi şeirində Ə.Tudə deyir:

*Puşkin! Rus şeirinin ölməz dühası,
Düşmənin kəsilməmiş zəngin saraylar.
Səni izlədikə çarlar dünyası,
Qəlbini çeynəmiş ahlər, haraylar.*

*Öz şeirin dilində, xoş ləhcəsində
Hörmətlə oxuyur hər millət səni.
Xalqın duyğusunda, düşüncəsində
Əbədi yaşadar bu sənət səni... (121, s.92)*

15 bənddən ibarət olan “Puşkin” şeiri müəllifin rus poeziyasına məhəbbətindən yoğrulmuşdur.

M.Y.Lermontova həsr edilən “Şeirin səmasında” (151, s.125) əsərində Ə.Tudə böyük rus şairini “Şeirin səmasında bir ölkər” adlandırmış, görkəmli söz ustası haqqında səmimiyyətlə yazmışdır:

*Şeirin səmasında o bir ölkərdi,
Tez çıxdı, tez yandı, tez batdı getdi.
Əfsus ki, üzünü azca göstərdi,
Fəqət bir dünyanı parlatdı getdi.*

*Başında xəyalı dağılanda da
İsti sinələrdə bir yuva qurdu.
Qafqaz torpağına yığılanda da
Məğrur zirvələrlə yanaşı durdu.*

Şairin “Rus xalqı” (126, s.13), “Rus meşəsi” (146, s.15) və digər şeirləri də qonşu xalqa, bu ölkənin təbiətinə məhəbbətlə yazılmışdır. O, Rusiya haqqında şeirlərini qruplaşdıraraq “Buludlar” (120) kitabında “Moskva şeirləri” (120, s. 4-17) adı altında vermişdir. “Qar”, “Rus qışı”, “Rus dili”, “Moskvanın səhəri”, “Puşkinin heykəli” və digər poeziya nümunələri şairin səmimi duyğuları üzərində köklənib.

Əli Tudə ata-anası, qohum-əqrəbası, digər doğmaları haqqında da bir sıra əsərlərin müəllifidir. O, “Bütöv kam” şeirini atasının, “Ana”, “Dönə-dönə” (146, s.151-159) şeirlərini isə anasının xatirəsinə qələmə almışdır. Körpə yaşlarında anasını itirmiş, qəlb sızıltısı ilə “mən bilməmişəm ana nə təhər olar” (146, s.156) deyən şair, bəlkə də haqlı olaraq belə bir qənaətini bildirir: birlik, əmin-amanlıq, xoşbəxtlik, xoş gün-güzəran məhz ana ilə bağlıdır:

*Vəhdət soracağına düşməsin heç kəs,
Ananın bayrağı altındadır o.
Cənnət soracağına düşməsin heç kəs,
Ananın ayağı altındadır o.(146, s.155)*

Həyatdan vaxtsız köçmüş atasının isə bir külək əsini qədər qısa ömür sürdüyünü vurğulayan şair yazır:

*Arzu yaman uzunsa,
Ömür yaman gödəkdir.*

Göz yumub-açanadək
Uçub gedən küləkdir. (146, s.152)

“Ən uzun yol” və “Mənim Şəfiqəm” şeirləri həyat yoldaşı Şəfiqə xanıma, “Gəl bir qucaqlaşaq” - Savalanın şəklini çəkib gətirmiş dayısı nəvəsinə, “Qadir göz muncuğu” - nəvəsi Eminə, “Sənsən” - oğlu Natiqə (129, s.119-125), “Əş-rəf” - əmisi oğlu Əşrəfə, “Qılinc” - əmisi oğlu Qılınca, “Doğruçu inam” - əmisi nəvəsi Hacı Əliyə, “Çanaxbulaq suyu” - əmisi nəvəsi Adiləyə (146) ünvanlanmışdır. “Çanaxbulaq suyu” şeirində şair qırx altı ilik bir ayrılıqdan sonra doğma kəndlərinin suyundan içdiyi üçün qohumuna necə minnətdar olduğunu kövrək və səmimi hisslərlə çatdırır və bundan böyük savab olmadığını dilə gətirir. Çünki o, bu illər ərzində Savalanın “nadir” suyunu yalnız yuxularında “içmişdi”!

Nəsr əsərlərində də səmimi duyğular aydın nəzərə çarpır. Dahi sərkərdə, böyük inqilab fədaisi S.C.Pişəvəriyə həsr edilmiş “Zindənda ağarmış saçlar” (əsrər haqqında yuxarıda ətraflı bəhs olunub – A.Ş.), mahir ifaçı Bülbülə ithaf olunmuş “Hər bağın öz bülbülü” hekayələrini misal göstərmək olar. Qələmindən çıxan onlarca bu kimi əsərlərdə Ə.Tudə maraqlı priyomlardan istifadə edir. Bəzən vəsf etdiyi qəhrəmanlarının həyatının, yaradıcılığının müəyyən məqamları, yaxud müəyyən detallar və yaxud da keçirdiyi hisslər əsas götürülərək mənalandırılır, poetik lövhələr, yaddaqalan səhnələr yaradılır. Lakin bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşür ki, bəzi hallarda “belə nümunələrdə təsvir və tərənnümü bir-birindən ayırmaq çətindir: konkret predmetin və məkanın poetik vəsfi bəzən ümumiləşərək ciddi mənə alır.” (179, s.3)

Ümumilikdə götürüldükdə, Əli Tudənin ithaf əsərlərini qəhrəmanlarının şəxsiyyət tipinə görə üç qismə bölmək olar: 1) doğmalarına (nənə, ata, ana, həyat yoldaşı, övladları); 2)

həyatda rast gəldiyi, tanıdığı, gördüyü, təmasda olduğu adamlara və 3) klassiklərə, tarixi şəxsiyyətlərə həsr etdiyi əsərlər. Bu üç qismi onun istər poetik, istərsə də nəsr əsərlərinə də şamil etmək mümkündür.

2.2. Poemaları

Əli Tudənin poemaları haqqında xüsusi bəhs etmək lazımdır. Məhsuldar şair bu janrda yazdığı 50-dən çox əsərin müəllifidir ki, zamanla hesablasaq, onun bədii yaradıcılıqla məşğul olduğu hər ilə təqribən bir poema düşür. Onlardan ikisi - “Məhbusların son sözü” (1952) və “Arazın o tayında” (1954) poemaları ayrıca kitablar şəklinə nəşr edilmişdir. Professor Şamil Salmanov Əli Tudə poemalarının qiymətini doğru-düzgün olaraq belə verir: “Mən onu da qeyd etməliyəm ki, Əli Tudə poeziyası yalnız lirik poeziya deyildir. Hərçənd ki, lirika poeziyasının daxili, mənəvi əsasıdır. Bununla yanaşı Ə.Tudə poemaların da müəllifidir və poemaları da cənub mövzusu ilə üzvi surətdə bağlıdır. Öz əsas ruhu, öz əsas qayəsi etibarilə bu poeziya həm lirik forması ilə, həm də öz epik vüsəti ilə birdir, vahiddir, bütöv bir poetik aləmdir.” (103, s. 5) Əli Tudənin 1996-cı ildə çapdan çıxmış “Təbriz yolu” kitabında yer almış “Şair həyatının nəğmələri” (157, s.95-130) və “Görüş ömrü” (157, s.131-152) poemaları bu baxımdan böyük maraq doğurur. Həmin əsərlərdə Cənub mövzusu başlıca istiqamət kimi götürülsə də hər iki əsrər şair həyatının fəlsəfi inikasına çevrilir. Burada Vətənin azadlığı, xalqilik və vətənpərvərlik duyğuları önə çəkilir. Poemalar həmçinin müasirlik baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyatın əsas təsvir obyektini olan İnsan “Nağıllaşan məhrəmlər” (146, s.198-254) poemasında ön planda götürülür. Burada insanın daxili aləmi açılır, doğma yurdun tarix

və coğrafiyası xatırlanır. Mixail Şoloxov “Sakit Don” əsərində Don çayını bütün dünyaya tanıtdığı kimi Ə.Tudə də Savalan dağını, Çanaxbulaq kəndini, Neştəri çayını dünyaya tanıtmaq missiyasını daşıyır. Burada tarixi və coğrafi obyektlər, həmçinin Şahbəyim, Ülkər, Pərvanə, Qulu, Qurban, Halə kimi insanlara qədər məhrəm olsalar da şairin gözündə bir o qədər nağıllaşblar. Ülvi məhəbbət duyğularının yer aldığı əsərdə müxtəlif dialoqlar zamanı dəyərli fəlsəfi fikirlərə daha çox yer verilir. Əli Tudə atası Qulunun təmsalında bütün çətinliklərə sinə gərən fədakar, zəhmətkeş, ailəcanlı bir insan tipi formalaşdırmışdır. Əsər şairin uşaqlıq və gənclik illərindəki bir qisim xatirələrinin nəzmə çəkilməmiş variantıdır. Valideyn nisgili, yurd həsrəti, ana məhəbbəti, doğma ocağa bağlılıq kimi ülvi hisslər önə çəkilməmiş poemada şairin anası ilə xəyali söhbətləri fərdilikdən çıxaraq daha çox ümumbəşəri anlam mənası kəsb edir.

“Mühacir qeyrəti” (146, s. 255-330) poemasında Qərib, Zülfüqar, Alıqulu, Ağahüseyn, Əminə təmsalında mühacir düşüncələri qələmə alınır, vurğulanır ki, ayrılığın insan taleyinə gətirdiyi ağırlıq müqabilində Vətəni daha çox qərblə sevməyə başlayırsan. Əsərdə bir-birindən ayrı düşmüş insanların mənəvi aləmi açılır. Doğma təbiət abidələri - dağlar, qayalar, çəmənliklər, bulaqlar, biçənəklər kədərli notlarla xatırlanır. Qərib nənənin arzuları, o cümlədən ağbirçək nəsihəti, Novruz bayramının təm-tərağı, qərblərin təsadüfi görüşü, sevgi hissləri və s. doğma yurd-yuvalarından didərgin düşmüş insanların qeyrətliyi misalında, şairin xatirələri işığında öz poetik ifadəsini tapmışdır.

Ulu Savalan dağının “məğrur” və “qəhrəman” kimi səciyyələndirildiyi, Çanaxbulaq kəndinin vəsfi ilə başlayan “Qız qayğısı” (149, s.297-412) poemasında Vətən həsrəti başlıca yer tutur. Gülqönçə adlı məsum, tərbiyəli, ülfətli

qonşu qızının təmsalında ilk görüş, sevgi notları, eləcə də böyük Vətənin bir parçası olan kəndin təbii gözəlliklərini səmimi hisslərlə nəzmə çəkən şair sanki məhəbbət dastanı yaratmışdır. Sevginin insan qəlbində yaratdığı duyğular, saf məhəbbət notları fəlsəfi duyğularla qələmə alınıb. Milli Hökumət tərəfindən Təbrizə dəvət ediləndən sonra müəllifin başına gələn əhvalatlar, Əlinin Çanaxbulaq kəndinə, qonşu qızı Gülqönçənin isə Bakıya ünvanladığı xəyali məktublaşması sevgi qədər eyni ahənglə inqilabın da doğurduğu sevinci oxucularla bölüşür. Şairin sevdiyi qızı yuxuda mələk donunda sərhədlər üstündən süzüb gəldiyini görməsi isə bizə minilliklərdən adlayıb keçən xalq əfsanələrini xatırladır. Poemada Vətən həsrəti ilə sevdiyi qızın həsrəti ayrılıq motivləri əsasında bərabər səviyyədə verilir.

“Hökmdar qızın sevgisi” (129, s.201-215) poeması şairin bir filmə baxdıqdan sonra düşüncələri əsasında yazılmışdır. Şah taxtın açılmış hökmdar qızın vəsfi ilə başlanır, onun taleyindən danışılır. Əsərdə əsasən eşq-məhəbbət və taxt-səltənət qarşı-qarşıya qoyularaq fəlsəfi duyğularla davam edir.

“Sevgi naxışları” (129, s.216-270) poeması “Birinci naxış”dan başlayaraq 10 naxış üzərində qurulub. Birinci hissədə “Yetim segah”ın musiqisi altında şair düşüncələri yer alır, həsrətli sevgi yada salınır. Toxuculuq sexində parça toxuyan qənirsiz gözəl Naxış adlı qızın xatirəsinə yazılan poema kövrək və səmimi hisslərlə doludur. Burada gözəl qızın daxili aləmi açılaraq inam, etibar, sədaqət və Vətənə məhəbbət duyğuları ön plana çəkilir. Milli Hökumətin qələbəsinin nə qədər şirinlik gətirsə də sonradan güllələrlə susdurulması acı-acı xatırlanır. Naxış qızın ayrılığı isə həmişəlik şairin yaddaşında qalır:

*Bəzən ümidlə dolu
Yollara yağan sevgi,*

*Ümidi təəssüflə
Yollardan yığan sevgi
Əbədilik yaşayar
Hicranın öz içində.*

“De hardasan” – (129,s. 270-322) poemasının birinci hissəsində Kəklik adlı lirik qəhrəmanın Heydərə (Əli Tudənin uşaqlıq adı -A.Ş.) dedikləri əsasında qələmə alınmış və Təbriz, filarmoniya təəssüratları barədə danışılır. Kəkliyin filarmoniyaya gəlişi, oxumaq arzusu, iş qəbul olunması və arzuları qələmə alınır. “Mənim dediklərimdən” adlı ikinci hissədə isə 22 yaşlı şairin gənc xanəndə qız Kəkliyə ünvanlanan fikir və arzuları yer alır. Bu iki gənc – şair və xanəndə arasında baş verən xəyali dialoqda Təbriz filarmoniyası, onun səhnəsi üçün darıxan iki azərbaycanlı gəncin daxili dünyası açılır. Əsərdə qoyulan bədii sual da keçmiş günlərə ünvanlanır və sabaha inam hissi aşılayır.

Şairin qələmə aldığı “Məhbusların son sözü” (yenidən işlənmiş variantı “Yarımqıç dastan” (2004) kitabında da verilmişdir) (168, s.234-254) adlı ilk poemasında Cənubdakı inqilabi hərəkatın qanlı boğulmasından və edam hökmü verilmiş on üç inqilabçı məhbusun mübarizliyindən, öz məsləkindən dönməzliyindən danışılır. Əsər proloqdan başlayaraq “Təbrizin süqutu”, “Daşlı meydanda”, “Qərib axşam” və “Sərhəngin aqibəti” bölmələri ilə davam etdirilir, epiloqla sona çatır. Proloqda bildirilir ki, bu dünyada insanlar azad doğulmuşdur və hamının azad yaşamaq hüququ vardır. Lakin bəşər övladı bu haqqa çatmaq üçün əsrlərlə mübarizə aparmış, bununla da müxtəlif dövrlərdə qiyam və üsyanlar baş qaldırmışdır ki, bu da qırğın və fəlakətlərə yol açmışdır. Tarixin quldarlıq dövründən başlanan haqq-ədalət uğrunda savaş bu gün də davam edir. Həqiqət yalanla, şəfqət zülmə,

əvəzlənib pərdələndikcə insanlar yenə cəbhələrdə üz-üzə durur; fəqət nə döyüş dayanır, nə də ki, mübarizə bitib-tükənir.

Belə döyüşlərdən biri də XX əsrin 40-cı illərində İranda başlamışdı ki, son nəticədə azərbaycanlılar özlərinin çoxdan arzusunda olduqları milli hökumətini qurmağa müvəffəq olmuşdular. Azərbaycan xalqının getdikcə güclənən milli-azadlıq hərəkatından qorxuya düşən Tehran hökuməti azərbaycanlılara qarşı təqib və təxribata başlasa da, bu, xalqın mübarizə əzmini qıra bilmədi. Beləliklə, 1945-ci il sentyabrın 3-də Seyid Cəfər Pişəvərinin rəhbərliyi altında Azərbaycan Demokratik Fırqəsi, həmin il dekabrın 12-də isə Milli hökumət yaradıldı. Partiya və yeni yaradılan hökumət əsrlər boyu xarabazara döndərilmiş Azərbaycanı abadlaşdırmaq, xarici və daxili ticarəti genişləndirmək və xalqın həyatını yaxşılaşdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Məlum olduğu kimi, düşmənlər yeni hökumətə qol-qanad açmağa aman vermədilər. Cəmi bir-cə il fəaliyyət göstərmiş Milli hökumət 1946-cı ilin sonunda düşmən qüvvələrin amansız müdaxiləsi nəticəsində darmadağın edildi. 12 dekabr 1946-cı ildə şahənşah qoşunu Təbrizi növbəti dəfə süquta uğrattı. Sərdari-milli Səttarxanın, Salari-milli Bağırxanın yurdu talan edildi, xalqın min illik tarixini əks etdirən qalalar uçuruldu, Azərbaycan kitablarından tonqallar qalandı. Beləliklə, cənublu soydaşlarımızın haqq-ədalət savaşı qanlı boğuldu. Fəal inqilabçılar müxtəlif təqib və işgəncələrə məruz qalaraq həbsxana və sürgünlərə göndərildi, ən dəhşətlisi isə bu idi ki, bir çoxu insanların gözləri qarşısında dar ağacından asıldı.

Əli Tudə göstərilən poemada məhz həmin məqamı – ürəklərində vətən eşqi bəsləyən, dillərində “azadlıq” nidası səsləndirən günahsız insanların edam səhnəsini təsvir edir. Təbrizin Daşlı meydanında məhbusların sayı qədər – 13 dar ağacı qurulmuşdur. Bütün şəhər əhalisi - əmələ, çilingər,

faytonçu, dabbaq... bu meydana yığılmışdır. Sərbazlar (farsca, əsgərlər – A.Ş.) cərgə ilə düzülüb. Bir sərhəng (farsca, polkovnik hərbi rütbəsi, burada: başçı mənasında – A.Ş.) iki əcnəbini müşayiət edərək onlarla söhbətləşir. Əcnəbilər İrani, Livanı, Əfqanıstanı, Misiri, Türkiyəni, Ərəbistanı... dost kimi azad gəzib-dolaşırlar. Harada məskən salırlarsa orada acgöz prezidenti, əmiri, şahı pulla satın almağa müvəffəq olurlar. (XX əsrdə dünyanın aparıcı dövlətləri məhz belə bir üsulla əl atmışdılar; Şərq ölkələrində dövlət başçıları ələ alaraq istədikləri siyasəti yeridə bilirdilər. Lakin siyasətlərinin səhv olduğunu sonradan–XXI əsrdə anladılar. Bu gün qabaqcıl kapitalist ölkələri azadlığa meyilli xalqların demokratik düşüncələrinə hörmətlə yanaşır, dünya ölkələrinin demokratik dövlət quruculuğunu alqışlayaraq müəyyən yardımlardan da çəkinmirlər.) Onlar Milli hökumətin süqutunu dəstəkləməyə, 13 qəhrəmanın edam olunmasına tamaşa etməyə gəlirlər. O qəhrəmanların ki, soraqları bütün İrana yayılıb:

*İndi məhbus olan on üç qəhrəman
Yanar ürəyində qaynar həyəcan
Vətəni dolaşmış bir soraq kimi,
Qürurla yeriyan bir bayraq kimi
Başının üstünə qaldırıb haqqı,
Nahaqla döyüşə çağırıb xalqı,
Cəsarət çiləmiş Azərbaycana,
Səadət diləmiş Azərbaycana. (168, s.229)*

Həmin məhbuslar Milli hökumətin Milli ordusunu yaratmaq üçün əllərindən gələni etmişdilər. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, ordu quruculuğu hər şeydən vacibdir. Vətənin istiqlaliyyətini qoruyub-saxlamaq üçün güclü orduya malik olmaq lazımdır. Yoxsa daxili və xarici düşmənlərə qarşı duruş gətirmək mümkün olmayacaq. Vətənin cəsur, döyüşkən

oğulları elə bu məqsədlə də hərbi məktəbi bitirmişdilər. Sərhəd boyunca keşikdə dayanan mübariz dostlar gecə-gündüz şahın qoşununun həmlələrini dəf etməyə müvəffəq olmuşdular. Lakin son döyüşlərdə güclü ordunun müqavimətini qıra bilməmişdilər. Hələ döyüşlərə atılmazdan qabaq igid qəhrəmanlar yaxşı bilirdilər ki, düşmənlə qeyri-bərabər nisbətli döyüşün sonu ölüm olsa da, bu, şərəfli ölüm olacaq; onlar Vətən yolunda şəhid olaraq əbədi ölməzliyə qovuşacaqlar:

*On üç qəhrəmanın ən son sözləri
Nə ah, nə sızıltı, nə də heyhatdır,
Bilirlər mərd ölüm sonsuz həyatdır.*

Poemada göstərilir ki, düşmən azərbaycanlılara qarşı acıqlıdır, onu istənilən anda ilan kimi çalmağa amadədir. Ona görəimkan düşən kimi torpaqlarımızı talan edir, törədilən qırğınlara, çarəsiz həmvətənlərimizin ah-ufuna, doğma ocaqlarının od-alova qalanmasına hətta sevinir də. Azərbaycanlılardan beləcə intiqam alırlar. Lakin unudurlar ki, Azərbaycanın hökmü yaman olur:

*Qırğımı, talanı, yanğımı, ahı
Tehran seyr eləyib hər səhər-axşam
Mənim Vətənimdən alır intiqam.
Qoy alsın, ağadır hələ o alçaq,
Həmişə yadında saxlasın ancaq,
Onun tapdığı Azərbaycandır,
Azərbaycan hökmü daha yamandır.*

Budur, məhbusları ölüm ayağına - dar ağacına sarı gətirirlər. Vüqara, əyilməzliyə, mətinliyə bir bax! Ölümün belə gözlərinin içinə dik baxan qəhrəmanlar məğrur addımlarla

sanki hansısa qələbənin, zəfərin üstünə gedirlər. Onların bu möhtəşəmliyi və qüruru düşmənləri vahiməyə salmışdır. Bəli, bu mətanətdir onları zaman-zaman qorxuya salan. Əsrlər boyu yadelli düşmənlərimiz azərbaycanlıların məhz bu iradəsindən qorxub-çəkinmişlər. Şair Əli Tudə xalqımızın məhz elə bu kimi mənəvi keyfiyyətlərini uca tutaraq vətənpərvər hərbiçilərimizi vəsf etmişdir.

*Odur! On üç məhbus nəşə oxuyur,
Sərbazlar o səsdə bir dəhşət duyur.
Azərbaycan himni! O doğma nəğmə
Gurlaya-gurlaya düşür aləmə...*

Burada diqqət çəkən məqam elə məhz bu səhnədir ki, vətənpərvər Azərbaycan övladları edam anında - ölüm ayağında da hamının dillər əzbəri olan istiqlal marşını - "Azərbaycan himni"ni oxumağa başlayırlar. Bu mübariz səs yaxınlaşdıqca bütün izdiham nəfəs çəkmədən diqqət kəsilir. Daşlı meydan, tinlərində meyd, daşlarında qan izi olan bütün xiyaban bu himni dinləyir; himnin sədaları başdan-başa bütün Şərqi oyatmaq iqtidarındadır:

*O mübariz himnin hər kəlməsindən
Xiyaban titrəyir, nəğmə yayılır,
Sanki ağ saçlı Şərq birdən ayılır
Uzun əsrlərin qəm yuxusundan.*

Sonra isə bu səs dalğa-dalğa kütlələr arasında yayılaraq dostları sevindirir. Qorxaq düşmənlərin bağrını isə qana bulayır:

*Silahlı əsgərlər öz qorxusundan
Qaynar gözlərini çəkməyir bir an
Qolları zəncirli qəhrəmanlardan.*

Lakin şahənşahın etibarlı nöqərləri – məsləki də, qeyrəti də, əməli də pul olan axund və sərhəng məhbusları dilə tutmağa çalışaraq təklif edirlər ki, kim etdiyi hərəkətlərə görə səhvini boynuna alsın, bununla bərabər tövbə eləmə cəzadan qurtulacaq, şah onları əfv edəcək. Ətrafdakı bir ağa isə dustaqlara belə bir möhlətin verilməsini istəmir, çünki o, bu xalqın oğullarına yaxşı bələddir. Bilir ki, onlar heç vədə öz məsləklərindən dönməz deyillər – lap al qanına qəltan olunsalar da. Ona görə də sərhəngin bu hərəkəti müqabilində hiddətlə içini yeyərək narazı-narazı donquldanır:

*... Yox! Yox! Min kərə
Bunları assalar yenə azdır, az,
Haçan tövbə etmiş üsyan dolu saz?
Bunlar bütöv-bütöv getsə məzara,
Qorx ki məzarından üsyan qabara...
Bunlar tikə-tikə doğransın gərək,
Necə ki Bağdadda doğrandı Babək.*

Burada poetik məqam diqqətçəkicidir: məhbus irəliyə yerişərək bir anlığa üfüqlərə baxıb düşünür. Gözləri önünə hər tərəfini duman bürümüş Muğan gəlir: yadellilər Vətən torpaqlarında at oynadırlar. Babək qaranlıqdan parlayan bir atəş kimi ortaya atılır, düşmənləri qılıncı ilə biçib-doğramağa başlayır. Şair göstərir ki, xəyalən gözləri önünə gələn bu döyüşün möhtəşəmliyindən, Babəkin qəhrəmanlığından məhbus daha da ürəklənir və bu səhnə onu riqqətə gətirir:

*Ana möcüz doğub vallah Babəki,
Nəzərdən saxlasın allah Babəki.*

Bu bir tarixi həqiqətdir ki, yadellilər xalqımızın qəhrəman oğlu Babəki Bağdada sürüyüb-aparmışlar. Bir qolu kəsilsən "qəhrəmanlıq tacı, mərədlilik çələngi" Babək son nəfəsində də qürurunu sındırmır, tökülən qanını o biri əlilə üzünə

sürtür ki, saraldığını düşmənlər görməsin... Məhbusu xəyallarından başçının bağirtısı ayırır; ona elə gəlir ki, qəhrəman əməllərindən peşman olub və indicə əfv olunmasını diləyəcək. Ona görə də sərhəng zəndinin onu aldatmasını anlamayaraq “sən gərək ilk gündən fikrə gedəydin, üsyançı olmağı tövbə edəydin” deyir. Lakin

*Qanadları sınımış o cəsür qartal
Doğma Azərbaycan himninin dərhal
Birinci bəndini oxuyur...*

Gurlayan izdihamın qarşısında isə məhbüs dar ağacının kəndirini yad barmaqlarla deyil, özü öz əlilə boynuna keçirir. Ətrafı seyr edən qorxaq məmurlar bu müdhiş səhnədən lərzəyə gələn “əziz qonaqlara” Azərbaycan və azərbaycanlılar haqqında belə bir məlumat verirlər:

*- Ser, günah nə bizdə, nə də sizdədir,
İnanın, hər nə var, bu Təbrizdədir.
Məşrutə, hərəkət, inqilab, nehzət,
Səttarxan, Bağırxan, Şeyx Məhəmməd...
Hamısı bax elə bu torpaqdandır.*

Şahın əlaltıları ikinci məhbusa da eyni təklifi edirlər. Onun da xəyalı uzaqlara gedib-çıxır, gözləri önünə qanlı səhnələr gəlir: “Ortada uzanmış yaralı Zeynəb Səttarxanı görür... Uzandığı yerə vurur əlini.” Sonra bu məğrur Azərbaycan qadını

*Deyir mən gedirəm. Bu ana torpaq
Nəsildən-nəsilə qalacaq ancaq.
İstər bahar ola, istər qış ola,
Qoymayın Təbrizi düşmənlər ala!*

- nidasıyla beləcə al-qan içində vəsiyyətini edir. Xəyalən Səttarxan bu mənzərəni ürək ağrısı ilə seyr edir; inqilabın bayraqları Vətənin mübariz övladlarına coşqun ruhla müraciət edir:

*Siz də mərd igidlər, and için ona,
Nə ac körpə olsun, nə yoxsul ana!
And için müqəddəs Vətən torpağı
Bir daha olmasın düşmən tapdağı!
And için ya ölək səngərimizdə,
Ya tarix yaradaq zəfərimizdə.*

İgidlər and içirlər... Mərd mübarizlər qəti yürüşə başlayırlar...Lakin... xəyanətin qurbanı olan, dumanlı Təbrizdən qoparılan Səttarxan qorxulu Tehrana aparılır; Vətəni canından artıq sevən, məğrur, heç vədə məsləkindən dönməyən Sərdari-milli “ayağından, Azərbaycan isə ürəyindən” (Bax: Həsənli C. Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945), Bakı: Diplomat, 1998, 324 s.) yara alır. Bu mənada da şəhidliyə qovuşan rəhbərin məzarı Tehrandə, ruhusa Təbrizdə qalır... İkinci məhbüs də əfv diləmir, Azərbaycan himninin növbəti bəndini oxumağa başlayır:

*Azərbaycan himni bir durna kimi,
Yox! Balası ölmüş bir ana kimi
Asılan məhbusa çırpır özünü,
Əlilə qapayır açıq gözünü.*

Soyuq dumanlı baxışla sərhəng üçüncü məhbusa yaxınlaşıb onu da dilə tutmağa çalışaraq deyir:

*Canının qədrini bilməyən insan
Nadan nədir, hətta axmaqdır, inan.*

*Mən qurtardım! İndi sənindir növbə,
Ya vəsiyyəət elə, ya da ki tövbə.*

Lakin bütün meydan yaxşı bilir ki, məhbusları növbə ilə dindirmək, tövbə etdirmək, vəsiyyəət dedirtmək nə mərhəmətdir, nə də ki səxavət; bu yalnız növbəti bir kələk və siyasətdir... Həmin məhbus da nəzərlərini uzaqlara dikir, əvvəlcə şirin xəyallara dalır, sonra isə gözüne qanlı səhnə görünür: Təbriz... Milli hökumət xalqa hürriyyəət gətirmişdir.

*İstiqlal dedikə Şeyx Məhəmməd,
Azərbaycan boyda böyük məmləkət
Döyüş bayrağından yapışır yenə,
İstiqlal uğrunda çarpışır yenə.*

Milli mücadilənin gətirdiyi azadlıq ev-ev yayılır, bu evdən o evə sevinc töhfəsi aparır. Lakin yağı düşmən cəlalımızı tez bir zamanda dağıtmağa müvəffəq olur. “İstiqlal”- nidası ilə bütün xalq lərzəyə gətirən Şeyx Məhəmməd Xiyabani düşmən fitvasının qurbanına çevrilir. Dünən təmiz ətəyində namaz qılınan o müdrik, cəsur və mərd insanın dirisinə əl çalan mollalar, axundlar, dərvişlər bu gün onun qanlı cəsədinin üstündən keçirlər... Bu məhbus da tövbə edib əfv olunmasını istəmir, namusla yaşadığı kimi namusla da ölməyi hər şeydən üstün sanır. Və beləcə məğrur himnin üçüncü bəndini oxumağa başlayır.

*Cəlladlar məhbusa verməyib macal,
İpi boğazına keçirir dərhal.*

*Baxır silahsız xalq, qəzəblə baxır,
Gözlərdən yaşlar yox, alovlar axır.*

Əsərdə diqqət çəkən məqamlardan biri də budur ki, himnin qəlbləri rıqqətə gətirən misraları izdihamın içində dalğadalğa yayılmağa başlayır. Başçı əsib-coşaraq qəzəbindən titrəyir, daha heç bir məhbusu dinləmək istəməyərək “Bunlar

öləndə də inadla ölür” deyib qalan məhbusların sorğu-sualsız asılmalarını əmr edir. Lakin bu gün mərd qəhrəmanlar Azərbaycan xalqının istiqlaliyyəti yolunda dar ağacından asılsalar da, meydana toplaşmış izdihamın içində yeni-yeni qəhrəmanlar yetişir; “sanki kökün üstə pöhrə dirçəlir.” Deməli, bu hələ son deyil. Çünki həmin himnin davamı olan istiqlal nəğmələri bu gün də oxunmaqdadır.

Şair edam sonrasını da əsərin “Qərib axşam” bölməsində güclü poetik lövhələrlə əks etdirmişdir: Təbrizdə ilk baxışdan adi bir axşam hökm sürür. Soyuq qış hər tərəfi ağ örpəyə bürümüşdür. Belə bir lal sükutlu gecədə:

*... Nə hönkürən, nə hiçqıran var,
Sabah günəş çıxsa ağ örpəkli qar
Özü ağlayacaq yolların üstə...*

Xarici qonaqların şərafinə düzənlənmiş toplantıda əcnəbilərə Azərbaycan və azərbaycanlılar haqqında müfəssəl məlumat verilir, özləri də bilmədən onların fədakar bir millət olmasından danışırlar, mübariz və əyilməz bir xalq olduğu xarakterizə edilir:

*... Bu millət oda atılar,
Ancaq nə əyilər, nə də satılar.
Doğrusu, millətin daşıdır səbri,
Sabunlu kəndiri, qaranlıq qəbri
Daha diri gözlü qəbul eləyir,
Nə mərhəmət, nə də aman diləyir...
Boğazdan asılan on üç əfsər də...
Vəsiyyəət yerinə himn oxudular.*

...Edam günündən sonra başçının yuxusu ərsə çəkilir. Harda qərar tutmaq istəyirsə, hansı otağa keçirsə, qəzəb, qorxu, həyəcan hissi onu tərk eləmir. Çünki hara baxırsa, hansı səmtə üz tutursa, hər yerdən himnin sədasını eşidir. Hətta

*Sanki dilə gəlib yanan ocaq da
O himni oxuyur...*

Hər binada, hər evdə Azərbaycan himni ahənglə gurlayır. Buna görə də “Şahın sərbazları çiyində tufəng Gəzir dərbəndləri, xiyabanları, Dağıtsın o himni oxuyanları.” Lakin

*Bunu anlamır ki o qəsbkarlar
Beş deyil, on deyil o nəğməkarlar.
Təbriz başdan-başa oxuyur onu,
Bax! Birinci bəndin bitməmiş sonu,
Tələsir ki, keçsin ikinci bəndə.
O himn yayılaraq şəhərə, kəndə,
Məğrur bir diyarı dolaşır tamam,
Susdura bilməyir onu bir adam.
O himn yüksəldikcə yenə yüksəlir,
Mübariz səsinə bir dünya gəlir...*

Azərbaycan xalqının azadlıq savaşı qanla yatırılarsa da, xalqın milli hökumət qurmuş mərd oğulları amansız işgəncə və məhrumiyyətlərə məruz qalsalar da, mübariz Vətən oğulları dar ağacından asılsalar da xalqın zaman-zaman başladığı azadlıq mücadiləsinə son qoyulmadı. Həmin azadlıq savaşı bu gün də bitib-tükənməyib, onu xalqımızın istiqlal arzulu vətənpərvər oğulları davam etdirirlər. Səməd Behrəngi Arazda boğulsada, Behruz Dehqani işgəncə altında dünyasını dəyişsə də, Qulamhüseyn Saedinin qüssədən ürəyi partlasada, yüzlərlə insan vəhşicəsinə öldürülsə də savaş davam edir. Çünki bu istiqlal mübarizəsi qərənəllər boyu formalaşmış çoxşaxəli və dərin köklər üzərində bərqərar olmuşdur. “...Səssiz haray bir gün güclü haraya, inqilabi və milli hərəkata çevriləcəkdir. Çünki inanıram ki, tarix bir canlı hərəkətdir, dərdlə, qanla, insanların zəhmətilə rişə tutar, böyüyər.

Və bir zaman o qədər güclü olar ki, bu selin qabağını tutmaq olmaz, sahillər də saxlaya bilməz.” (114, s.11) Xalqın haqq işi uğrunda azadlıq mübarizəsini heç zaman susdurmaq mümkün olmayacaq – ta qalib gəlməyəndək!

Əli Tudə “Məhbusların son sözü” poemasında bədi ümumiləşdirmə apararaq yüksək təsir gücünə malik poetik lövhələr yaratmış və düşünüb-daşındığı hadisələrdən tamamilə yararlanma bilməmişdir. Poetik qəhrəmanlar Azərbaycan himnini oxuya-oxuya gur insan selini xatırladan izdihamın qarşısından keçərək ölümün üstünə gedirlər. Onlar ömrünün son dəqiqələrində də xalqımızın milli qəhrəmanlarını anırlar. Şair ədəbi qəhrəmanların edam səhnəsi ilə Babəkin, Səttarxanın, Xiyabaninin ölüm səhnələrini göz önündə canlandırır. Məhbuslara son söz verildəndə də onlar bağışlanıb-əfv olunmalarını istəməyərək doğma himni oxumağa başlayırlar. Şair burada ədəbi qəhrəmanlarla yanaşı, xalqımızın yeni dirçəlməyə başlayan oğullarını da tərənnüm edərək onlara böyük ümidlər bəslədiyini bəyan edir. Səttarxanın dilindən isə ölüm-dirim mübarizəsinin şərəfli sonluğu xatırlanır:

*And için ya ölək səngərimizdə,
Ya tarix yaradaq zəfərimizdə.*

Şair azərbaycanlıların azadlıq uğrunda döyüş meydanlarına atıldığını düşmənin dili ilə yerli-yataqlı xarakterizə edir: “Bu millət oda atılar, amma satılmaz”. Əsərdə düşmənin qəddarlığı daha sərt şəkildə qələmə alınır; məhbusların dar ağacından asılmasını yox, tikə-tikə doğranmasını təklif edən düşmənlər azərbaycanlıların fiziki ölümündən belə vahimələnirlər:

*Bunlar bütöv-bütöv getsə məzara,
Qorx ki məzarından üsyan qabara...*

Bu qorxu və vahimənin isə yaşı uzundur. Əsrlərin qanlı-qadalı illərindən sel kimi axıb gələn həmin qorxu-ürkünün izləri bu gün də qalmaqdadır. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunu və ona bitişik yeddi rayonumuzu, digər doğma torpaqlarımızı zəbt edib orada heç cürə məskunlaşa bilməyən ermənilər də belə bir xofu yaşamaqdadırlar. Azərbaycanın düşmənləri doğma torpaqlarımız uğrunda şəhid olan xalqımızın mərd oğlu, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimov kimi oğulların müqəddəs cəsədlərindən belə vahimələnib qorxuya düşürlər. Qadınlara, körpə uşaqlara belə rəhm edilmədən onların görünməmiş qəddarlıqla qətlə yetirilməsi, süngüyə keçirilməsi dediklərimizi sübut etmirmi? Birinci dəfə deyil ki! Yağı düşmənlər yaxşı bilirlər ki, Mübariz kimi mərd vətənpərvərlərin ardı-arası kəsilməyəcək, Odlar yurdu yeni-yeni qəhrəmanlar yetirəcək. Azərbaycan övladlarının döyüş ruhu heç zaman bitib-tükənməyəcək! Adamın beyninə hərdən belə bir mücərrəd fikirlər də gəlir: bəzən düşmən bizi özümüzədən yaxşı tanıyır az qala...

Əli Tudənin müxtəlif illərdə qələmə aldığı poemalar içərisində Cənub mövzusu qırmızı xətlə keçir. Onun “Arazın o tayında” (1954), “Yaralanmış nəğmələr” (1964), “Yanıqlı tütək”(1966), ”Mehabədlə tələbə” (1968), “Hicran yolu” (1981), “Çanaxbulaq dastanı” (1984), “Əbədi nisgil” (1984), “Gecikmiş vüsal” (1988), “Ayrılmış sahillər” (1996), “Görüş ömrü” (1996) və başqa poemaları məhz bu səpkidədir. Ayrılıq, həsrət, hicran dolu həyat motivləri ilə yanaşı şairin demokratik ruhlu azadlıq arzuları da həmin əsərlərin əsas qayəsini təşkil edir.

Ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq qələmə alınmış bu poemalar elə bugünümüzə də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Dünya xalqlarının milli-azadlıq hərəkatının, demokratiya uğrunda savaşı geniş vüsət aldığı günümüzə cənublu soydaşlarımız da müxtəlif çətinliklərə, qadağa və

məhrumiyyətlərə baxmayaraq küçə və meydanlara axışır, arzu və istəklərini, tələblərini bildirməyə çalışırlar. Onlar bu gün bizə çox adi görünən ən xırda haqlardan belə məhrumdurlar. Azərbaycandilli məktəblərin olmaması, anadilli mətbuatın həddindən artıq məhdudluğu, söz azadlığı və s. bu kimi insan haqlarına malik olmayan cənublu soydaşlarımız vaxtaşırı olaraq öz sözlərini hökumətə çatdırırlar.

Artıq 20 ildir ki, dövlət müstəqilliyini, milli istiqlaliyyətini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, insanların həyat şəraitinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlişi 50 milyonluq dünya azərbaycanlılarını, o cümlədən 30 milyonluq cənublu soydaşlarımızı da ruhlandırılmışdır. Onlar vaxtaşırı olaraq özlərinin haqq səslərini ucaldaraq örnək kimi məhz müstəqil Azərbaycan Respublikasından çox şey görüb-götürürlər. Bu gün ölkəmizdə formalaşmış milli mənlik şüuru, azərbaycançılıq ideologiyası, bu ideologiyanın tərkib hissəsi olan türkçülük məfkurəsi özünün minilliklərin dərinliklərindən gələn möhkəm köklərinə qayıdır. Bu qayıdış müqabilində vaxtilə yasaqlanmış mövzular, hətta XX əsrin sonlarına qədər az qala unudurulmuş tarixi gerçəkliklər üzə çıxır, tarixin qaranlıq məqamlarına işıq salınır. İllər uzununu azərbaycanlıları müxtəlif adlarla qələmə alan üzdənirəq tarixçi və siyasətçilər düşünülmüş şəkildə xalqa milli mənsubiyyətini, tarixi köklərini unudurmağa çalışmışlar. Lakin xalqımızın parlaq beyinləri öz milli mənliliyini qoruya-qoruya onu saf şəkildə, heç bir deformasiyaya uğramayan bir formada indiki nəsillərə çatdırıblar. Bu müqəddəs yolda tarixçilərlə yanaşı ədəbiyyat fədailəri də qoşa addımlamış, xalqın taleyüklü məsələlərini ürəklərində yaşadaraq, heç bir qadağalara baxmadan tarixi gerçəklikləri məqsədyönlü şəkildə, uğurla qələmə almağa müvəffəq olmuşlar.

Bu mənada Əli Tudənin “**Türklər**” poeması (149, s.413-463) diqqətçəkəndir. Əsərdə bəzi üzdənirəq tarixçilərə:

*Mən türklərin içində
Azərbaycan türkiyəm.*

- deyə tutarlı cavab verilərək azərbaycanlılara aid edilən “mən kiməm” sualı poetik dillə yerli-yataqlı cavablandırılmış və türklərin mənəvi birliyi tərənnüm edilmişdir:

*Möhtəşəm Türk dünyası
Fəxrindir, qürurumdur.
Uğuru uğurumsa,
Qüsuru qüsurumdur...
Sevinci sevincimdir,
Kədəri kədərimdir.*

Şair burada zaman-zaman düşmən fitvası ilə bir-birinə qənim kəsilmiş türk sərkərdələrindən söz açaraq İldırım Bəyazıdlə Teymurləngin döyüşünü xatırladır və düşmənləri lərzəyə gətirmiş iki türkün bir-birinin üzərinə yürüşünü “tarixdə bir dəhşət” kimi qiymətləndirir. Əli Tudə əsrlərlə param-parça edilən, pərakəndə vəziyyətdə olan Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə can atmış, bu ali məqsədinə çatmaq üçün ilahi eşqlə məşəqqətli yürüşlərə çıxmış Şah İsmayıl Xətai haqqında ayrıca bəhs edir. Xətai “bu başdan o başadək” parçalanmış Vətəni birliyə səsləyir. “Dövlətin əzəməti”, “dar gündə elin elə sədaqəti”, “çayların, kəhrizlərin, göllərin, dənizlərin qüdsiyyəti”, “sevilənlə sevənin məhəbbəti” məhz elə bir olmaqda deyilmi? Elə dövlət başçısını da ucaldan budur. Onu

*... öz millətinə
Xidmətidir yaşadan.*

*Vətəni birləşdirmək
Niyətidir yaşadan.*

Bəs Vətənin sərhədləri haradan başlanır? Əli Tudə coğrafi koordinatları şeirə gətirərək sanki Azərbaycanın xəritəsini çəkir:

*Bir ucu Dərbənddədir,
Bir ucu Həmədanda.
Bir ucu Kərkükdədir,
Bir ucu İrəvanda.
Bir ucu Göyçədədir,
Bir ucu Borçalıda.
Bir ucu Mehridədir,
Bir ucu Xocalıda.
Bir ucu Dilcandadır,
Bir ucu Zəngəzurda.
Bir ucu Makudadır,
Bir ucu Dəstəfurda.*

Dünyagörmüş şahlarla döyüşən gənc Şah İsmayılın say-sız-hesabsız qələbələri ilahinin sirridir. Məğrur Azərbaycan övladı qılınçı və qələmi ilə Vətənin şənini göylərə qaldırdığı bir zamanda Sultan Səlim Çaldıranda onunla döyüşə başlayır. Vətən tarixində şanlı səhifələr yazmış elə bir oğulla ki:

*Şeirində Azərbaycan
Məhrəm-məhrəm danışır.
Qürurla dolu səsi
Lal tarixə qarışır.*

Şah İsmayıl Xətai də, Sultan Səlim də türkdür; hər ikisi də şairdir; lakin Xətaidən fərqli olaraq Səlim fars dilində yazır və bununla fəxr edir. O, düşmənlərin fitvasına uymuşdur.

Canı, qanı, torpağı, suyu və havası bir olan insanların – sünni və şiə məzhəbli türk qardaşların arasına nifaq salınmışdır. Gücləndikləri əyyamda ümumi düşmənlərimiz sünni-şiə məsələsini ortaya atmış, zaman-zaman qardaşlar bir-birilə vuruşmuşdur. Dava tükənəndə isə ümumi düşmən qüvvələr onu yenedən başlamışlar. Şair bu məqamı dəyərincə anlada bilir və:

*... türkün türklə
Döyüşü fəlakətdir.
Türk türklə çarpışanda
Kim gələcək haraya?*

- deyərək yadların ancaq tamaşaya duracaqlarını bildirir. Aranı qızıışdıranlar elə onlar deyilmi? Adı çəkilən mənfur döyüş zamanı namərd sultan toplardan atəş açır; şah isə bunu kişilikdən sanmayaraq döyüşə qılıncla atılır. Sultandan fərqli olaraq şah əsirlərin sağ-salamat saxlanılmağını əmr edir. Çünki Xətai başqa bir düşüncənin sahibidir. Hətta döyüş meydanında yaralanan zaman

*Həkim şahı hücumdan
Saxlamaq istəyəndə,
Qolunun yarasını
Bağlamaq istəyəndə,
Şah deyir, siz şəfqətli
Əlinizi saxlayın!
Siz mənim yox, Vətənin
Yarasını bağlayın!*

Döyüş sarıdan məğlub olan Xətai mərdlik cəhətdən qalib gəlir! Yadlar isə hər iki türkdən doyunca qisas alır. Bu, bütün yer üzünə səpələnmiş türklərə tarixin bir ibrət dərslidir. Çünki tarixin qatlarında möhtəşəm iz qoymuş iki nəhəng imperiyanı məhz beləcə susdurmağa müvəffəq olmuşlar.

Qeyd etmək yerinə düşür ki, Azərbaycan ilk dəfə məhz Şah İsmayıl Xətəinin dövründə qüdrətli bir dövlət kimi təşəkkül taparaq tarixin səhnəsinə çıxmışdır. Əhali doğma dildə yazıb-oxuyur, bu dildə verilən məşhur şah fərmanları milləti sevindirir. Bütün varlığı ilə şair təbiətli olan şah sözü ilə, silahı ilə döyüşə yollananda ölüm təhlükəsinə görə özüylə heç zaman heç bir sənətkar aparmayaraq onların məhv edilməsinə qıymır. Əksinə, o ustaları təbliğ etməyi də yaddan çıxarmır:

*Şah İsmayıl Qərbdə də
Tanıdır hər ustadı.
Gözü üstə saxlayır
Qurbanini, Behzadı.*

Təsadüfi deyildir ki, dahi Füzulinin dünya şöhrətli sənət inciləri, ustad Qurbaninin ürəkləri fəth edən qoşmaları, Kəmaləddin Behzadın ilhamla yaratdığı ecazla dolu, bütün Şərqi heyran edən rəsmləri məhz Şah İsmayılın dövründə yaranmışdır. Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Elçinin qeyd etdiyi kimi, “XVI əsrin lap əvvəlindən etibarən Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması, doğma Azərbaycan dilinin vətəndaşlıq səlahiyyəti əldə etməsi, yazılı ədəbiyyatın, mədəniyyətin yeni keyfiyyətli yüksək mövqeyə (Füzuli və Ustad Soltan Məhəmməd zirvəsinə!) qalxması, ümumiyyətlə, milli özünüifadənin o vaxta qədər bəlkə də görünməmiş vüsəti” (20, s.420) olmuşdur.

Əli Tudə Şah İsmayıl Xətəinin atalardan çəkdiyi “Dağ ətəyi peyğəmbər ətəyidir” misalını ömrü boyu qulaqlarına sırğa edir və qanlı döyüşlərdə də, özünü tək sananda da:

*Peyğəmbər ətəyindən
Yapışmağa çalışdım.
O olmadı... Savalan
Ətəyindən yapışdım.*

- deyə məşəqqətli gəncliyini xatırlayır...

Şair əsərin sonunda riyakar ermənilərin “Böyük Ermənistən” xülyasından danışır. Onu diqqətə çatdırır ki, fitvalar bu gün də davam edir. Ermənilər Azərbaycanın qərb torpaqlarını işğal altında saxlayır, lakin dünya türkləri hələ də susur:

*Nə bir yerə yığılır,
Nə də dünyaya deyir:
Azərbaycan dağılır!*

Şair dünya türklərini əzəli və əbədi mənəvi birliyə səsləyərək düşmən fitvasına uymamağa çağırır. Poemada tarixi qaynaqlardan mükəmməl yararlanmış, dövrün həqiqətləri ilə şair təxəyyülü bir–birini tamamlamışdır. Əsər boyu oxucunu ibrətamiz fikirlər müşayiət edir ki, bu da onu addım-başlı düşünməyə vadar edir. 1993-cü ildə qələmə alınmış, ideya məzmunu ilə diqqət çəkən “Türklər” poeması proloqdan, “Mən kiməm”, “Tarix danışır”, “Musiqi məclisində”, “Təzadlı döyüş”, “Sevgi duyğuları”, “Son məktub”, “Əzəmətli dəfn”, “Zamanın tövsiyəsi” bölmələrindən və epiloqdan ibarətdir. Əsər maraqlı süjet xətti üzərində qurulmuşdur. İdeya-bədii xüsusiyyətləri, eləcə də texnikası ilə seçilən “Türklər” poeması Əli Tudənin poetik yaradıcılığında əksər əsərlərdən fərqli olaraq başdan-başa 7-lik heca üzərində qələmə alınmışdır. Əsər yazılış tərzini, zəngin bədii ifadə vasitələri və səmimiyyəti ilə bu mövzuda yazılmış digər əsərlərdən fərqlənir. Fikrimizcə, poemada önə çəkilən məsələlər qarşıya qoyulan məqsədə müvafiq olaraq öz ideya-bədii həllini tapmışdır.

Əli Tudə bütün digər əsərlərində olduğu kimi poemalarında da məhəbbət mövzusunə tez-tez müraciət etmişdir. “Nəğməkar qız”, “Mehabadlı tələbə”, “Sevgi məktubu”, “O qız”, “Hökmdar qızın sevgisi”, “Sevgi naxışları”, “Qız qayğısı”, “Hicranlı sevgi”, “Təbriz gözəlinin məktubu”, “Təbriz gözəlinə məktub” və başqa poemaları məhz ülvi eşq, səmimi

məhəbbət və sevgi notları üzərində qurulmuşdur. Bu irihəcmli poetik əsərlərdə şairin Təbrizdə keçən gənclik illərinin şirin xatirələri, kövrək məhəbbət duyğuları, ilk məhəbbət, sevgilinin həsrəti və s. bu kimi hisslər tutarlı bədii boyalarla öz əksini tapmışdır. Burada sevilən qızın bədii portreti inandırıcı ştrixlərlə əhatə olunaraq canlı obraz yaradılır. Şairin bədii qəhrəmanları abır, həya, ismət, sədaqət daşıyıcıları olub ailəcanlıdırlar, bununla da ailənin möhkəm təməl üzərində qurulmasına ciddi yanaşırlar. Onlar əsil azərbaycanlı ailəsinə xas olan mənəvi keyfiyyətləri digər yad dəyərlərdən üstün tuturlar. Bu gənc oğlan və qızlar xalqın qədim adət və ənənələrini qoruyub saxlamaqla bərabər, həmçinin daim yeniliyə can atan müstəqil fərdlərdir.

Əli Tudənin poemaları içərisində o dövrün ab-havasına uyğun olaraq kommunizmi, sovet dövlətini, onun bir sıra atributlarını, o cümlədən Lenini, Stalini, Sovet ordusunu tərənnüm edən əsərlər də mövcuddur. Əsasən, sovet dövlətinin tüğyan etdiyi XX əsrin 60-70-ci illərində qələmə alınmış “Leninin məqbərəsi”, “Yox, ölməmiş o dahi”, “Qırmızı bayraq altında”, “Sülhün keşiyində” poemaları məhz bu qəbildəndir. Qeyd edək ki, Təbriz dövrünü nəzərə almasaq, Əli Tudə əsasən sovet dövrünün ab-havasını ilə nəfəs almış, bu dövrdə yazıb-yaratmışdır. Ona görə də şairin həmin dövrü vəsf etməsini tamamilə təbii qəbul etmək lazımdır. Bir də ki, insan səhvlərdən xali deyildir; əgər bunu səhv adlandırmaq olarsa... Mənə elə gəlir ki, burada şairi qınamağın yeri yoxdur. Çünki o illərdə sovet senzurasının iti qılıncının altında başqa yol yox idi (lakin onu hökmən qeyd etməliyik ki, şair və yazıçılarımız öz ideya və fikirlərini sətiraltı ifadələrlə ara-sıra məhz elə çox vaxt bu tipli əsərlərin içərisində nəzərə çarpdırma bilmişlər!); həmçinin xalqları elə ovsunlamışdılar ki, guya dünyada bizdən rahat və firavan yaşayan yoxdu və heç vaxt olmamışdı da.

Qələmə alındığı zaman baxımından Əli Tudənin poemaları yarım əsrlik bir tarixi əhatə etsə də ideya və məzmun etibarilə minilliklərdən tutmuş günlərimizədək və hətta, deyərdim ki, gələcək dövrləri də əhatələyə bilər. Çünki Azərbaycan xalqının azadlıq ideyaları, Vətən həsrətli kövrək düşüncələr, doğma yurda bağlılıq, səmimi sevgi duyğuları Əli Tudə poeziyasının mayasını təşkil edir və əsərlərinin əksəriyyətinin finalında gələcəyə yönəlik nikbin ruh hökm sürür.

Ə.Tudənin ədəbi qəhrəmanları xarakteri və düşüncə tərzini etibarilə müxtəlif zümrələri təmsil etsə də onları bir ümumi cəhət birləşdirir. Onun “qələmə aldığı qəhrəmanlar sözün əsl mənasında vətənpərvər və beynəlmiləldirlər. Dar gündə ölüm qarşısında mərd-mərdanə dayanmağı bacarırlar.” (70, s.4) Bu fikri “Nəğməkar qız” (143, s.117-170), həmçinin “Yaralanmış nəğmələr” (120, s.105-132) poemalarının qəhrəmanlarına da şamil etmək mümkündür.

Şairin müsbət milli qəhrəmanları Azərbaycanı göz bəbəyitək sevən, onun hər qarışı uğrunda canını qurban verməyə hər an müntəzir olan, həmçinin bəşər övladını müqəddəs arzu və istəklərlə sevən insanlardır. Onlar - istər qadın olsun, istərsə də kişi, abırlı və ismətli olduğu qədər də ədalətli və haqqı tanıyanlardır. Allahı tanıdıqları qədər Onun tərəfini də saxlayan bu qəhrəmanlar özgə torpaqlarına heç zaman göz dikməz, hətta düşmənin belə qadınına-uşağına toxunmaz. Bu kimi mənəvi keyfiyyətləri bütün yer üzünün insanların da görmək istəyərlər. Lakin ona məkrli niyyətlə, fitnə-fəsadla yaxınlaşmaq ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Nə qədər həssas qəlblə və insanpərvər olsalar belə, ona qarşı uzanan namərd əllərini bir anda kəsə bilərlər. Onlar təlatümə gələndə düşməyə aman verməz və qarşısını tufan da ala bilməz. Yaxşısı budur ki, ona dəyilib-toxunulmasın, fitnə-fəsadlar törədib nankorluq edilməsin. Əli Tudənin poetik qəhrəmanları məhz kökdən gələn bu

kimi mənəvi keyfiyyətlərin daşıyıcılarıdır. Bu isə səmimi şairin qələmilə həddindən artıq səmimiyyətlə tərənnüm edilən yurdumuzun sakinləri – tipik azərbaycanlılardır.

Mövzu müxtəlifliyi baxımından bir-birindən fərqlənən Əli Tudə poeziyası müasir ədəbiyyatı səciyyələndirsə də şairin poetik deyim tərzini, bədii təsviri, axıncı təhkiyəsi şifahi xalq ədəbiyyatından, klassiklərimizin yaradıcılığından doyunca su içmişdir. “Əli Tudə Azərbaycan şairinin böyük ənənələrinə bağlı olan, bu ənənələri sevən və inkişaf etdirən şairlərimizdəndi; fikirsiz, mətləbsiz yazmırdı, sözü böyük mənəvi və vətəndaşlıq ideallarına söykənirdi. Poeziyamızın Güney qolunun yad deyim və ifadə tərzlərinin təsirindən çıxmaqda çətinlik çəkdiyi halda Əli Tudənin yaradıcılığı Savalanın büllur bulaqları kimi təmiz el ruhuna, xalq şairinə, əsl milli poetikaya, folklordan və klassik ədəbiyyatımızdan gəlmə obrazlar sisteminə bağlayırdı.” (99, s.12) Poetik müşahidələrin dərinliyindən və itiliyindən, bəzən şirin, bəzən də ağırlı-acılı düşüncələrin, bəzənsə küskün hisslərin vəhdətindən yaranmış bu poeziya nümunələrində Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsus ahəngi apaydın duyulur. Bədii ifadə vasitələrindən yerli-yataqlı istifadə edən, şifahi xalq ədəbiyyatından yetərincə yararlanan şairin yaradıcılığı ideya-bədii cəhətdən də özünəməxsus dəst-xəttilə seçilir. İdeya-məzmun xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan ədəbiyyatında özünə layiqli yer tutmuş əsərlərin müəllifi xalqın canlı danışığı dilinə poetik çalarlar qataraq bədii dilin xüsusiyyətlərinə xələl gətirmədən qəhrəmanlarını özünəməxsus şəkildə dilləndirməyi bacarmışdır. Onun sadə, xalq dilində yazdığı şeirlərinin “şirin ləhcəsi”ni hər sətirdə, hər misrada duymaq mümkündür. O, ana dilimizi yabançı söz və ifadələrdən qoruyur və asanlıqla buna nail olurdu:

*Mən öz qardaşıma mehman gələndə,
Bir qələm, bir dəftər, bir can gətirdim.*

*Dağların döşünü toplar dələndə,
Bir ləkə düşməyən vicdan gətirdim...*

*Ucuz tutmasınlar bu sovqatımı,
Hissimi, duyğumu, ehsasatımı.
Mən öz varlığımı, öz həyatımı
Doğma qardaşıma qurban gətirdim...*

Ə.Tudə şirin dili, doğma ləhcəsi ilə oxucuda bir məh-rəmlik duyğusu yarada bilir. Heç də təsadüfi deyildir ki, poeziya vurğunu olan coğrafiyaçı alim, akademik Budaq Budaqov mənə şairlə bağlı xatirələrindən danışarkən deyirdi: “Mən Əli Tudəni od ürəkli bir şair kimi tanıyır və onun şeirlərini ağız şirinliyi ilə oxuyurdum.” Elə Əli Tudəni fərqləndirən cəhətlərdən biri də şeir dilinin səmimi və rəvan olmasıdır.

Hər bir şeirində təzə söz deməyə çalışan və bilavasitə buna müvəffəq olan Əli Tudənin poeziyası haqqında uzun-uzadı danışmaq mümkündür. Esmira Fuadın sözlərilə desək, “Hər sözü, hər misrası, hər şeiri bütöv bir məzmun tamlığına, fikir dolğunluğuna, məzmun çoxqatlılığına malik Əli Tudə poeziyasının poetik təsir gücündən, ədəbi-bədii siqlətindən istənilən qədər bəhs etmək olar.” (42, s. 6)

Əli Tudənin poeziyası haqqında fikirlərimizi yekunlaşdıraraq onu deməliyik ki, bu poetik nümunələr günümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamış və çağdaş oxucuların bütün təbəqələri üçün böyük məna kəsb edir.

2.3. Povest və hekayələri

Daha çox şair kimi tanıdığımız Əli Tudənin bədii yaradıcılığında nəsr əsərlərinin də nəzərəcarpacaq yeri vardır. Tədqiqatçı-alim Mahmizər Mehdibəyova Ə.Tudəni həm də

“hekayə ustası” (68, s.49) kimi təqdim edir. Nəsrə çox gec gəlmiş Əli Tudənin “Tellərdə çırpınan həsrətlər” adlı ilk nəsr kitabı 1983-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Burada altı hekayə, bir povest verilmişdir. 1986-cı ildə 10 min tirajla çap olunmuş “Öz gözlərimlə” kitabında şairin Cənub xatirələrinin bir qismi yer almışdır. Əsərdə Milli hökumətin bir illik fəaliyyəti, o cümlədən, şairin Təbriz Dövlət Filarmoniyasını necə yaratdığından söhbət açılır. 1990-cı ildə “Gənclik” nəşriyyatı tərəfindən 15 min tirajla nəşr olunmuş “Mənə elə baxma” kitabında şairin müxtəlif illərdə qələmə aldığı povest və hekayələri toplanmışdır. Bu əsərlərdə Cənubi Azərbaycanda yaşayan qan qardaşlarımızın mübarizələrdə keçən ağır güzəranı, Milli hökumətin təəssüflər doğuran süqutundan sonra öz doğmalarından ayrı düşmüş inqilab əsgərlərinin nisgillə dolu həyatı, arzu və idealları qələmə alınmışdır. 48 hekayənin toplandığı “Lirik hekayələr”, “Hekayələr” adlı iki bölmədən və “Vətən parçası” povestindən ibarət olan bu kitab Cənub həyatının ensiklopediyasıdır desək, yanılmırıq.

Ə.Tudənin “Zindanda ağarmış saçlar” (148, s.220-224) adlı ilk hekayəsi Seyid Cəfər Pişəvəriyə həsr olunmuşdur.

*Keşməkaşla dolu həyat yolunda
Məslək naşdırsa, sədaqət kövrək,
Qətiyyət, cəsarət, səbat yolunda
Çətin sınaqlarda bərkisin gərək.*

- epiqrafı ilə başlayan hekayədə insan sədaqəti başlıca meyar kimi götürülür. Milli hökumətin süqutu kədərli duyğularla xatırlanır. “Vaxt vardı biz ana Vətəndə günəş dolu məramla yaşayırdıq. Ürəyimizi isidən bu ülvü məramın hərərətində xırda hissələr əriyib gedirdi. Hamımız müqəddəs bir günəşin qızıl tellərinə bənzəyirdik. Doğma Vətən mehinin sığalları altında can deyib can eşidirdik. Sən demə həmişə çağlayan

büllur çeşmə də quruya bilərmiş.” (148, s.220) - deyə lirik qəhrəman təəssüf edir. Göstərilir ki, Milli hökumətin süqutundan sonra inqilab fədaisi Pişəvəri öz ətrafında gəzən xoşagəlməz söz-söhbət və iftiralara o qədər də böyük əhəmiyyət vermirdi, çünki “bilirdi ki, doğma insanların mehriban ülfətini çulğamış bu dedi-qodular yaz səhərlərinin xəfif dumanlarını andırır. Səmimiyyət günəşi yeni bir hərarətlə doğanda bu dedi-qodular da özbaşına əriyib gedəcəklər.” (148, s.220) Başçı ətrafına toplanan inqilabçıların könüllərində öləməyə başlayan ümid çıraqını sönməyə qoymurdu; o, tez-tez cibində gəzdirdiyi, sənətə heç bir qiymət verilməyən var-dövlət və sərvət dünyasında – doğma Vətəninə dolğun qiymətini tapa bilməyən böyük Hafizin divanını çıxarıb oxuyar, sərrast çevirib şərh edərək mənalandırardı. Hekayədə müdrik rəhbərin bədii portreti çəkilir: onun şəvə kimi qara saçları “zindanın qaranlıq havasını ağartmaq”, “dustaqların könlünə nur saçmaq üçün” ağarmışdı. Bəyaz əlləri də eləcə. Bu əllər “...ağ kağızlar arasında yazılar yazdıqca ağarmışdı. Bu əllər əyri xışdan yapışan əlləri azadlıq bayrağı ucaltmağa çağırmışdı. Bu əllər insanların rifahı naminə neçə-neçə fərman imzalamışdı.” (148, s.221) Rəhbərin dili ilə insanlara mübariz ruh aşılana hekayədə mühacirət həyatının məşəqqətləri, ağrı-acısı qələmə alınmış, gələcəyə istiqamət götürən nikbin ruh aşılammışdır.

“Əsl həyan” hekayəsinin lirik “mən”i özünü Savalanın dağ çaylarına bənzədir: “Haçan sakit duyğularım hiddətlə coşub öz sahilini aşmaq istəyir, siqlətli bir qayaya dəyib öz üstümə qayıdır... Mənim də ürəyim palıd təbiətlidir. O, nəinki ildırım, hətta bütün bəlaları özünə çəkir ki, başqaları zərər çəkməsin.” (148, s.20) Pis adamların ədalətsiz münasibətinə dözə bilməyən ədəbi qəhrəman belələrini özündən rədd etmək istəyəndə isə əsil həyan axtarır və onun təmsalında özünün həyat yoldaşını görür.

“Yaşıl orkestr”, “Lent yazıları”, “Qaval”, “Yallı” hekayələri Təbriz filarmoniyası ilə bağlı təəssürlərdən yaranmışdır. “Günahdan betər savab”, “Göz dağı”, “Baxtın da baxtı var”, “At sədaqəti”, “Qəfil dəvət”, “Sarı işıq”, “Sevdalı yaylaq” (148) Cənubi Azərbaycanın kənd həyatı ilə bağlı xatirələrdən qaynaqlanır. “Əli Tudənin bədii nəsrini fərqləndirən cəhətlərdən biri – onun daha çox epistolə xarakter daşmasıdır.” (68, s.50) Şair üçün mövzu yaşadığı həyatdan gəlir. Əli Tudə kəndçiləri Sədaf xala, Sultan, Əziz, Gültəmas, Fətəli, Əvəz, Mirvari, Zərbəli, Rüstəm, Əbişəğa, Cavad, həmçinin qəssab Bəhlul, göyertisatan Həsi, dayısı qızı Əslə, o cümlədən Zərbəli kişi, Kərbəlayi Eynət, Bəhram və yaxından tanıdığı neçə-neçə sadə insan haqqında oxucuda maraqlı doğuran hekayələr yazmışdır. Onun Cənub həyatından qaynaqlanan bu məzmununda qələmə aldığı 100-ə yaxın hekayəsi hələ də şəxsi arxivində əlyazma şəklində qorunub-saxlanılır. Mənə elə gəlir ki, bu əsərlər tez bir zamanda bir yerə toplanılıb nəşr edilməli, geniş oxucu auditoriyasının ixtiyarına verilməlidir. Çünki tarixi faktlara əsaslanan bu sənədli hekayələrdə XX əsr Cənubi Azərbaycan inqilabi hərəkatının, buradakı tarixi prosesin, Cənub kəndlilərinin həyat və məişətinin maraqlı, oxucuları düşündürə biləcək məqamları öz əksini tapmışdır. Şairin göstərilən əlyazmaları, eləcə də çap olunmuş bir sıra hekayələri (150;152;153;170) Cənubi Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının tarixini araşdıran tədqiqatçılar üçün qiymətli məxəz rolunu oynaya bilər.

Əli Tudənin bir sıra irihəcmli hekayələrinin özləri də bəzən hekayət, rəvayət, əhvalat xarakterli bir neçə kiçik hekayədən yaranmışdır. “Günahdan betər savab” (6 hekayə), “Göz dağı” (5 hekayə), “Bir gözəl vardı” (9 hekayə) məhz bu qəbildəndir. M.Mehdibəyova bununla bağlı yazır: “Müəllif (Ə.Tudə nəzərdə tutulur. – A.Ş.) öz bədii məramını

açıqlamaq üçün maraqlı ədəbi priyom işlədir: hekayə içində hekayə-rəvayət danışır...” (68, s.52) “Zindənda ağarmış saçlar” hekayəsində qəddar hökmdarla bağlı rəvayət, “Günahdan betər savab” hekayəsində vaxtilə şairin əmisi Qulamdan eşitdiyi əhvalatlar, “Vətən parçası” povestində isə Ay-Günəş əfsanəsi, həmçinin şairin şəxsi arxivində qorunub-saxlanılan xatirələrində qələmə aldığı Şəlalə əfsanəsi, Sonanın atasından eşitdiyi Əsli və Kərəm dastanı və s.-ni dediklərimizə misal olaraq göstərmək olar.

“Mənə elə baxma”, “Xoş gəlibsən, gözəl bahar”, “Maqnitofon nağılı”, “Mənim gözlərim”, “Qaya əfsanəsi”, “Üzbəüz”, “Tut ağacı”, “Nəgməli meşə”, “Atlant dözüümü”, “Sənət baraması”, “Yenə də saçlar”, “Vəfa ulduzları” (148) və s. kimi kiçik həcmli lirik hekayələr isə miniatür tipli olub bədii deyim tərzilə daha çox mənsur şeiri xatırladır. “Maqnitofon nağılı”nda Əli Tudə oğluna təzə maqnitofon alarkən xəyala dalaraq fikri uzaqlara gedir, bu zaman kövrək duyğularla nə-nəsini, qərblərdə keçən uşaqlıq illərini yada salır. “Nənə! Bir zaman nə maqnitofon özü var idi, nə də lenti. Ancaq sənin yaşadığın Çanaxbulaq kəndi maqnitofon idi. Yanından həzin-həzin axan Neştəri çayı da lent! Pirani Savalan dağı dövrünün acı şikayətlərini ürək yanğısıyla o daş maqnitofonda yazırdı. Sən isə doğma səslərə qulaq asa-asa öz maqnitofonunu işə salırdın. Neştəri çayının əks-sədası o maqnitofona düşürdü... Mən də tanış sədaları səliqəylə, ehtiyatla, məhəbbətlə sənə qurumuş taxta sinəndən öz qabarıq köksümə köçürürdüm.” (148, s.7)

“Mənə elə baxma”, “Üzbəüz”, “Qız mərhəməti” ülvə məhəbbət hisslərini, “Tut ağacı”, “Kəkliyin kəklikotu”, “Nəgməli meşə”, “Heykəltarəş ömrü”, “Büllur abidə” (148) kimi nəsr əsərləri təbiəti tərənnüm edir. Şair şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən də kifayət qədər bəhrələnmiş, eşitdiyi atalar söz

və məsələlərdən, hadisə və əhvalatlardan nəsr əsərlərində yerli-yataqlı və geniş istifadə etmişdir.

Əli Tudə nəsrinin özünəməxsus cəhətlərindən biri də ondadır ki, o, bəzi hallarda öz şeirlərini hekayə daxilində verməklə bərabər, həm də bir sıra nəsr əsərlərində özünün poetik misralarını epigraflar kimi işlədir. Müəllif “Əsil həyan”, “Susan telefon”, “Məsumluq”, “Ərəb qızı”, “Bir ürəkdə iki sevinc”, “Nekroloqlar”, “Bir gözəl vardı” hekayələrində məhz öz şeirlərindən epigraflar kimi istifadə etmiş, “Günahdan betər savab”, “Göz dağı”, “Hər bağın öz bülbülü”, “At sədaqəti”, “Nadir səhər”, “Qız mərhəməti”, “Sevda yaylaq”, “Talış qızı”, “Qəfil dəvət”, “Son görüş”, “Duzçıxaran” (148) hekayələrində isə məzmun daxilində ara-sıra işlətmişdir. Bu da onun nəsr əsərlərinin bədiiliyini bir az daha qüvvələndirməyə xidmət edir. S.Nəbioğlu (Əmirov) “Müdrəklik zirvəsindən” (88, s.7) məqaləsində bu barədə yazır: “Əsərlərin lirik məcrada axını bir sıra şəffaf və büllur ırmaqların ona qoşulmasına münbit zəmin yaradır. Bu çeşmələrdən insanların ötdüyü nəgmələrdən biri adamları paklığa, doğruluğa, vətəni sevməyə dəvət etməkdən ibarətdir. Müəllifin baş qayəsi belədir. Azad və müstəqil vətən yoxdursa, xoşbəxt vətən övladı da ola bilməz.”

“Vətən parçası” povesti (148, s.227-276) orijinallığı, ideya-bədii məzmunu etibarilə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Xatirə-povest təsiri bağışlayan əsər proloqdan, 9 hekayədən və epiloqdan ibarətdir. Hadisələr Milli hökumət dövründə Təbrizdə cərəyan edir. Lirik qəhrəman Əli Tudənin özüdür; əsas süjet xətti Təbriz Dövlət Filarmoniyasının müdiri olarkən məhz onun ətrafında qurulmuşdur. Əsərdə söhbət vətənpərvər, qeyrətli, ziyalı Vətən oğullarından gedir. Yun parçalar toxuyan “Qələbə” karxanasının müdiri İlham adlı mübariz, xeyirxah, humanist bir insandır. O, emalatxanada gördüyü işlərin müqabilində kasıblardan bir şahı belə almır. İlham həm də şairdir,

şeyrləri ilə insanları vətənpərvərliyə, azadlığa, xoşbəxtliyə çağırır. Bir dəfə o, dostu Əli Tudəni öz iş yerinə dəvət edir və burada şairi sex rəisi işləyən Naxış adlı qızla tanış edir. Onların sexindəki “sazlanmış milli orkestri” xatırladan dəzgahların arxasında “dünən azadlıq uğrundakı Vətən döyüşündə fədai olmuş” qızlar bu gün sanki “ürəyə yatan seçmə melodiyalar” ifa edirlər. Əsas hadisələr də elə buradan başlayır. Naxış Rövşən inqilabi ruhlu atasının vaxtilə Ərdəbildə yazmış olduğu şeyrlərdən ibarət bir dəftəri Əli Tudəyə verir. Təbrizdə yazdığı ikinci dəftəri də ona vermək üçün isə şairi yaşayış yerlərinə dəvət edir. Onların evi, bu evin otaqları XX əsrin ortalarında Azərbaycan əyalətləri üçün xarakterik olan tipik kənd evidir. Əli Tudə özünəməxsus dəst-xəttlə otaqların mənzərəsini çəkir: Səliqəli bəzənmiş aynabəndli sadə otaqda “Yerə salınmış əlvan bir Təbriz xalçası bütün döşəməni tutmuşdu. Küncdəki qara sandığın üstə nizamla yorğan-döşək yığılmışdı. Üzünə atlas örtük çəkilmişdi. Ləmələrdə çini qab-qacaq par-par parlardı...” (148, s.234) Söhbət əsnasında şair öyrənir ki, Naxışın atası Nəzərgil də elə onun həmyerliləridir, əvvəllər Ərdəbil vilayətində Çanaxbulaq kəndinə yaxın “Çəşmə başında” yaşayıblar. Qızın anası Ə.Tudəyə doğma yurdları haqqında xoş hisslər bağışlayan xeyli yadda qalan xatirələr danışır.

Xüsusi təhsili olmayan, lakin Şərq poeziyasına dərindən bələd olan Nəzər Rövşən “Ala qapıda” çayçı dükanı işlədirmiş. Nəzər “...mülkədarların əmrilə döyülüb, torpağı əlindən alınan, suyu kəsilən, heyvanı öldürülən kəndlilərin qabağına düşüb divanxanalara gedərmiş. O, qəddar vəzifə sahiblərinin üzünə ittiham oxuyub ağalarla əlbir olduqlarını tutarlı dəlillərlə ifşa etməkdən çəkinməzmiş.” (148, s.237) Surət xalanın dediyinə görə, bütün bunlara görə yerli hökumət onu Təbrizə sürgün edir... Yüksək zövqlü bağbanlığı olan Nəzərin allıgüllü bir bağı Ərdəbildə qalsa da, birini də Təbrizdə salır.

Özündən sonra bağ-bağatı, şeir dəftərləri və nəcib bir ailəsi qalan ədəbi qəhrəman ağır xəstəlik keçirərək burada da dünyasını dəyişir.

“Vətən parçası” povestində Nəzərin timsalında zəhmətkeş insan, sakit və ağır təbiətə malik, təmiz vicdanlı ata və vətənpərvər ziyalı obrazı yaradılmışdır. Xalq inqilabının qələbəsini, Milli hökumətin yaradılmasını ürəkdən alqışlayan ədəbi qəhrəmanın şeyrlərində əsasən milli hakimiyyət tərənnümü edilir. Əli Tudə nisgilli şairin doğma ana dilində qələmə alınmış şeyrlərinə ön söz yazaraq sonradan müxtəlif qəzetlərdə çap etdirə bilir. Oxucu üçün böyük maraq kəsb edən müxtəlif hadisələrin həssaslıqla və əhatəli şəkildə oxuculara nəql edildiyi povest ayrılıq motivləri ilə də sona çatır. Xatirələrini çözləyən Əli Tudə bildirir ki, “mən İlhamı, Nəzər Rövşəni, Surət xalanı, Naxışı, öz xalamı xatırlayanda Ay tək haldan-hala düşürəm. Sanki qulaqlarıma mənimlə yanaşı Təbrizin aylı gecələrində gümüş arxlı, zümrüd söyüdlü, kəhkəşan çətirli xiyabanlarda gəzən Günəşin – Naxışın tanış, mehriban, kövrək səsi gəlir: Bağlı yoldu ayrılıq...” (148, s.276)

Vətən həsrətilə köklənmiş əsər oxucuları addımbaşı təsirləndirir. Tipik azərbaycanlıların düşüncələrini, arzularını və gün-güzəranını səciyyələndirən ədəbi obrazların dili ilə maraqlı və ibrətamiz həyat həqiqətləri söylənilir. Bu qəhrəmanlar doğma yurdu dərin məhəbbətlə sevən üsyankar və mübariz, məğrur və əyilməz, eləcə də sədaqətli və cəfəkeş insanlardır.

Povestin dili sadə və axıcı olub ürəyəyatımlıdır. Xalqın xoş ovqatlı, eyhamlı, sərrast, canlı danışmaq dilinə böyük üstünlük verilən əsərdə bədii ümumiləşdirmələr, obrazlı ifadə və maraqlı bənzətmələr diqqət çəkir. Çilçiraq “nur şələləsi”, qızın səsi “Savalan çeşməsinin pıçılıtsı”, toxucu sexi “sazlanmış milli orkestr”, saftalı “toy gecəsinin şölələnen çırağı”, gözlər “təbəssüm çeşməsi” və s. kimi mənalandırılır. Savalan “Azərbaycanın nəhəng konservatoriyası” adlandırılır. Çünki burada hər quşun, bütün

axar su hövzələrinin öz musiqisi, hər duman-çənin öz rübabı, “zirvədən ətəyə, yoxuşdan düzə, qayadan dərəyə axan daşların da öz notu var. Təkcə yollardakı insanlar deyil, hətta çəmənlərdəki çiçəklər də nəğmə oxuyur...” (148, s.268) Ə.Tudə xalqın yaddaşından əsrlərlə süzülüb gələn muğamlarımızı əsl möcüzə kimi qələmə verir. “...Tək-tənha qalıb həzin-həzin çağlayan bulaq! Anasının dalınca mələyən körpə quzu! Vüsal həsrətilə çırpınan fəryad!..Uğursuz taleyindən şikayətlənən kövrək ürək!.. Qartal qanadları qırılmış şirin xəyal! Günəşə həsrətlə baxan boynu bükülü gül! Yağış intizarında qovrulan cadar-cadar torpaq!” (148, s.269) isə “Yetim segah”dır. Əlbəttə, bu muğam və onun yangısı haqqında söylənilənlər Əli Tudənin öz taleyinə daha yaxındır. Elə şairin özü haqqında yazdığı avtobioqrafik xatirələri də bunu deyir: “... atamın üzünü görməmişəm. Beş yaşında isə anamı itirmişəm. Həyatın isti-soyuğuna öyrənməmiş körpə bir ürək iki yangına düşmüşdür. Alovları görünməyən ömür yangınlarına! Sonra bu yangınlar alovları ərşə dirənən döyüş yangınlarına çevrilmişdir.”(32)

Ümumiyyətlə, Əli Tudənin yaratdığı ədəbi simaların əksəriyyəti ömrü mübarizələrdə keçmiş həyat qəhrəmanı olan həmvətənləridir. Mövzusu əsasən Cənubda baş verən hadisələrdən götürülmüş bu əsərlər qlobal bəşəri ideyalar təlqin etməklə yanaşı həm də insanların gündəlik əmək, məişət qayğılarından da söz açır. Nəsr əsərlərində qarşıya qoyulan problemlər müvəffəqiyyətlə öz bədii həllini tapır.

Əli Tudənin nəsrə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə yaddaşlarda qalır, səmimiyyəti ilə sevilir, tarixiliyi ilə diqqət çəkir. Azərbaycançılıq təfəkkürü ilə yanaşı şərqlilik ab-havasının hökm sürdüyü bu əsərlərin ədəbi-bədii qayəsi müasir oxucunu düşünməyə vadar edir, onun mənəvi tələbatını ödəyə bilir.

III FƏSİL

ƏLİ TUDƏNİN ƏDƏBİ GÖRÜŞLƏRİ

3.1. Ədəbi-tənqidi, publisistik məqalələri

Əli Tudə yaradıcılığında ədəbiyyatşünaslıq məsələləri, eləcə də publisistika önəmli yer tutur. Məhsuldar şair vaxtaşırı olaraq mətbuat səhifələrində ədəbi-tənqidi məqalələrlə çıxış etmiş, bir çox kitablara ön söz, gənc şairlərə uğurlu yol, müxtəlif səpkili bədii əsərlər haqqında rəy və resenziyalar yazmış, öz qələmini publisistika sahəsində də sınımışdır. O, sənət və sənətkar haqqında yazırdı: “Sənət sünilik sevmir. O, sənətkarın nəfəs alması qədər düz olmalıdır. Sənət əsəri hər cür kələ-kötür quraşdırmaları özündən rədd edib sənətkarın yazdığı vərəq qədər düz olmalıdır.” (152) “Sənətdə səmimiyyət əsas şərtidir. Onsuz heç bir gözəl duyğunu işıqlandırmaq olmaz.” (160, s.2)

Əli Tudə bədii yaradıcılığında dil məsələlərinə böyük önəm vermiş, doğma ana dilimizi yüksək dəyərləndirmişdir: “Hər xalqın mədəniyyət xəzinəsindəki ən qiymətli inci ana dilidir. Bu parlaq inci öz əlvan şəfəqlərilə xalqın coğrafi, iqtisadi, siyasi həyatının bütün yollarını işıqlandırır. Dil xalqın ən böyük, ən müqəddəs, ən nadir sərvətidir.” (32) Şair xüsusi vurğulayırdı ki, “əcdadımızın bizə qoyub getdiyi Ən qiymətli miras” (173, səh.8) kimi ana dilimizi qoruyub saxlamalıyıq. O, bu məqsədlə “İran Azərbaycanında qədim xalqıma doğma dilində dərs keçmək, qəzet, jurnal, kitab nəşr etmək qadağandır” epiqrafi ilə başlayan “Mənim dilim” poemasını (139, s.157-

162) yazmışdır. Eləcə də öz doğma dilinin məhrəm sözlərinə özgə dillərin məhrəm sözlərini qatan bəzi Azərbaycan türklərinə xitabən yazdığı “Dilim” (157, s.17), “Nankor” (146, s.73) şeirlərində dilimizi yabançı söz və ifadələrdən qorumağı qarşıya məqsəd kimi qoymuş, demək olar ki, buna tamamilə müvəffəq olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Milli hökumət dövründə Cənubda nəşr olunan ilk ana dili dərslisinin müəlliflərindən biri də məhz Əli Tudə olmuşdur. Çox böyük bir tarixi hadisə olan anadilli kitablarımızın nəşr edilməsi, çoxlu sayda qəzet və jurnalların işıq üzü görməsi, dövlət idarələrində doğma dilimizdə olan qanunların işləməsi şah rejiminin Azərbaycandilli məktəbləri bağlamasına, ictimai yerlərdə bu dildə hətta danışmağın belə qadağan edilməsinə tutarlı cavab idi. Məhz Milli hökumətin fəaliyyətdə olduğu bir il ərzində Cənub məktəblərində uşaqlar öz doğma Azərbaycan dilində təhsil aldılar.

Məhz bu dövrdə şah üsuli-idarəsinin hökmü ilə yaradılan bədnam yasaqların aradan qaldırılması mütərəqqi ideyaların yayılmasına təkan vermişdi. Bu hadisədən ruhlanan Azərbaycanın qeyrətli, təəssübkeş şair və yazıçıları ilhama gəlmiş, könülləri rıqqətə gətirən qüdrətli əsərlər yaratmışlar. S.Rüstəmin, M.İbrahimovun, R.Rzanın, B.Azəroğlunun, S.Tahirin, B.Vahabzadənin, X.Rzanın və neçə-neçə digər şair və yazıçılarımızın əsərlərində minillik tarixi olan ana dilimizin Cənubi Azərbaycanda özünün layiqli yerini tutması alqışlanırdı.

Əli Tudə öz yaradıcılığında ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə də toxunmuş, fikir və mülahizələrini bildirmişdir.

Ə.Tudə tərcümə və tərcüməçiliyi belə səciyyələndirir: “Mütərcimin hər hansı əsərin, əgər belə demək mümkünsə, yalnız tərcüməçisi olmağı hələ işin hamısı deyildir. Belə olsaydı, onda oxucu hər hansı əsərin elə sətri tərcüməsini oxuyardı. Ancaq bədii zövq duya bilməzdi. Mütərcim müəllifin

nəyi harda, necə demək istədiyini bilməlidir. Hətta hansı sözü yazarkən hansı vəziyyəti keçirməsini də duymalıdır. Bir sözlə, mütərcim tərcümə etdiyi əsərin ikinci müəllifinə çevrilməlidir.” (119, s.7) Göründüyü kimi, şair tərcümə işinə başdansovdu yanaşmamağı tövsiyə edərək tərcüməçiyə müraciət etdiyi əsərə onun ikinci müəllifi kimi yanaşmasını təlqin edir. Məhz belə olduğu təqdirdə sanballı tərcümə işi ortaya qoymağın mümkünlüyü önə çəkilir. Aşağı səviyyəli, zəif tərcümə materiallarının gəlinə-boluna yer aldığı günlərimizdə belə bir fikrin əhəmiyyəti daha qabarıq nəzərə çarpır.

Şair tədqiqatçıdan söhbət açarkən deyir ki, “Tədqiqatçının fikri də, duyğusu da, hökmü də vicdanın səsindən yoğrulmalıdır. O, həkim həssaslığıyla hər əsərə düzgün diaqnoz qoymalıdır. Yoxsa hər hansı bir yanlış hökm qüdrətli bir sənətkarı yerə vurur, zəif bir sənətkarı isə göyə qaldırır.” (119, s.7) Burada tədqiqatçı düzgün olaraq həkimə bənzədilir ki, hər hansı bir qeyri-dəqiq təhlil oxucunu, hətta cəmiyyəti belə yanlış məcraya yönəldə bilər.

Şair əsərin dili barədə fikirlərini bildirərək, zəif nəsr əsərləri ilə bağlı yazır: “... dil oxucunun karvana bənzəyən silsilə düşüncələrini enişli-yoxuşlu hadisələr içərisindən həssaslıqla keçirən sarbandır. O, əsərə hərarət də verir, şeiriyyət də. Ancaq həyat materialı yoxsul olan nəsr əsərinə zahiri parıltılı sözlərlə nə qədər naxış vurulsa da, yenə də maraqsız olur. Oxucu əsərdə nəşə axtarır, gözləyir, tapmayıb yorulur... Nəhayət, təəssüflənir.” (24, s.6)

Şair yumor haqqında dolğun mülahizə ilə çıxış edir: “Dünyünlü qaşları açmaq, kilidlənmiş dodaqları qımışdırmaq, gərgin əsəbləri dincəltmək üçün yumor faydalı vasitədir. Ancaq yumor yüngül gülüşdən ibarət olmamalıdır. Onda təmkin də, siqlət də, məna da olmalıdır.” (24, s.6)

Vaxtilə müxtəlif şair və yazıçılar, çeşidli əsərlər barədə dəyərli rəy və resenziyalar yazmış şair sağlığında nəşr etdiyi kitabların heç birinə giriş sözü yazdırmamışdır. Bu da

onun həddindən ziyadə alicənablığının, səmimiyyətlə dolu xislətinin bir çaları kimi özünü biruzə vermişdir. O, “Müqəddmə” (149, s.16) şeirində bu barədə yazır:

*Dedim, axı müqəddmə nəyə gərək?
Yox! Tərifə zilləməsin söz gözünü.
Hər şeirində yana-yana dinən ürək
Özü haqda özü desin hər sözünü!..*

Ötən əsrin 40-cı illərindən başlamış ta ki ömrünün sonunadək bir sıra mətbu orqanların səhifələrində Əli Tudənin imzasına ara-sıra rast gəlinir.

1979-cu ildə şairin “Kənd həyatı” jurnalının səhifələrində çap etdirdiyi məqalə Səməd Vurğunun yaradıcılığında bəhs edir. “Səməd Vurğun yaradıcılığında sosialist kəndinin tərənnümü” (154, səh.40-41) məqaləsində təhlil obyektinə xalq şairinin qələmindən çıxan kənd haqqında əsərlərdir. Burada “Muğan” poeması, “Üsyan”, “Kənd səhəri”, “Pambıqçılar” şeirlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən söhbət açılır. Dəlidağ, Qızıl qaya, Kür sahili, Dilcan dərəsi, Talıstan meşəsi, Muğan düzü, Göy göl, İsa bulağı, Ceyran bulağı, Damcılı bulağı kimi təbiət abidələrinin vəsf edildiyi bədii lövhələrdən danışılır. Xalq şairinin axıcı dili, obrazlı ifadələri, bədii surətlər qalereyası, yaradıcılıq xüsusiyyətləri vurğulanır. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, “Nə qədər yer üzündə bahar tərəvətli Azərbaycan torpağı var, şairin yaz ətirli əsərləri də zamandan-zamana addımlayıb nəsillərdən-nəsillərə əbədi yadigar olacaqdır. Səməd Vurğunun sosialist kəndi haqqında yaratdığı ölməz poeziya inciləri bu sahədə qələm çalan söz ustalarımıza böyük ilham mənbəyi, həyat təcrübəsi, sənət məktəbidir.” Yazıda tez-tez vurğulanan “sosialist”, “sovet”, “Kommunist partiyası” və bu tipli bir sıra söz və ifadələri bu gün yazının

tərkibindən çıxarmalı olsaq, mənə elə gəlir ki, məqalənin məzmununa heç bir xələl dəyməz. Yazı keçmiş sovet dövrünün ab-havasına uyğun şəkildə qələmə alınmışdır.

Səməd Vurğunla bağlı ikinci yazı 1987-ci ildə qələmə alınmışdır. “Vətənpərvər sənətkarın ünsiyyət dünyası” (163, s.38-41) həmin ildə keçirilmiş Səməd Vurğun poeziya günləri ərəfəsində işıq üzü görmüşdür. Ə.Tudə məqaləni ölməz şairlə 1947-ci ilin yanvar ayında baş tutan görüşü ilə başlayır və S.Vurğunun ürək yangısı və təəssüflə dediyi “Hayıf, Təbrizi görə bilmədim” sözlərini xatırladır. Yazıda xalq şairinin Cənubi Azərbaycan yazarlarına, o cümlədən Ə.Tudəyə xüsusi diqqət və qayğı göstərdiyi səmimiyyətlə bildirilir. Adı çəkilən məqalədə xalq şairi S.Vurğunun iştirakı ilə Elmlər Akademiyasında, Natəvan klubunda, Azərnəşrdə, eləcə də Moskvada keçirilən yaradıcılıq söhbətlərindən, ədəbi müzakirələrdən və onunla təmasdan ətraflı söhbət açılır.

“Təbəssümlü baxışlar” (156, s.5) məqaləsi Mirzə İbrahimoğlu, “Yaddaşlara köçən məclis” (166) isə “Şairlər məclisi” və onun rəhbəri Cəfər Xəndanla bağlı xatirələrdən qaynaqlanır. “Zamanın çağırışı ilə” (169, s.3) Müşfiqin yaradıcılığından, “Görüşə tələsən sətirlər” (136, s.10) şair İsmayıl Cəfərpurun Azərnəşrdə çap olunmuş “Yenə görüşərik” kitabından, “Ürəkdə işıq yananda” (161, s.8) Məmmədza Afiyətin “Ürəkdə işıq” əsərindən bəhs edir. Yaradıcılığa yeni qədəm qoymuş Sabir Əmirov, Aqşin Babayev, Nazim Rizvan, Zərxanım Ülvi, Fətəli Sahib kimi gənclərin bədii yaradıcılığı ilə əlaqədar “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin səhifələrində Əli Tudənin müxtəlif səpkili yazıları dərc edilmişdir.

“Bağban fədakarlığı” məqaləsində (119, s.7) gənc tədqiqatçı Sabir Əmirovun yaradıcılıq yolundan söhbət açılır. Məlum olduğu kimi, Milli Hökumət tərəfindən bir sıra istedadlı gənc Bakıya təhsil almağa göndərilmişdi. S.Əmirov da həmin

gənclərin arasında olur. O, Milli hökumətin devrilməsi səbəbindən bir daha Təbrizə qayıda bilməmiş, həmişəlik Bakıda yaşamağa qərar vermişdir. “Coşqun duyğulu”, ürəkləri “qələmlə ehtizaza gətirən” cavan tədqiqatçı hələ universitet illərindən mətbuatda sanballı məqalələri ilə çıxış etmişdir. Ə.Tudə istedadlı tənqidçi, dözümlü tədqiqatçı, bacarıqlı tərcüməçi olan Sabiri ədəbiyyat tədqiqi sahəsində yorulmaz bir bağbana bənzədir. O yazır: “Qələm sahibinin daş-qaş dolu dəfinəsi söz ehtiyatıdır. Bunun üçün yazıcının geniş mütaliəsi, dərin dünya görüşü, zəngin həyat təcrübəsi olmalıdır. Mən bu baxımdan Sabir Əmirovun əməksevərliyinə heyranam. Qələm dostumun yazılarında geniş təhlil, güclü mühakimə, sönməz yanğıyla bərabər rəngarəng şeiriyyət də olur.” Məqalədə o da qeyd edilir ki, bir müddət Bakı radiosunda Cənubi Azərbaycan redaksiyasının təşkil etdiyi “Dinləyicilərimizin yaradıcılığı, axtarışlar və tapıntılar” verilişinin aparıcısı kimi S.Əmirov daima çalışqanlığı ilə diqqət çəkmişdir. O, redaksiyaya göndərilən əsərləri təhlil edir, həmçinin yazı sahiblərinə qayğı göstərir, bədii sənətin sirlərindən də faydalı söhbət açır. Onun Bakıda nəşr edilən “Mühacir” qəzetinin də fəal əməkdaşlarından biri olduğu, oxucuları düşündürən məqalələrlə çıxış etdiyi xüsusi vurğulanır.

Şair və tədqiqatçı Nazim Rizvanın “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən çapdan çıxmış “Mənim sevgim” şeirlər kitabı haqqında Ə.Tudə “İlk kitab, ilk sevinc” məqaləsini yazmışdır. Əli Tudənin vaxtilə şeirlərinə “Uğur olsun” yazdığı N.Rizvan burada ümid verən, təzə nəfəsli, istedadlı gənc şair kimi təqdim edilir. Gənc şairin ilk kitabında yer alan poetik lövhələr təcrübəli qələm sahibi tərəfindən yaradıcılıq meyarı ilə dolğun şəkildə təhlil edilir. Kitabın “Cənublu taleyim” fəslə barədə xüsusi söhbət açılır ki, müəllifin Cənub şeirləri də məhz bu bölümdə toplanmışdır. Qeyd olunur ki, Nazim

Rizvanın Cənub mövzusunda yazdığı əsərlər bütünlükdə “ayrı-ayrı təzə-tər çiçəklərdən toxunub gözləri təbəssümlü istiqbalın boynuna salınacaq nəhəng vüsal çələngini andırır.” Məqalədə tədqiqatçı-şairin qələmindən çıxan bədii nümunələr ədəbiyyatşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən geniş təhlil olunur.

“Ürəkdə işıq yananda” məqaləsində (161, s.6) Məmmədza Afiyətin 1984-cü ildə “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış “Ürəkdə işıq” kitabı haqqında tənqidçi mülahizələri yer alıb. Burada nəsr əsərinin dili ilə bağlı ümumiləşdirilmiş dəyərli fikirlərə rast gəlirik. Ə.Tudə ədəbiyyatşünas-tənqidçi qismində kitabda yer alan hekayələrin yaradıcı təhlilini aparır. Göstərir ki, qələmə alınan həyat hadisələri sanki yazıcının özünün keçdiyi həyat yolunu xatırladır. Bu yol isə Ə.Tudənin gözləri qarşısındadır. Məqalədə “Alov”, “Məhəbbət nümunəsi”, “Bu özü də bir əhvalatdır” kimi hekayələr tədqiqatçı süzgəcindən keçirilərək geniş təhlilə cəlb olunur. Araz çayı üzərində tikintisi aparılan su-elektrik stansiyasının işçiləri - Əhməd, Kərim, Adil kimi qəhrəmanlar, eləcə də yazıcının adı çəkilən hekayələrində yer alan Bağır, Mərəndli Qurbanqulu, Lətif və bu kimi xasiyyətə bir-birindən olduqca fərqli simalar xarakterizə edilir. Əsər barədə Ə.Tudə belə qənaətə gəlir: “M.Afiyətin hekayələrinin əksəriyyətində təhkiyələr şirin, təsvirlər canlı, dialoqlar təbiidir. Ümumilikdə bu uğurlu kitab göstərir ki, yazıcının narahət xəyalı daim həyat nəfəsli surətlər ünvanının sorağındadır.”

Böyük Vətən müharibəsindən bəhs edən “Qələbə-40” rubrikası altında yer alan “Qələm dostumuz” başlıqlı məqaləsində (144, s.2) Əli Tudə Fətəli Bayramovun (Sahib) yaradıcılığından söhbət açır. Şair məqaləni müharibə xatirələri ilə başlayır və qeyd edir ki, cəbhədə qəhrəmanlıqla döyüşüb sağ-salamat, həm də doğma yurda alnıyaq, üzünə döyünən Fətəlinin müqəddəs Vətəniylə, anasıyla, dinc həyatıyla görüşü

ağır yaralar bahasına başa gəlmişdir. O, soyumamış yaralarından əzab çəksə də, üzə vurmurdu, çalışdı ki, gözlərində çağlayan təbəssüm çeşməsi ağırlarını yuyub aparmasın. Həmin dəqiqələrdə onun qəlbində təskinlik ifadə edən şeirlər misralanırdı... Yazıda gənc şairin əsgərlik həyatı, cəbhə qəzetindəki yaradıcılığı, faşizm əleyhinə yazdığı şeirlərdən bəhs olunur. Müəllifin yaradıcılığına vətənpərvərlik nöqtəyi-nəzərindən xüsusi önəm verilir.

Əli Tudənin “Danışın mənə” məqaləsi Bəxtiyar Ərşadın eyni adlı poeması haqqında (123, s.4), “Həyat ətirli şeirlər” (138, s.3) Əlihəsən Şirvanlının yaradıcılığı barədədir. “Uğur olsun, İsa!” (158, s.4) Tovuz rayonunda orta məktəb müəllimi işləyən gənc şair İsa İsayevə, “Uğur olsun!” (159, s.28-29) yazısında isə gənc şair Zərخانım Üli-viyə yğurlu yol arzulanır.

“Uğur olsun!” (159) yazısında gənc müəllifin şeirləri “dil açan həyat eşqi” kimi səciyyələnir. Burada oxuyuruq: “...Zərخانımın “Elə bildim”, “Açan olmasın”, “Həyat naminə” adlı yeni şeirlərinə nəzər salıram. Bu yazılarda yığcamlıq, az sözlə çox fikir ifadə etmək təşəbbüsü xoşuma gəlir. Doğrudur, bu şeirlər sənətkarlıq cəhətdən hələ kamil deyil. Ancaq misralarda dil açan həyat eşqi insana incə, təmiz, şirin duyğular aşılayır.” Məqalədə yaradıcılığa yenicə qədəm qoymuş xanıma uğurlar arzulanmaqla yanaşı, şair nəsihəti də verilir: “Zərخانıma məsləhət görürəm ki, qədim tarixə malik olan zəngin ədəbiyyatımızın ənənələri ilə yanaşı, müasir poeziyamızı da dərindən öyrənsin. Öz mövzu dairəsini genişləndirsin, təhsilini artırsın, sənətkarlığını yüksəltsin... Şeirlərindəki deyilməmiş fikirlər, təzə təşbehlər, obrazlı ifadələr... istedad, əmək, qayğı əhatəsində pardaxlanıb əlvən şeir gülüstanımızda rənglərilə seçilərək ətirilərilə fərqlənməlidirlər.” (159, s.28-29)

“Duyğular şeirləşəndə, ilhamlar nəğmələşəndə” məqaləsi (124, səh.43-45) “Kənd həyatı” jurnalının səhifələrində “Redaksiyanın poçtundan” rubrikası altında verilmişdir. İcmal janrında qələmə alınan bu yazıda redaksiyanın ünvanına göndərilmiş şeirlərə münasibət bildirilir. Burada 24 müəllifin müxtəlif səpkili bədii yazıları sənətkarlıq cəhətdən təhlilə cəlb olunur. Xalqımızın minilliklərin qatlarından süzülüb-gəlmiş şifahi xalq yaradıcılığı örnək göstərilməklə sanballı şeirlər, uğurlu misralar, poetik deyimlər xüsusi vurğulanır, zəif şeirlər təhlil edilərək sadalanır, müəlliflərə yaradıcılıq məsləhətləri verilir. Bildirilir ki, insanda şeirə həvəs adətən gənclik illərindən başlayır. Axı, “necə deyərlər, gənclik ömrün bahar çağı olduğu üçün elə özü başdan-başa şeirdir. Ancaq bu baharda tumurcuqlanan qönçələr ya istedad, qayğı, zəhmət sayəsində gül açıb-pardaxlanır, ya da axtarışa, əməyə tablaşmamaq nəticəsində yarpaqlanmadan quruyub tökülür.” Adı çəkilən icmal məqalədə gənc yazarlardan Zərخانım Ülvinin Azərbaycanın xalq artisti, kamança ustası Həbil Əliyevə həsr etdiyi, Baba Camalovun isə “Görüşünə gəlmişəm” adlı şeirləri, həmçinin Əvəz Yanar, Fəxrəddin Məmmədov, İsmayıl İmanov, Firdovsi Aslanın şeirlərindəki müvəffəqiyyətli deyimlər, poetik parçalar təriflənir. Məqalənin müəllifi gözə çarpan böyük qüsurlardan biri və ən başlıcasının mövzu təkrarı olduğunu bildirir. Bu təkrar isə əsasən təbiət lövhələrinə həsr olunan yazılardadır. Əli Tudə məsləhət görür ki, məsələn, dağlardan yazan müəlliflər əllərinə qələm almazdan qabaq klassik aşuqlarımızın, xüsusilə Aşıq Ələsgərin dağlara qoşduğu məşhur şeirini oxumalıdır. Əsl poeziya nümunələri də məhz bu zaman – duyğular şeirə, ilham nəğməyə dönəndə yaranır!

Əli Tudə gənc şairlərlə bağlı ayrı-ayrı məqalələrində xüsusi vurğulayır ki, “Şairə iti göz, həssas ürək, aydın fikir

lazımdır. Bütün bunlar birlikdə şairin yaradıcılıq yolunun kompasıdır.” (158, s.4) Və yaxud: “Bu bir həqiqətdir ki, istedad, təhsil, əmək şairin kamil şeir yazması üçün hələ kifayət deyil. Şairin şeirlərində həyatın nəfəsi duyulmalıdır.” (138, s.3) Həmçinin “Söz sənətimizin üfüqləri çox genişdir. Orada göyərçinlərlə yanaşı, qartallar da uçur. Hər uçuş da bir hadisə ilə tamamlanır” (138, s.3) fikri də məhz Əli Tudəyə məxsusdur.

“Rübabəli günlər” sərlövhəli yazıda (153, s.5; s.7) 21 azərbaycanın ildönümü ilə əlaqədar keçirilən tədbirlərdən danışılır, əvvəlcə Quba rayonunda, sonra isə Bakıda keçirilən tədbirlər zamanı Əli Tudənin xalq artisti Rübabə Muradova ilə səmimi ünsiyyətindən söz açılır. Şair yubiley gecəsində Rübabə xanımın ifasına qulaq asdıqca ona ithaf etdiyi “Doğma səs” poemasını yadına salır. O, xəstəxanada müalicə aldığı zaman radioda Rübabə xanımın ifasında “Segaha” qulaq asır və məhz bundan sonra həmin poemanı necə həvəslə yazmağa başlamasını nəql edir. Konsertdən sonra Əli Tudənin “Mən nə gətirdim” şeirindən söz düşəndə isə Rübabə xanım xatırlayır: “Mən bu şeiri musiqi məktəbinə daxil olanda oxumuşam. Özü də “Segah” üstündə. Bunu məndən imtahan götürən musiqi müəllimi özü xahiş etmişdi.” Ə.Tudə yazır: “Rübabə xanım mənə baxa-baxa oxuyurdu. Gözləri yaşarmışdı. Sanki bu fəryadla dolu şeirin hər misrasını tamaşaçılara daha aydın göstərsin deyə, göz yaşlarında yuyub parlatmaq istəyirdi. Mən isə yenə birinci sırada tərəddüd içində əyləşmişdim. Doğrusu, şeirimizin hər misrasının parlamasına sevinməyə də, sevimli müğənninin gözlərinin yaşarmasını istəmirdim. Bir də gördüm ki, öz gözlərimdən də yanaqlarıma yaş axır.” Oxucuda dərin təsir yaradan məqalədə göstərilir ki, Rübabə xanım Əli Tudənin şeirlərini Təbriz səhnəsində oxumaq arzusu ilə yaşayırdı. Lakin təəssüf ki, onun bu arzuları çin olmadı, ayrılıq həsrətilə dünyadan köçdü. Şair inamla vurğulayır ki, vaxt gələcək, Rübabə xanımın məharətlə oxuduğu tərəvətli

mahnılar, əzəmətli muğamlar yazılmış lent yazıları Təbriz, Urmiya, Zəncan, Mərənd, Xoy, Səlməsdan... məhrəm-məhrəm səslənəcək, bu xanımın şeiriyyət dolu nəfəsindən həmişə Savalan güllərinin ətri gələcəkdir... Göstərilən məqalədə Rübabə Muradovanın portret cizgiləri çəkilir. Xatirə yazısının maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, bu böyük həcmli məqalədə Süleyman Rüstəm, Ənvər Məmmədخانlı, Mikayıl Rəfili, Cahangir Cahangirov, Əbülhəsənخان İqbal, Əvəz Sadıq haqqında maraqlı xatirələr söylənilir.

Onun “Kənd həyatı” jurnalında dərc edilən “Dağ iradəli insanlar arasında” (122, s.32) məqaləsini publisistikanın gözəl nümunələrindən hesab etmək olar. Oçerk janrında qələmə alınan bu məqalə füsunkar, nadir, zəngin təbiətli Yardımlı rayonunun təsviri ilə başlayır. Müəllif vaxtilə tələbə yoldaşı Vəli Məmmədovdan, eləcə də şair dostu Qabildən bu bölgə haqqında eşitdiyini, həmin yerləri qiyabi olaraq tanıdığını qeyd edərək yazır: “O, (şair Qabil nəzərdə tutulur – A.Ş.) Yardımlıda müəllimlik edirdi. Mən Yardımlı ilə ilk dəfə Qabilin şeirləri vasitəsilə tanış oldum. O, rayonda mövcud olan problemləri realist qələmlə təsvir edib könuüllərdə daha uğurlu gələcəyə qəti inam oyadırdı.” Əlbəttə, Ə.Tudənin təsvir etdiyi bu hadisələr Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı illərə təsadüf edirdi. Məqalənin qələmə alındığı 1977-ci ildə isə bölgə tamamilə dəyişmiş, inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Bu dövr ərzində rayonda tikinti-abadlıq işləri genişlənmiş, dağ kəndlərinə abad yollar çəkilmiş, yeni poliklinika və xəstəxana tikilmiş, musiqi məktəbi və xalçaçı qızlar üçün peşə texnikumu açılmış, rayon mərkəzində füsunkar bir park yaradılmışdır. Kənd təsərrüfatı xeyli irəliləmiş, tütünçülük və üzümçülük sahələri inkişaf etmişdir. Kolxozçu Hüseyin kişinin timsalında zəhmətkeş, əməksevər insanların həyat və fəaliyyəti, o cümlədən, ailə-məişət qayğılarından söhbət açılır. Təəssürlər rayonun Perimbel kəndində

yenicə istifadəyə verilmiş Nizami adına kinoteatrın timsalında davam etdirilir. Şirin, təmiz, sərin suları ilə məşhur olan Şəfəqli və eləcə də silsilə təpələr üzərində yerləşən Bərcan kəndlərinin bədii peyzajı çəkilir, kənd camaatının təsərrüfat qayğılarından söhbət açılır. “Raykomda”, “Perimbeldə”, “Bərcanda”, “Əklillər” yarımbaşlıqları altında verilən yazılarda Yardımlı rayonunun kənd həyatı dolğun faktlar əsasında işıqlandırılır. Məqalədə o dövrün tələblərinə uyğun olaraq “sosialist kəndi”, “kəlxoz-sovxoz”, “sovet döyüşçüsü”, “qadir sovet adamları”, “XI Qızıl Ordunun qəhrəman döyüşçüləri” kimi artıq bu gün arxaikləşmiş söz və ifadələrə rast gəlsək də, burada əsasən tipik Azərbaycan kəndləri, onun dağ iradəli insanları tərənnüm olunur. Sonda isə bir həqiqət vurğulanır: “Yardımlıya yenə də gəlin! Ürəklərdə qürura, gözlərdə sevincə, dodaqlarda nəğməyə dönmüş həqiqəti görmək üçün gəlin!” “Dağ iradəli insanlar arasında” məqaləsində müəllif əmək və müharibə qəhrəmanları timsalında bədii ümumiləşdirmə aparmış və bundan ustalıqla istifadə edərək uğurlu bir publisistika nümunəsi yaratmışdır.

Kənd əməkçisinin, eləcə də yaz fəslinin vəsf olunduğu “Xoş gəlibsən gözəl bahar” zarisovkası (140, səh.14-15) da “Kənd həyatı” jurnalının səhifələrində çap edilmişdir. Müəllif vurğulayır ki, baharın gəlişilə hər tərəf gəlin libasına bürünüb. Təbiəti belə məharətlə bəzəyən şair ürəkli, rəssam xəyalli, bəstəkar ilhamlı sadə zəhmət adamlarıdır. Çünki onlar qoca təbiəti həmişə cavan, gümrah, xeyirxah görmək istəyirlər. Onun ucsuz-bucaqsız doğma, mehriban, əziz qucağını qiymətli nemətlərlə doldurmağa çalışırlar. Məhz buna görə də zəmilərdə, tarlalarda, bağlarda, plantasiyalarda, biçənəklərdə azad, halal, müqəddəs insan əməyi bulaq-bulaq coşubçağlayır. Kənd əməkçiləri - pambıqçı, üzümçü, çaybecərən, çoban, ümumiyyətlə hamı çalışır ki, sabah üçün nəzərdə tutulan bolluğun möhkəm əsası qoyulsun.

“Zəhmət dünyasının ulduzları” (171, səh.38-41) məqaləsi də bu qəbildəndir. Yazıda kənd üzümçülərinin əməyindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, üzüm təkcə şirin nemət deyil, həm də böyük sərvətdir. Lakin bu sərvət hər diyara nəsib olmamışdır. Çünki üzümü yetirən torpaqda bol günəş şüası, müəyyən iqlim şəraiti, həmçinin böyük zəhmət tələb olunur. Xoşbəxtlikdən ana Vətənimiz Azərbaycan torpağı məhz belə bir bərəkətli diyardır. Məqalədə Cəlilabad, Şamaxı, Kürdəmir, həmçinin Xanlar (indiki Göygöl – A.Ş.) və Şamaxor (indiki Şəmkir – A.Ş.) rayonlarının üzümçülük təsərrüfatlarından danışılır. Müəllif belə bir inamla bildirir ki, çəkilən zəhmət sayəsində sonda “yaşıl bağlardakı ulduz salxımları öz nuruyla torpağın, insanın və əməyin şan-şöhrətini daha da işıqlandıracaqdır.”

Ə.Tudənin qələmindən çıxan daha bir çox məqalə, rəy və resenziya, həmçinin haqqında yazılan müxtəlif səpkili yazılar da mövcuddur. Lakin fikir və mülahizələrimizi hələlik bununla bitiririk. Həmin yazıları sistemləşdirib gələcəkdə nəşr etdirmək isə Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatşünaslığı və jurnalistikasına gözəl bir töhfə olardı.

3.2. Əli Tudə ədəbi-nəzəri fikirdə

Əli Tudənin bədii yaradıcılığı haqqında müxtəlif vaxtlarda çoxsaylı elmi və elmi-publisistik məqalələr yazılıb mətbuat səhifələrində çap edilmişdir. Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev hələ 1948-ci ildə “Kommunist” qəzetində “Əli Tudə” məqaləsi ilə çıxış etmişdir. Ə.Tudəni inqilabçı şair kimi xarakterizə edən müəllif onu “yaralı vətən torpağının böyük dərdi ilə alışıb yanan bir fədai”, eyni zamanda “həssas bir lirik” adlandırmışdır. “İran Azərbaycanının mühacir şairlərindən” rubrikası altında verilmiş məqalədə İ.Əfəndiyev

yazır: “Çəkdiyi bütün iztirablara, zülm və işgəncələrə baxmayaraq Əli Tudənin lirizmində olduqca sağlam, nikbin bir ruh vardır.” (25, s.3) Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov “Qızıl səhifələr” icmal yazısında (57, s.6-7) Cənubi Azərbaycan poeziyasından söhbət açaraq şair Əli Tudəni “Cənub ədəbiyyatı tarixində böyük xidmətləri olan” şair kimi təqdim etmişdir.

Məsud Vəliyev (M. Əlioğlu) 1949-cu ildə “Vətənpərvər şair” adlı böyük həcmli məqaləsində Əli Tudə yaradıcılığının xüsusiyyətlərindən söz açaraq Vətənin “Əli Tudə və Cənubi Azərbaycanın başqa mütərəqqi şairləri üçün çörək və su qədər qiymətli” olduğunu bildirmişdir. Məqələdə altı bənddən ibarət “Mən nə gətirdim” şeirinin hər bəndi ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir. (176, s.174)

Şairin şəxsi arxivini araşdırarkən bir sıra maraqlı məlumatlara rast gəlmişik. Məsələn, Ə.Tudə 1950-ci ildə qələmə aldığı “Məhbusların son sözü” poemasını “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının redaktoru Rəsul Rzaya təqdim edərkən xalq şairi ona bəzi tövsiyələrini verir. Ə.Tudə xatırlayır: “Yandırılan kitabların arasında (Təbrizdə baş verən, poemada təsvir olunan hadisələr nəzərdə tutulur – A.Ş.) Saib Təbrizinin də kitabı var. Ancaq yaxşı olar ki, sən Saibin bir beytini o yerə salasan. Onda mənzərə daha təbii, canlı, bitkin olar. Mən sonradan şairin bir beytini mətnə əlavə etdim. Bundan sonra Rəsul Rza poemanı mətbəyə göndərdi.” (32)

Əli Tudənin müxtəlif illərdə nəşr edilən kitabları, o cümlədən yaradıcılıq xüsusiyyətləri barədə o dövrün bir sıra sanballı mətbu nəşrlərində rəy və resenziyalar çap olunmuşdur. Xəlil Rzanın 1966-cı ildə qələmə aldığı “Poeziyanın yüksək zirvələrinə” məqaləsi (101, s.3) Əli Tudənin Azərbaycan təərəfindən buraxılmış “Yanıqlı tütək” kitabı haqqındadır. Müəllif kitabda verilmiş “Maral əfsanəsi” şeirini təhlil edərək burada yaradılmış bədii lövhənin tamamlandığını

qeyd edir və yazır: “Bu şeirdəki obrazlı təfəkkür Əli Tudənin son dövr yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Obrazlı təfəkkür yolu ilə getmək Əli Tudəni geniş bədii ümumiləşdirmələrə gətirib çıxarır. Adı bir kotançıdan bəhs edən şeirini şairin necə bitirməsinə fikir verin: ömrü boyu əlləşib yenə pis dolanan əkinçiyə şair bildirir ki, o kotandan kar aşmaz.

*Kotan tap... güdrətli, nəhəng bir kotan,
Əvvəlcə ağalıq qəsrini şumla!*

Bu beytdəki bədii ümumiləşdirmə çox qüvvətlidir. Əli Tudənin inqilabi ruhuna yaraşan bir ümumiləşdirmədir.” X.Rza kitabda yer almış bəzi şeirlərə öz tənqidi münasibətini də bildirir. “Bakı düşüncələri”, “Maşinist”, “Arazda günəş” və s. şeirləri misal çəkərək “Mən nə gətirdim” kimi qüvvətli sənət nümunələrinin işığında bu yazıların sönüklüyünün xüsusilə aydın göründüyünü qeyd edir. Lakin Xəlil Rza bütün bu nöqsanları aradan qaldırmağa qadir olan Əli Tudəni “vətənpərvər şair, xalq məramına bağlanmış sənətkar” kimi dəyərləndirir.

1969-cu ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin səhifələrində “Döyüşən poeziya” (məqalə Əli Tudənin 1968-ci ildə çapdan çıxmış “Seçilmiş əsərləri” haqqındadır) adlı maraqlı bir məqalə (90, s.12) ilə çıxış edən M.Novruzov yazır: “Şairin (Ə.Tudə nəzərdə tutulur – A.Ş.) yaradıcılığında siyasi-ictimai motivlər, vətəndaşlıq qururu, məhəbbət tərənnümü və təbiət təsvirləri bir ahəng yaradır. Onun ictimai-siyasi mövzuda yazdığı əsərlərdə fikir aydın, dil səlis, məzmun həyatidir. Yaxşıdır ki, şair konkret, süjetli şeirlər əsasında hər hansı bir predmetin qoyulduğu əsərlər yazmağa daha çox meyil edir.” Adı çəkilən məqalədə Əli Tudənin yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən bəhs olunur, onun konkret, bir xalqın taleyindən doğan hadisələr, ümumbəşəri, bütün xalqlara aid

edilə bilən ciddi problemlərin mənalandırılaraq öz poetik ifadəsini tapdığı şeirləri müəllifin təhlil süzgecindən keçirilir. Məqalə müəllifi şairin yaradıcılığı barədə əhatəli fikir söyləməyə imkan verən irihəcmli bu kitabda yer almış 5 poemanın ideya-bədii xüsusiyyətləri barədə də söz açır.

Professor Famil Mehdinin 1969-cu ildə yazıb “Bakı” qəzetində çap etdirdiyi “Hərərətli ürəyin döyüntüləri” (69, s.3) məqaləsi də Əli Tudənin “Seçilmiş əsərləri” barədədir. Müəllif məqaləni şairi “Mən nə gətirdim” şeirindən tanıdığı ilə başlayır. Qeyd edir ki, mübariz və ehtiraslı bir şair olan Əli Tudənin “hər bir şeiri daxili bir coşqunluğun, narahatlığın, yangının nəticəsidir. Əli minləri, milyonları düşündürən məsələlərdən yazır, şeirlərində oxucuların qəlbindən xəbər verir, onları düşündürür, həyəcanlandırır, səfərbər edir.” Şairə qarşı böyük məhəbbətlə qələmə alınmış məqalədə Əli Tudənin bədii portreti çəkilir, onun xarakter cizgilərinin yazdığı çoxsaylı əsərlərinə hopması ilə bu bədii məhsulların dəyərinin də yüksəldiyinə münasibətini bildirir: “Əli həyatda baş verən hadisələrə, zamanın, əsrin sürətinə, keşməkeşlərinə müşahidəçi gözü ilə deyil, həssas, humanist, beynəlmillətçi sənətkar gözü ilə baxır. Bütün bu hadisələr onun mənəvi dünyasında ələnir, saf-çürük edilir, qiymətləndirilir. Şair onu düşündürən məsələlərə biganə qala bilmədiyi kimi, şeirlərində də öz münasibətini gizlətməyə meyil göstərmir. Əksinə, qələmə aldığı mövzulara publisistik müdaxilə edir. Bu müdaxilə ölçü daxilində olduqda onun əsərlərinin bədiiyyətinə əsla xələl gətirmir, yazıların təsir qüvvəsini daha da artırır.” Məqalədə müxtəlif üsul, forma və boyalarla əks olunmuş “Bakı şeirləri”, səmimiyyətlə təsvir edilən “Kənd lövhələri”, ictimai-siyasi hadisələrin əks olunduğu “Xatirə dəftəri” silsilələri haqqında dəyərli fikirlər yer alır, orijinal məziyyətlərə malik poemalardan söhbət açılır.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 9 fevral 1974-cü il tarixli nömrəsinin 11-ci səhifəsində Əli Tudənin anadan olmasının 50 illiyi münasibətilə keçmiş SSRİ Yazıçılar İttifaqının katibliyi, Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin təbrik teleqramı, həmçinin Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin təbrik məktubu (23, s.11), eləcə də şair Nəriman Həsənzadənin “Həssas şair qəlbi” (46, s.11) məqaləsi dərc edilmişdir. Şairə ünvanlanan təbrik məktubunda oxuyuruq: “Siz otuz ildən çoxdur ki, oxucularımızı öz dərin məzmunlu, mübariz ruhlu şeirləriniz və poemalarınızla sevindirirsiniz. Əsərlərinizin əsas mövzusu – xalqımızın qəhrəman keçmiş, bu günkü firavan həyatı, böyük gələcəyidir.” N.Həsənzadənin “Həssas şair qəlbi” məqaləsi “Mən nə gətirdim” şeirinin misraları ilə başlayır və qeyd edilir ki, “məhz bu proqram şeirilə də o, (Əli Tudə nəzərdə tutulur – A.Ş.) məslək, ideal uğrunda yorulmadan mübarizə aparan vətənpərvər sənətkar kimi oxucularının və qələm dostlarının dərin rəğbətini qazanmışdır.” Müəllif Əli Tudəni əllinci illərdən – tələbəlik vaxtı oxuduğu “Bakının işıqları” kitabı vasitəsilə tanıdığını bildirir, kitabdakı şeirləri, demək olar ki, əzbər bildiyini yazır, şəxsən tanış olandan sonrasa onun sadə, təvazökar, alicənab, sakit təbiətli bir insan olduğunu, “gözlərinə diqqətlə baxanda isə daimi narahatlığımı” görür. N.Həsənzadə dilində çoxlu atalar sözü və məsəlləri olan Əli Tudənin tərcümeyi-halını hələ “yazılmamış yaxşıca bir əsər” adlandıraraq qeyd edir: “Əli Tudənin həssas şair qəlbi var. O, gördüyü, duyduğu, yaşadığı həyat hadisələrini, müasirlərinin fədakar əməyini və məişətini... ilhamla qələmə alır, onları sevir və sevdirə bilir.”

Filologiya elmləri doktoru, professor Sabir Əmirov (Nəbioğlu) Əli Tudə yaradıcılığına dəfələrlə müraciət etmişdir. Onun “Vətənpərvərlik pafosu” məqaləsi 23 iyun 1973-cü ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc edilmişdir. (34,

s.10) Öz orijinal dəst-xətti ilə seçilən bu məqalə Əli Tudənin həmin ildə çapdan çıxmış “Sevinc” kitabı haqqındadır. Məqalədə əminliklə bildirilir ki, doğma Azərbaycan torpağına məhəbbət, insanın xoş günü, sülh və əmin-amanlıq naminə fədakarlığa çağırış, eşqə vəfa, dünyada ən ülvi hiss olan vətən məhəbbətinə sədaqət duyğuları aşılana bu kitab öz oxucularına yeni, təzə və tərəvətli hisslər bəxş edəcəkdir. S.Əmirov “hadisələrə saçlarını uzun həyat yollarında ağartmış bir zəka sahibinin ölçü-biçisi ilə yanaşmağı bacaran” Əli Tudəni bəstəkarın sənət dünyası ilə müqayisə edir və burada ürəyindəki arzularını da açıq-aydın biruzə verir: “Əli Tudənin yaradıcılıq aləmini bir bəstəkarın sənət dünyası ilə müqayisə etmək lazım gələydi, heç bir tərəddüdə yol vermədən deyə bilərdim ki, onun könül rübabının ötdüyü mahnıların nəqəratını Vətənə məhəbbət, yüksək ideal, müdrik zəka, pak sevgi, sabaha inam, döyüş əzmi təşkil edir. Onun qələminə mənsub olan şeirlərin çoxrəngli aləmində bir çalar da özünün aydın cizgiləri ilə seçilir. Bu da şairin məğrur başının doğma diyar deyilən bir torpaq qarşısında həmişə təvəzökarlıqla əyilməyə hazır olmasından ibarətdir. Kaş, mərdlik və qürurdan hazırlanmış bu məlhəm Vətənin yarasına bir məlhəm olaydı.” (37, s.6)

Müəllifin “Müdrilik zirvəsindən” (88, s.7) məqaləsi Əli Tudənin “Mənə elə baxma” kitabı haqqında təəssüratlardır. Məqalədə müəllifin Sona, Çiçək, Kəklik, Naxış... kimi ədəbi qəhrəmanlarının çox güclü mənəvi keyfiyyətlərindən danışılır. Sonanın timsalında mövcud cəmiyyətdə nakamlığın “sarı işığında” alovlanan, yana-yana sonra da külə dönən vətən qızlarının taleyindən, Çiçəyin timsalında bir tikə çörək naminə elindən-obasından iraq düşən, qürbət üz-göz qarşalayan atəşində məhv olub gedən nəslin nakam övladlarından, Naxışın timsalında bütün həyatını xalq işi uğrunda qurban vermiş, özündən sonra ürəkləri sarsıdan motivlərlə dolu ədəbi

irs qoyub getmiş sədaqət simvolu olan bir insanın pak ruhundan, Kəkliyin timsalında isə sözün həqiqi mənasında öz bəxt ulduzunu demokratik cəmiyyətin kəhkəşanlarında axtaran, öz əməyi, həvəsi, sənəti, pak sevgisi, nakam məhəbbəti ilə bu kəhkəşana özünəməxsus nur bəxş edən bir səyyarədən bəhs edilir. Sabir Əmirovun “Günəşli baharın yarpaqları” (36, s.6) məqaləsi Ə.Tudənin 1983-cü ildə nəşr olunmuş eyniadlı kitabı, “Rübabın nəğmələri” (35, s.6) “Tellərdə çırpınan həsrətlər”(1983) kitabı haqqında, “Kökədən düşməyən rübab” (86, səh.4) məqaləsi isə şairin 70 illik yubileyi bərdədir. Müəllif müxtəlif illərdə qələmə aldığı “Bu vüsal idimi, şair?” (37, s.6), “Kökədən düşməyən rübab” (87, s. 35-37), “Halal xoşbəxtlik” (38, s.4), “Gəncləşən təb” (39, s.3) məqalələrində Əli Tudə yaradıcılığına dərinədən nüfuz edə bilmiş, onu təkcə poeziya aləmində deyil, nəsr sahəsində də öz dəst-xətti olan bir yaradıcı və vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış edən sənətkar kimi xarakterizə etmişdir.

Tamilla Məmmədovanın 1983-cü ildə çap olunmuş “Nəğməli gecələr” məqaləsində oxuyuruq: “Şeirlərindən aydın olur ki, o (Əli Tudə nəzərdə tutulur – A.Ş.), insan zəkasının qüdrətini, onun xeyirxahlığını sadəcə tərənnüm etməmiş, insanı fəaliyyətə, gələcəyə səsləmiş, qələmini insanı sevməyə, onun azadlığı uğrunda mübarizəyə həsr etmişdir.” (74, s.7)

Xalq şairi Söhrab Tahirin 1984-cü ildə yazıb çap etdiyi “Sevilən şair” məqaləsində Əli Tudənin poetik irsindən danışılır, ədibin şeirləri “coşqun və döyüşkən təbiətə malik” poeziya nümunələri adlandırılır. (110, s.4)

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində Söhrab Tahirin “Döyüşkən şair” (109, s.7) məqaləsi çap olunmuşdur. Əli Tudənin 60 illik yubileyi münasibətilə qələmə alınmış yazı Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin “Əziz qələm

dostumuz Əli Tudə!” xitabı ilə başlayan təbrik məktubu ilə başlayır. Səmimi hisslərlə dolu məktubda şairə yeni yaradıcılıq uğurları arzulanır. Qeyd edilən məqalədə vaxtilə S.Tahirin Ə.Tudə ilə apardıqları poeziya söhbətlərindən söz açılır, şairin yaradıcılığından bəhs edilir. Xalq şairi yazır: “Əli Tudə tale şairidir, əsl səngər şairidir; bədii ədəbiyyatın da ilkin nişanəsi onun döyüşkən olmasıdır, ədalətin, həqiqətin səngəri olmasıdır, arzu və istəklərinin səngəri olmasıdır.

Mən bu döyüşkənliyi Əli Tudənin həтта sevgi şeirlərində də görürəm. Bu döyüşkənlik şairin sevgisinin ipək nəvazişləri arxasından da boylanır.”(109, s.7)

Filologiya elmləri namizədi Mirəli Mənafinin “Nəğməkar şair” (80, s. 2) məqaləsi şairin 60 illik yubileyi münasibətilə qələmə alınmışdır. Yazı alimin Ə.Tudə ilə bağlı xatirəsi ilə başlayır: “Yaxşı yadımdadır. 1947-ci ilin 28 aprel günü idi. Yazıçılar İttifaqındakı Natəvan adına klub ağzına qədər adamla dolmuşdu. Həтта dəhlizlərində də adam əlindən tərپənmək olmurdu.

... İclası aparən böyük şair Səməd Vurğun ayağa qalxaraq dedi:

- İndi söz Cənubi Azərbaycan şairi Əli Tudəyə verilir.

... Əli Tudənin o vaxt cəmi 23 yaşı vardı.”

Məqalədə şairin həyat və yaradıcılığının bəzi məqamlarına nəzər salınır, şeirləri təhlil edilir. Mirəli Mənafinin “Dostluq hissləri - sənət töhfələri” (78, s.4) adlanan digər bir məqaləsi “Azərbaycan müəllimi” qəzetinin 29 fevral 1984-cü il tarixli nömrəsində dərc edilmişdir. Burada Cənubi Azərbaycan şairi Haşım Tərmanın M.Mənafı ilə Ə.Tudəyə ünvanlanmış bir məktubundan söhbət açılır. Haşım Tərnan məktubuna həmçinin gənclik dostu Ə.Tudənin 60 illik yubileyi münasibətilə yazdığı “Ey İran pasportlu, bakılı şair” misrası ilə başlayan “Bakılı şair”

şeirini (şeir “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 27 yanvar 1984-cü il tarixli nömrəsində dərc edilmişdir – A.Ş.) də əlavə etmişdir. Məqalədə bu şeir ədəbi sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən təhlilə cəlb edilmişdir. “Cənubdan səslər” rubrikası altında verilən bu məqalədən sonra şair Ə.Tudənin cənublu şair Haşım Tərmana cavabı - “Xəbərsiz ayrılıq” şeiri dərc olunmuşdur. Şeirdə şairin yaşı da, ünvanı da, dili də, ürəyi də bir olan cənublu dostuna ünvanlanmış həsrət və nisgil dolu düşüncələri hakim mövqedə dayanır, azad və firavan günlərin əllərindən tez çıxdığına görə yanıb-qovrulur, doğma və mehriban Vətənin necə əzab və nisgil gətirdiyini təəssüf hissilə dilə gətirir:

*Təpədən-dırnağa yandı Təbrizim,
Qardaş! Özümüzü yaman itirdik.
Hayıf o dövrəyə, hayıf, əzizim,
Necə çətin tapdıq, asan itirdik.*

Mirəli Mənafinin “Məslək şairi” adlanan digər bir məqaləsi 1984-cü ildə “Pioner” jurnalında (79, s.18) dərc edilmişdir. Burada da şairin bədii yaradıcılığından söhbət gedir, məktəblilərə şeirlərin mahiyyəti açıqlanır.

Şair Tofiq Mütəllibovun 1984-cü ildə “Azərbaycan gəncləri” qəzetində çıxan “Gözlərdə yanan işıq” (81, s.4) məqaləsi Əli Tudənin 60 illik yubileyindən az sonra qələmə alınmışdır. “Sənətkarların iş otağında” rubrikası altında verilən yazı oxuculara daha çox iş otağından hazırlanmış bir reportaj təsiri bağışlayır.

Yusif Seyidov “Azərbaycan müəllimi” qəzetində dərc etdirdiyi “Yeni yaradıcılıq sınaqları” (104, s.4) məqaləsində tələbəlik illərini xatırlayır, dörd Cənub şairi – Balaş Azəroğlu, Əli Tudə, Hökumə Billuri, bir də fars qızı Jalə xanım ilə bir kursda

oxuduğunu qeyd edir. Azərbaycanlıların qəribə taleyindən danışan müəllif yazır ki, xalq nə vaxt dirçəliş tapıb sərbəst yaşamaq istəyirsə o zaman düşmən qüvvələr birləşərək Vətən oğullarının azadlıq mübarizəsini boğurlar. 1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda yaranan Milli hökumət də məhz belə qüvvələrin qurbanı oldu. Xeyli sayda insan tələfatından sonra həmin hökumətin bəzi fəalları Sovet Azərbaycanına pənah gətirdilər. Onların içərişində Əli Tudə də vardı. Hamının, elə tələbə yoldaşı Y.Seyidovun da şair kimi tanıdığı Əli Tudənin bir-iki hekayəsini oxusada, məqalə müəllifi düşünmüşdü ki, bunlar təsadüfi hallardır. Müəllif yazır: “Onun (Ə.Tudə nəzərdə tutulur – A.Ş.) qırx sikkiz hekayəni və bir povesti əhatə edən iri həcmli nəsr kitabını görəndə təəccübləndim. Təəccübləndim ki, yaradıcılığına və yaradıcı şəxsiyyətinə bələd olduğum ilhamlı şair əsaslı şəkildə nəsrə keçibdir. Lakin bu nəsr kitabında da şair Əli Tudəni gördüm, tanıdığım Əli Tudənin nəfəsini duydum, dəst-xəttini gördüm. Əli Tudə burada da lirikdir, burada da şair kimi həyəcanlıdır, burada da səmimidir, burada da dərddli, ələmlı və həsrətlıdır.” Müəllif “Mənə elə baxma” kitabı haqqında düşüncələrini qeyd edərək povest və hekayələrin süjet xətti, ədəbi qəhrəmanları haqda ətraflı danışır. O, kitabda verilən əsərləri səciyyələndirərək belə bir qənaətə gəlir: “Bu əsərlər Əli Tudənin təbiət və insan haqqında obrazlı düşüncələrinin bəzən yığcam, bəzən də geniş planda ifadələridir.”

Filologiya elmləri namizədi Nazim Rizvan da Əli Tudə yaradıcılığına dəfələrlə müraciət etmişdir. Onun “Tellərdə çırpınan həsrətlər” (96, s.4) məqaləsi 1985-ci ildə “Azərbaycan müəllimi” qəzetində “Müəllimin kitab rəfi” rubrikası altında çap olunmuşdur. Yazı Əli Tudənin “Gənclik” nəşriyyatında işıq üzü görmüş “Tellərdə çırpınan həsrətlər” adlı povest və hekayələr kitabı barədədir. Burada “Zindanda

ağarmış saçlar” hekayəsi və “Vətən parçası” povesti haqqında dəyərli tədqiqatçı fikirləri söylənilir. Kitab müəllifini xoşbəxt bir insan və xalqın sevimlisi kimi qələmə verən müəllif yazır: “Xalqın ürəyinə hakim olmaq, duyğularında yaşamaq, damarlarında axmaq böyük səadətdir. Lakin Əli Tudə səadətə yalnız əsərlərində döyünən həsrətlə nail olmamışdır. Əksinə, o, bu xoşbəxtliyə şeirlərində, poemalarında, indi isə povest və hekayələrində yaratdığı uçulmaz Xudafərin körpüləri ilə çatmışdır.” Nazim Rizvanov “Alova bürünmüş xatirələr” (98, s.6) məqaləsini şairlə 1981-ci ildə rastlaşıb söhbətləşməsi ilə başlayır. Söhbət əsnasında Əli Tudə ona Milli hökumət dövrü ilə bağlı xatirələrini qələmə aldığını deyir. Məqalə müəllifi görüş təəssüratlarını oxucu ilə bölüşərək yazır: “Mənə sanki dünyanı bağışladılar. Axı, xalqımızın mübarizələrlə zəngin tarixində öz yeri olan, qısa ömrü ilə dünya salnaməsində şərəfli ad qoyan Cənubi Azərbaycan Milli-demokratik hökumətinin nə mükəmməl rəsmi tarixi, nə də bədii tarixi yaradılmışdır. Ayrı-ayrı şeir və poemaları nəzərə almasaq, bu boşluq həmişə diqqəti cəlb edir.” Alim haqlı olaraq vurğulayır ki, nədənsə Cənubi Azərbaycan həyatından yazmaq üçün əlinə qələm alan söz ustalarımız ya 21 Azər inqilabından qabaqkı, ya da sonrakı hadisələri əks etdirməyə meyil göstərirlər. Məhz buna görə də Nazim Rizvan keçmiş inqilab fədaisinin başladığı işi ürəkdən alqışlayır. Əlbəttə, şairi də, məqalə müəllifini də Milli hökumət tarixinin araşdırılıb yazılmaması narahat edirdi. Onu qeyd etmək yerinə düşür ki, Əli Tudənin həmin illərdə yazmağa başladığı xatirələrin əhəmiyyətli hissəsi hələ də çap olunmamış qalır. Biz şairin şəxsi arxivində saxlanılan hissə-hissə xatirə-memuarlara rast gəlmiş, yeri gəldikcə həmin materiallardan da yararlanmışıq. Lakin onların sistemləşdirilib nəşr edilməsi bu günün həlli vacib məsələlərindəndir.

N.Rizvanın “Alova bürünmüş xatirələr” məqaləsi Əli Tudənin 1986-cı ildə işıq üzü görmüş “Öz gözlərimlə” kitabı haqqında təəssürlərdən yaranıb. Qeyd edilir ki, kompozisiyası və bədii xüsusiyyətlərinə görə avtobiografik povesti xatırladan, orijinal üslubu, poetik, axıcı dili, tarixi dəyəri ilə diqqəti cəlb edən bu kitab – xatirələr toplusu Əli Tudənin görüb-duyduğu, qırx il yaddaşında yaşatdığı hadisələri əhatə edir. Müəllif Əli Tudənin yaradıcılıq xüsusiyyətini aşağıdakı kimi təsvir edərək yazır: “Adətən hər hansı mövzudan çox yazılarda, yaxud heç yazılmayanda qələm sahibi çətinlik çəkir. Birinci halda yeni söz tapmaq, ikinci halda isə necə yazmaq problemi ortaya çıxır. İkincilərə məxsus çətinliklə qarşılaşan Əli Tudə Milli hökumətin açdığı Təbriz Dövlət Filarmoniyasının dörd aylıq fəaliyyətini işıqlandırmaq üçün lazımı ədəbi üsul tapmışdır. Belə ki, o, filarmoniyanın fəaliyyətini 21 Azər inqilabının gedişi, Seyid Cəfər Pişəvəri başda olmaqla Azərbaycan Demokrat Firqəsinin və Milli hökumətin gərgin, mürəkkəb şəraitdə apardığı demokratik islahatlar fonunda açmağa çalışmışdır.” Qeyd olunur ki, yazıçı lap başlanğıcda quru təsvirçilikdən, darıxdırıcı statistikadan qaçmış, 1946-cı il Təbrizin real, canlı mənzərəsini yaratmağa səy göstərmişdir. Gözəl, lakonik bədii əsər təsiri bağışlayan bu orijinal xatirələr toplusunu N.Rizvan haqlı olaraq “şirin təhkiyə dili, hadisələrin dramatikliyi, Milli hökumətin əməli fəaliyyətinin, xüsusən mədəniyyət və incəsənət sahəsindəki işlərinin səciyyələndirilməsi, unudulmuş sırası inqilab əsgərlərinin bəşəriyyətə xatırladılması, naməlum səhifələrin açılması baxımından olduqca qiymətli” bir məxəz olduğunu bildirir və əsərin memuar ədəbiyyatımızda özünə layiqli yer tutacağını xüsusi vurğulayır. Nazim Rizvanın digər bir yazısı “Zirvələrdə yanan əbədi ocaq” (97, s.3) adlanır. “İki sahil” qəzetinin 4 iyun 1999-cu il tarixli nömrəsində

dərc olunan bu məqalə Əli Tudənin vəfatından cəmi iki ay sonra qələmə alınmışdır. Yazıda şairin keşməkeşli, məşəq-qətli və fəxr ediləsi həyat səhifələrinə nəzər salınmış, yaradıcılığı barədə dəyərli fikirlər söylənilmişdir. Səmimi hisslərlə dolu bu məqalə şairin ölümünə yazılmış elegiya təsiri bağışlayır. Müəllif əvvəldən-axıradək bu təsiri saxlayaraq sonda yazır: “Ruhun şad olsun vətən oğlu, odlu nəğmələr qoşan həqiqət aşığı, şair Əli Tudə! Sənin nə şeirlərin, nə də əməllərin, nə məhəbbətin, nə də vətən eşqin ölməyəcək! Sənin Azərbaycan atəşlərindən od almış alovlu qəlbin heç vaxt soyumayacaq, qəbrinin torpağını da soyumağa qoymayacaq.”

Nazim Rizvanın “Məslək şairi” (95, s.4) sərlövhəli məqaləsi “Bakı” qəzetinin 4 iyun 1999-cu il tarixli nömrəsinin 4-cü səhifəsində yer almışdır. Əli Tudənin anadan olmasının 75 ilinə həsr olunmuş məqalədə “Əli Tudənin məslək eşqi, vətən məhəbbəti və həyat həqiqəti ilə yoğrulmuş poeziyası şairin məqsədini göstərən ən yaxşı nümunə” kimi dəyərləndirilir.

Qılman İlkinin “Vətən həsrəti” (58, s.6) məqaləsi Əli Tudənin 1996-cı ildə “Azərbaycan” nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış “Təbriz yolu” kitabı haqqında rəydir. Şairin ölümündən sonra çıxmış bu kitab haqqında yazı müəllifin Əli Tudə ilə bağlı xatirəsi ilə başlayır ki, burada da 1946-cı ildə Təbrizdə “Vətən yolunda” qəzeti redaksiyasında keçən illər yada salınır. Şairin yaradıcılığından söhbət açılaraq kitab “həsrət mücəssəməsi” adlandırılır, nəşrdə toplanmış şeirlərdə şairin elmi-fəlsəfi fikirlərinin daha çox əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanır. Qılman İlkin Əli Tudənin yaşamağının və ölməyinin eyni “səbəbini” belə izah edir: “Əli Tudəni yaşadan da, öldürən də Vətən həsrəti idi.”

Filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımov “Özü nisgilli, taleyi xoşbəxt şair” (60, s.6) məqaləsində belə bir fikri vurğulayır: “Əli Tudə bir insan kimi, bir şair kimi pak və

təmiz olmuş, daim gözəl hisslər və duyğularla yaşamışdır.” Nə rahat bir ömür sürmüş Əli Tudənin 75 illik yubileyinə həsr olunan yazıda şairin həyat və yaradıcılığından söhbət açılır. Və doğru olaraq qeyd edilir ki, Vətən nisgilli Əli Tudə xalqı tərəfindən sevilən bir şairdir.

Professor Şamil Salmanov Əli Tudənin 80 illiyinə gözəl bir məqalə həsr etmişdir. Əli Tudəni “mühacirət poeziyasının görkəmli bir yaradıcısı” (103, s.5) kimi səciyyələndirən müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, biz şairi “XX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasının klassiklərindən biri olaraq qiymətləndirməliyik.” Şairin yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin cizgilərini dolğunluğu ilə əks etdirən görkəmli alim yazır: “Onun öz poeziyasında ifadə etdiyi böyük, dərin fikir və hisslər, həyat gerçəklikləri, insan taleləri şairin bilavasitə yaşadığı, keçirdiyi fikir və hisslərdir, qəlbindən və şüurundan keçib poeziyaya çevrilən zaman və gerçəklikdir. Bunun həqiqətən belə olduğuna inanmaqdan ötrü şairin həyat və yaradıcılıq yoluna heç olmazsa ötrü bir nəzər salmaq, onun poeziyada keçdiyi yolun – biz hətta tam əsasla etiraf edərdik ki, böyük, mürəkkəb, əzablı, sarsıntılı, məhrumiyyətlərlə dolu bir yolun bəzi məqamlarını və cizgilərini xatırlamaq kifayətdir.” Bakı Dövlət Universitetinin Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müdiri Cəlal Abdullayev Əli Tudənin 80 illik yubileyi münasibətilə “Kaspi” qəzetinin dalbadal iki nömrəsində iri həcmli bir məqalə ilə çıxış etmişdir. (1, s.8)

Əli Tudənin həyat və yaradıcılığının müxtəlif məqamlarını əks etdirən çoxsaylı qəzet və jurnal məqalələri dərc olunmuşdur. “Ədəbiyyat qəzeti”ndə X.Əhmədinin “Cənub nəğmələri” haqqında” (49, s.3), Sadıq Hüseynzadənin “Bakının işıqları” (48, s.3), M.Ə.Əsgərovun “Qartal” (40, s.221), Rəsim Tağıyevin “Buludlar” (112, s.2), İsmayıl Cəfərpurun

“Şair qəlbinin döyüntüləri” (14, s.4), Şəmşad Rzanın “Həyatdan gələn poeziya” (102, s.12), Fəmil Mehdimin “Yüksək ideallar şairi” (70, s.4), H.Orucəlinin “Həsərət nəğmələri” (47, s.7), Vaqif Yusiflinin “Ömrün illərini vərəqləyərkən” (179, s.3), Şövkət Hicranın “Vətən ünvanlı Əli Tudə” (43, s.8), Elman Quliyevin “Əli Tudənin poetik dünyası” (66, s.4), Təranə Vahidin “İki imperiyanın qorxduğu şair - Əli Tudə” (175, s.12), Nizami Rəhmanlının “Hicran uzaqbaşı üç-dörd ay olar” (94, s.4), Zülfüqar Şahsevənlinin “...Bir ləkə düşməyən vicdan gətirdim” (106, s.10) və digər onlarca bu kimi məqalələr də bu qəbildəndir.

Arif İbrahimovun “Dilim yorulmadı vətən deməkdən” (55, s.173-175) məqaləsi Əli Tudənin 60 illik, filologiya elmləri doktoru, professor Pənah Xəlilovun “İnsan vətəninə qərib olarmı, Vətəndə qəribsəyən vətəni varmı?” (51, s.21), Səyyad Ağbabalının “Vətəndə vətən həsrəti” (3, s.5), Mintac Elsevərin “O, hər şeyə qalib gəldi, təkə ayrılıqdan başqa” (21, s.6), Şövkət Hicran İmaminin “...Həsərdən vahiməli alov tanımıram mən...” (59, s.4), Xavər Qəhrəmaninin “Qələmdən silaha, silahdan qələmə sarılan şair” (63, s.12), Rafiq Yusifoğlunun “Sabaha şeirinin gözüylə baxan şair” (178, s.3) sərlövhəli məqalələri Əli Tudənin 75 illik yubileyi münasibətilə yazılmışdır.

Əli Tudənin 85 illik yubileyi ilə bağlı da respublika mətbuatında bir sıra yazılar çap edilmişdir. Professor Teymur Əhmədovun “Doğma Vətənə xidmət etmişəm” (26, s.7), T.Aydınoğlunun “Vətən nisgilli şair” (6, s.7), Z.Qurbanqızının “Vətəndaş şair...” (67, s.7), “Azərbaycan” qəzetinin “Poeziyamızın parlaq nümayəndəsi” (91, s. 8) məqalələrini buna misal göstərmək olar.

İ.Əbilovun “Əli Tudə” məqaləsi (22, s.203) “Şairin kitabxanası” seriyasından “Əli Tudə”, Ağasəfa Yəhyayevin

“Gözəl hədiyyə” məqaləsi (177, s.4) “Buludlar”, Əmirxan Xəlilovun “Hərərətli, səmimi duyğular...” (50, s.205-207) yazısı “Yanıqlı tütək”, Davud Nəsibin “Söz ömrü uzun olur” (89, s.3) məqaləsi şairin “Söz ömrü”, Bəsti Əlibəylinin “Bir dəstə gül dərin Səhənddən mənə” (30, s.12) sərlövhəli yazısı “Mühacir qeyrəti” kitabları haqqındadır.

Ə.Tudənin 3 kitabı Moskvada rus dilində çap olunub. Mehdi Hüseyinin “Müəllif haqqında” ön sözü ilə çıxan “Ke-mança i znanya” (185) şeirlər toplusunu V.Sikorski tərcümə etmişdir. Kitabda 12 şeir və “Qırmızı bayraq” poeması verilmişdir. Anatoli Zayts və Lev Şşeqlovun tərcüməsində çıxan “Qorod v qorax” (186) kitabında 31 şeirin tərcüməsi yer alıb. “Yesli skajet jizn sama” (187) nəşrinin tərcüməçiləri isə V.Mixanovski və M.Tarasovadır. Burada əsasən Abşeron və Qarabağ mövzusunda 48 şeir və “Berlində görüş” poeması toplanmışdır. Əli Tudənin şeirlərini ilk dəfə rus dilinə çevirib vaxtaşırı olaraq “Bakinskiy raboçiy” qəzetinin səhifələrində çap etdirən Aleksandr Xaldeyev onun haqqında bir sıra məqalələrin də müəllifidir. Onun “O vremeni i o sebe” (188, s. 4), “Stixi – moy dom” (189, s.3), “Svet daru ya serdtsu i umu” (190, s.4) məqalələrində şairin ayrı-ayrı şeirləri təhlil edilir və yaradıcılıq məziyyətlərindən söhbət açılır.

“Zerkalo jizni” (184, s. 137-138) və “Prodoljeniye raz-qovora” (182, s.3) məqalələri “Qorod v qorax”, “Speşite zavoditruzey!” (183, s.3) məqaləsi isə “Yesli skajet jizn sama” kitabları haqqındadır.

Əli Tudə və Cənubdan gələn, şairin şərəfinə adı Əli qoyulan bibisi nəvəsi ilə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin apardığı “Sonbeşiyin ilk görüşü” müsahibəsi 1990-cı ilin aprel ayının 20-də qəzetin 3-cü səhifəsində (105, s.3) dərc edilmişdir. Qeyd edək ki, bibinəvəsi Əli Tudənin 44 illik ayrılıqdan sonra görüşdüyü

ilk qohumu olmuşdur. Qəzet əməkdaşının apardığı, şairin həyat yoldaşı Şəfiqə xanımın və oğlu Natiqin də iştirak etdiyi söhbət oxucunu təsirləndirir.

Əli Tudədən bəhs edən məqalələrin içərisində xatirə yazılarına da rast gəlirik. Azəroğlunun “Şair ömrü” (10, s.4), H.Billurinin “Ədəbiyyat qəzeti”ndə “İllər, talelər” rubrikası altında dərc olunan “Əli Tudəni xatırlarkən” (12, s.6), Müzəffər Şükür Məchulun “Həs-rət gülləri” (71, s.8) məqalələri məhz şairlə bağlı xatirələrdən bəhrələnilir.

2011-ci ildə tədqiqatçı Sona Xəyalın “Müasirlərim” seriyasından “Əli Tudə” (54) kitabı çapdan çıxmışdır. Şairin 80 illik yubileyinə töhfə olaraq yazılan əsər filologiya elmləri doktoru Sabir Nəbioğlunun “Kökdən düşmə-yən rübab” adlı ön sözü ilə açılır. Əli Tudəni “Cənubi Azərbaycan milli demokratik poeziyasının təməl daş-larını qoyan sənətkarlardan” biri kimi xarakterizə edən S.Nəbioğlunun sözlərilə desək, “...müəllif boynuna gö-türdüyü vəzifənin öhdəsindən uğurla gəlmiş, oxucularına maraqlı və gərəkli bir monoqrafiya təqdim etməyə nail olmuşdur.” Əli Tudənin həyatı, milli azadlıq mübarizəsi, yaradıcılığı haqqında məlumat verilən əsərdə şairin müx-təlif illərdə çap etdirdiyi kitablar barədə dəyərli tədqiqat-çı fikir və mülahizələri yer alır. Monoqrafiya “Həs-rət nəğməli ömür” və “Əli Tudə yaradıcılığında sənətə və sən-ətkarlara münasibət” adlı iki bölmədən ibarətdir. “Həs-rət nəğməli ömür” bölməsində şairin 27 kitabı haqda mü-fəssəl şərh verilmişdir. İkinci bölmədə Əli Tudənin qələ-mə aldığı ithaf şeirlərindən söhbət açılır. Qeyd edilir ki, şairin qələm əhlinə ünvanladığı şeirlər öz səmimiliyi, ahəngdarlığı və yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə seçilir. Yiğ-cam şəkildə olsa da Əli Tudənin bədii yaradıcılığına işıq

sala bilmiş monoqrafiya, dəyərli tədqiqat əsəri kimi elmi əhəmiyyətə malikdir. S.Xəyal şairin daim mübarizələrdə keçmiş ömrünü bədii boyalarla mənalandıraraq sonda yazır: “Bu ömrün zindan həyatı da vardı, azadlığı da. Burda sevgi də yaşanılmışdı, nifrət də. Burda şah həyatı da vardı, kölə həyatı da. Bu bir mühacir ömrü idi, bir qeyrət ömrü, namus ömrü idi. Hər şeydən əvvəl isə bir şair ömrü idi. Şeirində daim Təbriz həsrəti, Araz dərdi olan bir şair ömrü. Sevgisi pak, amalı təmiz, əqidəsi böyük, arzusu ümman, sevdiyi insan, yaşadığı təkcə yer yox, həm də asiman olan bir şair ömrü...” (54, s. 95)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sədaqət Məmmədova da görkəmli şair Ə.Tudənin yaradıcılığına müraciət etmişdir. O, şairin bədii yaradıcılığını “Vətən həsrətli poeziya” kimi xarakterizə edir (73, s.39-47). S.Məmmədova “Əli Tudə yaradıcılığında Vətən həsrəti” sərəlövhləli digər bir məqaləsində də həsrət motivlərini xüsusi nəzərə çarpdırır (74, s. 243-245).

Şairə müraciətlə, onun xatirəsinə bir sıra şeirlər də yazılmışdır. S.Rüstəmin Ə.Tudəyə həsr etdiyi “Sədaqət” şeiri sonradan dövlət mükafatına layiq görülmüş “İki sahil” kitabında çap olunub. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşür ki, S.Rüstəmin tərcümə etdiyi Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” kitabının redaktorluğu vaxtilə rəhbərlik tərəfindən Əli Tudəyə tapşırılmışdı. Şair bu əsəri Hökumə Billuri ilə birlikdə orijinala tutuşdurmuş, o cümlədən, redaktə etmişdir. Əli Tudə həmçinin Balaş Azəroğlunun “Səhər şəfəqləri”, Əliəğa Kürçaylının “Salam gələcək illər” və digər kitabların da redaktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir.

M.Araz 1965-ci ildə yazdığı “Bir şair kəsüb” şeirində Ə.Tudənin qəlbini ovundurmaq, içindəki yangını söndürmək məqsədilə deyirdi:

*O, dərman istəmir, Vətən istəyir!
Dərdli, yoxsul olsun – tək Vətən olsun... (4, s. 53)*

Xalq şairi Nəriman Həsənzadə isə “Mən su gətirdim” şeirində Təbrizdən su gətirdiyini bildirir. Şeir vaxtilə Bakıya dönərkən “bir qələm, bir dəftər, bir can” gətirmiş Əli Tudəyə ünvanlamb:

*Mən su gətirmişdim, od içdi şair,
yandı Kərəm kimi kirpiyində yaş.
...Şair “oxay!” deyib, “can!” deyib içdi,
mənə cansağlığı diləyən şair.
Suyu da gül kimi iyləyib içdi,
vətən, vətən deyə mələyən şair. (45, s. 4)*

Əli Tudənin “Təbriz yolu” kitabında N.Həsənzadəyə müraciətlə yazdığı “Təbriz suyu” şeiri var. Bu lirik parçada şair Təbrizdən su gətirmiş qələm dostuna həsrətini bu cür söndürdüyünə görə təşəkkür edir.

Televiziya da Əli Tudə barədə hazırlanmış bir verilişdən mü-təəssir olan şair Sədnik Paşa “Vətən, ay vətən” şeirini yazmışdır:

*Dərd verən dərmanın niyə gizlədir?
Həsrətlisin ölənəcən gözlədir.
Bütövlük istəyən Əli Tudənin,
O günü gözləyən Əli Tudənin,
Məzarı bu tayda, ruhu o tayda...
Elə millət varmı dərdi bu boyda?! (191)*

Müxtəlif illərdə Bəxtiyar Vahabzadə, Hökumə Billuri, Aşıq Hüseyin Cavan, Əliəğa Kürçaylı, Qabil, Müzəffər Şükür, Nazim Rizvan, Şövkət Hicran və başqaları vətənpərvər şairə dərin məhəbbət və səmimi hisslərlə dolu şeirlər həsr etmişlər.

Əli Tudənin həyatı, onun yaradıcılıq yolu nəsillər üçün bir örnək, bir həyat məktəbidir. Çünki “Əli Tudənin həyatı millətimizin başına gətirilən müsibətlərin əks-sədasıdır.” (52, s.9). Onun ədəbi əsərlərindən, həyat və yaradıcılığından oxuyub-öyrənməli hələ çox şey var. Azərbaycanın mərd oğulları Vətənin cəngavər şairinin, məğrur şairinin – heç vədə öz yolundan dönməyən, öz məsləkindən əl çəkməyən Əli Tudənin indi az qala hər birisi bir şüara çevriləcək qədər mənası olan şeirlərindəki vəsiyyətlərini öz həyat amalına çevirməlidirlər.

NƏTİCƏ

İstifadə etdiyimiz ədəbiyyat nümunələri əsasında şair Əli Tudənin yaradıcılığına kifayət qədər nüfuz edə bildik. Tədqiqat zamanı onun həyatı və yaradıcılığı barədə indiyədək araşdırılmamış bir sıra naməlum, yaxud da qeyri-müəyyən mətləblər ortaya çıxmışdır. Şairin şəxsi arxivində qorunub ailə üzvləri tərəfindən mühafizə olunan əlyazma materiallarında indiyədək heç bir yerdə rast gəlmədiyimiz faktlarla qarşılaşdıq. Bunun da müqabilində üzərində tədqiqat apardığımız arxiv materialları bizə şairin həyatı, ədəbi-ictimai mühiti və müxtəlif istiqamətli yaradıcılığı barədə mükəmməl bilgilər verdi ki, zənnimizcə, bu kimi araşdırmalar tədqiqat əsəri zamanı qarşıya qoyulan məsələlərin əhatəli həll edilməsinə şərait yaratdı. Məlumdur ki, şair Əli Tudə bədii yaradıcılığa şeirlə gəlmiş, hələ yeniyetməlik dövründən dövrü mətbuatda çap olunmağa başlamışdır. Müxtəlif illərdə şairin yaradıcılığı barədə yazılan müəyyən rəy və resenziyalar, söylənilən fikirlər doğru-düzgün olaraq qarşıya qoyulmuş məhdud bir çərçivəni əhatə etmiş, beləliklə də, əgər belə demək mümkünsə, onun yaradıcılığına ötəri nəzər salınmışdır. Bu, məhsuldar şairin ədəbi yaradıcılığına daha geniş, mükəmməl və əhatəli yanaşmağın vacibliyini ortaya çıxarmışdır. Tədqiqat əsərində şairin ədəbi yaradıcılığının kölgədə qalmış bəzi məqamlarına diqqət yetirməyə çalışmışıq.

Şair Əli Tudə hər şeydən öncə **inqilabçı** idi. 20 yaşında ikən Tudə partiyasının, bir ildən sonra isə Demokrat partiyasının sıralarına daxil olan şair inqilabi çağırışlarla Cənubda xalq kütlələrinin azadlıq mübarizəsinə ruhlandırılmasında əlindən gələni etmişdir. O, üstündən barıt qoxusu gələn **səngər şairi** idi. Əli Tudə xalq kütlələri arasında həm şeirləri,

həm də alovlu nitqləri, azadlıq ruhlu çıxışları ilə çox böyük əhəmiyyət daşıyan təbliğat-təşviqat işləri aparmışdır. 22 yaşında Cənubda Milli hökumətin dəstəyi ilə yaratdığı Dövlət filarmoniyasının rəhbəri, həmçinin Maarif Nazirliyində şöbə müdiri olduğu müddətdə **ictimai-siyasi xadim** kimi tanınmış, **təşkilatçılığı** ilə yanaşı **xalqın mədəni irsinin** yorulmaz **təbliğatçısı** kimi də mühüm işlər görmüşdür. Bu məqsədlə sovet Azərbaycanından teatr kollektivləri və musiqi qruplarının dəvət olunması kütləvi hal almışdır. Bütün bu kimi tədbirlər Azərbaycan mədəniyyətinin təbliğ edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb etmiş, kütlələrin bir yumruq kimi birləşib səfərbərliyə alınmasına şərait yaratmış, dilimizin yad söz və ifadələrdən təmizlənməsində mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Əli Tudənin çoxşaxəli yaradıcılığında lirik əsərlər başlıca yer tutur. **Nəsr**də də qələmini sınımış Ə. Tudənin sağlığında işıq üzvi görmüş 30-dan çox kitabının üçü nəsr əsərlərini əhatə edir. Bu nəşrlərdən birində ədibin xatirələri toplanmışdır. Həmin xatirələr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və tarixi baxımından **memuar** ədəbiyyatımızın gözəl nümunələridir. Şair **Vətən mövzusunda** çoxsaylı şeirlərin müəllifidir. Vətənin birliyi, müstəqillik arzusu başlıca yer tutan bu şeirlərdə **Cənub həsrəti**, istiqlal nəğmələri, azadlıq hissləri geniş şəkildə qələmə alınmışdır. Vətən mövzusunda yazılmış şeirlər şairin lirik yaradıcılığında başlıca yer tutur. Bu əsərlərin əsas leytmotivi Vətənə bağlılıq, milli oyanış və azadlıq uğrunda mübarizənin tərənnümüdür. Poeziya yaradıcılığında siyasi lirikaya böyük önəm verən şair Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatının yaradıcılarından biri kimi ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə görkəmli yer tutur.

Ana, Vətən kimi müqəddəs duyğulardan sonra şairin ən çox müraciət etdiyi mövzulardan biri də doğma yurdun **təbiətinin tərənnümüdür**. Əli Tudə şeirlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də məhz budur ki, o, nəzmə çəkdiyi bütün təbiət abidələrini

dilləndirməyə, onların poetik lövhəsini yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Şairin şeirləri içərisində insanın **sevgi duyğuları** öz ülviliyi, müqəddəsliyi, tərbiyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkir. Bu əsərlərdə təmiz məhəbbət, ülvəi eşq, saf düşüncə sahibi olan sevgililərin gənclik hiss və duyğuları ön planda verilir, insanlara həqiqi məhəbbət yolunda sədaqətlik, dönməzlik, mübarizlik, qətiyyətlik kimi mənəvi keyfiyyətlər aşılır.

Uşaqlar üçün yazılan şeirlərin də böyük tərbiyəvi əhəmiyyətini vurğulamaq lazımdır. Böyüklərə hörmət, ata-ana-yə məhəbbət, doğruluq, dürüstlük, vətənpərvərlik, doğma yurda bağlılıq kimi nəcib insani keyfiyyətlərin başlıca yer aldığı bu poetik parçalarda dilin təmizliyi, anlaşılıqlı ifadə və deyim tərzə başlıca meyarkimi diqqət çəkir. Şairin şeirləri orijinal obrazlılıq tərzə, üslub xüsusiyyətləri və poetik axıcılığı sayəsində oxucuların rəğbətini qazanmışdır.

Əli Tudə şeirin texnikasını mükəmməl bilmiş, poeziya yaradıcılığında vəzn, qafiyə, ölçü kateqoriyalarına və ədəbiyyat nəzəriyyəsinin bu kimi digər qayda-qanunlarına riayət etmişdir. Xalq ədəbiyyatının minilliklərin süzgəcindən keçib formalaşmış klassik ənənələri şairin çoxistiqamətli yaradıcılığında özəlliklə qorunub saxlanılmışdır. Düzdür, bəzi hallarda vəzn pozğunluğuna, anlaşılmaz söz və fikirlərə, hətta yerini dəyişmiş misralara, eləcə də durğu işarələrinin yerində olmadığına, bəzi orfoqrafik səhvlərə ara-sıra rast gəlinə də, biz bunu sadəcə, korrektura xətası kimi qəbul edirik. Çünki həmin əsərləri başdan-ayağacan oxuyandan sonra bu səhvlərin orijinaldan gəlmədiyi qənaətinə gəlmək olur.

Əli Tudənin nəsr əsərləri də özünəməxsus cəhətləri ilə seçilir. Ədəbi qəhrəmanların keçdiyi, məhrumiyyət və əzablarla, bununla yanaşı mübarizələrlə dolu həyat timsalında

xalqın taleyinin çox tutarlı səhnələrinin yer aldığı povest və hekayələrdə yaradıcı və zəhmətkeş insanların bədii portreti çəkilir, müqəddəs arzu və amalların daşıyıcıları olan həm-yerlilərimizin gün-güzəranı, həyat tərzı, gündəlik qayğıları səmimiyyətlə qələmə alınır. Müxtəlif təbəqələrdən olan oxucu auditoriyası istədikləri, qəlbindən keçirdikləri hiss və duyğularının inikasını bu əsərlərdə görə bilir. Xalqın azadlığı, millətin istıqlalıyyəti, tarixi kökə, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq göstərilən nəsr əsərlərinin başlıca cəhətlərini təşkil edir; məzmun rəngarəngliyi, ideya-bədii istıqamətlər də məhz bu yöndə formalaşır.

Əli Tudə şıfahi xalq ədəbiyyatını - **folkloru** mükəmməl bilmişdir. Şair bizim folklorlarda söz sənətinin bir-birindən xeyli fərqlənən qollarından ustalıqla bəhrələnmiş, həmçinin atalar sözü və məsəllərindən mükəmməl yararlanmışdır. O, həmçinin klassik Azərbaycan şair və yazıçılarının yaradıcılığına, eləcə də dünya ədəbiyyatına dərinədən bələd olmuşdur. Bu onun əsərlərindən açıq-aydın duymaq mümkündür.

Əli Tudə yaradıcılığında **ədəbiyyat məsələləri** də diqqətdən kənarında qalmamışdır. O, həmçinin publisistika sahəsində də öz məhsuldar qələmini sınamışdır. Müəllifin bu yöndə yazdığı məqalələr ədəbiyyatşünaslıq elminə verilən töhfələr hesab edilməlidir. “Ədəbiyyat və incəsənət”, eləcə də “Azərbaycan” qəzetlərində, həmçinin Azərnəşrdə işlədiyi müddətdə həm **publisist**, həm də **naşir** kimi təcrübəli bir mütəxəssis olduğunu sübuta yetirmişdir. O, mükəmməl **tərəcüməçilik** fəaliyyəti də göstərmiş, bir sıra əsərləri dilimizə çevirmişdir. Yazıçılar Birliyinin İdarə heyətinin üzvü olduğu illərdə isə Azərbaycan **ədəbiyyatının inkişaf istıqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi** işində yaxından iştirak etmişdir.

Şair bütün əsərlərində Azərbaycan dilinin saflığına xüsusi diqqət yetirmiş, dilimizin yad ünsürlərdən təmizlənməsi

işinə xüsusi tələbkərlıqlə yanaşmışdır. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, Əli Tudə hələ gənc yaşlarında Cənubda ilk dəfə işıq üzü görən **Azərbaycan dili dərslıyinin** yaradılmasında tükənməz enerji və var qüvvə ilə çalışmışdır.

Moskvada rus dilində nəşr edilən kitabları şairin bəşəri hisslərinin, azadlıq duyğularının daha geniş coğrafi məkənda yayılmasına zəmin yaratmışdır. “Moskovski pisatel” nəşriyyatında işıq üzü görən əsərləri sayəsində keçmiş Sovet İttıfaqının **rusdilli oxucuları** görkəmli şairin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşlar.

Əli Tudənin bədii əsərləri **bütün yaş kateqoriyasından** olan insanlara ünvanlanmışdır. Onun daim mübarizələrdə keçmiş həyatı və çoxşaxəli yaradıcılığı təkə bugünkü deyil, gələcək nəsillərə də bir örnəkdir. İnsanda yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşıləyan bu əsərlər xalqımızın birliyi və bütövlüyü uğrunda mübarizə aparən bütün azadlıqsevər insanlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əli Tudə əsərlərinin hamısında gələcəyə bir inam duyğusu yaşanır. Bu duyğu tarixin süzgülələrindən keçib gələn inamdan yaranmışdır: məhz bütün azadlıq mübarizələri sonda xalqın qalibiyyəti ilə nəticələnir.

Vətənpərvər və mübariz şairin əsərləri bundan sonra da neçə-neçə ədəbiyyatşünas-alimin tədqiqat obyektı olmalıdır. İnanırıq ki, Əli Tudə yaradıcılığının bir sıra istıqamətlərinin ayrıca tədqiqata cəlb edilməsinə hələ uzun müddət zəruri ehtıyac duyulacaqdır. Bu sırada Əli Tudənin

- 1) Təbriz dövrü;
- 2) Bakı həyatı;
- 3) Milli hökumət dövrü;
- 4) Cənub həsrəti;
- 5) naşirlik fəaliyyəti;
- 6) ayrılıqda poeziya və nəsr yaradıcılığı;
- 7) poemalarının fəlsəfəsi;

- 8) ədəbiyyatşünaslıq məsələləri haqqında məqalələri;
 - 9) publisistikası;
 - 10) dil və üslub xüsusiyyətləri;
 - 11) azadlıq ideyalarının tərənnümü;
 - 12) yaradıcılıq xüsusiyyətləri;
 - 13) yenə də ayrıca təbiət və sevgi motivləri;
 - 14) dördlük və səkkizlikləri;
 - 15) Cənubi Azərbaycanda türkmənşəli yer adları;
 - 16) folklor nümunələri
- və s. kimi istiqamətləri bəri başdan qeyd etmək mümkündür. Axı, necə deyərlər, hər şey çoxdan yazılsa da, hələ sonacan oxunmayıb...

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev C. Şair haqqında söz. "Kaspi" qəz., 2005, 5 yanvar; 2005, 6 yanvar
2. Ağayeva G. Təbriz ədəbi mühiti. Bakı: Nurlar NPM, 2004, 168 s.
3. Ağbabalı S. Vətəndə vətən həsrəti. "Panorana"qəz., 1999, 30 yanvar
4. Araz M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 224 s.
5. Araz M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 232 s.
6. Aydınoglu T.Vətən nisgilli şair. "Xalq qəzeti", 2009, 24 fevral
7. "Azərbaycan" qəzeti, 1996, 29 fevral
8. Azəroğlu B. Xatirələrim. "Ədəbiyyat qəzeti", 2011, 24 iyun
9. Azəroğlu B. Qulamrza Səbri Təbriziyə açıq məktub // Q.S.Təbrizi. Sahilsiz dəniz. Bakı: Turan evi, 2009, 224 s.
10. Azəroğlu. Şair ömrü. "Ədəbiyyat qəzeti", 1994, 11 mart
11. Baxşəliyeva G. Şəhriyar yaradıcılığı ədəbi təsir və əlaqələr kontekstində / Söz mülkünün Şəhriyarı. "Məhəmmədhüseyn Şəhriyar: ədəbi təsir və əlaqələr" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı: Bakı Çap Evi, 2011, 124 s.
12. Billuri H. Əli Tudəni xatırlarkən. "Ədəbiyyat qəzeti", 1997, 28 fevral
13. Cavadzadə E. Redaktordan / Tudə Ə. Mənim səsim. Bakı: Azərbaycan, 2002, 472 s.
14. Cəfərpur İ. Şair qəlbinin döyüntüləri. "Kommunist" qəz., 1969, 28 sentyabr
15. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı: dərs vəsaiti / tərt.-red. A. Əliqızı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 423 s.
16. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XIX-XX əsrlər. 2 cildə. I c. /AMEA Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tu; red. heyəti: M.İbrahimov, T.Əhmədov, R.Əliyev (məsul red.). Bakı: Nurlar, 2009, 480 s.
17. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XIX-XX əsrlər. 2 cildə. II c. /AMEA Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tu; red. heyəti: M.İbrahimov, T.Əhmədov, R.Əliyev(məsul red.). Bakı: Nurlar,2009,480 s.
18. Dilbazi M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 280 s.

19. Dünyamalıoğlu E. Qıbləsi Vətən şair. "İki sahil" qəz., 2001, 7 iyul
 20. Elçin. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, 7-ci c., Bakı: Çinar-çap, 2005, 570 s.
 21. Elsevər M. O, hər şeyə qalib gəldi, təkə ayrılıqdan başqa. "Xalq qəzeti", 1999, 31 yanvar
 22. Əbilov İ. Əli Tudə. // "Azərbaycan" jurnalı, 1963, № 8
 23. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1974, 9 fevral
 24. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1985, 26 iyul
 25. Əfəndiyev İ. Əli Tudə. "Kommunist" qəz., 1948, 17 yanvar
 26. Əhmədov T. Doğma Vətənə xidmət etmişəm. "Respublika" qəz., 2009, 14 fevral
 27. Əhmədov T. Görkəmli ictimai-siyasi xadim və ədib / N.Nərimanov. Tərtib edən və ön sözün müəllifi T. Əhmədov. Bakı: Nurlar, 2010, 160 s.
 28. Əhmədov T. Ön söz / G. Ağayeva. Təbriz ədəbi mühiti. Bakı: Nurlar NPM, 2004, 168 s.
 29. Əhməd V. Elmi-filoloji qaynaqlar, ədəbi simalar haqqında düşüncələr. Bakı: 2010, 349 s.
 30. Əlibəyli B. Bir dəstə gül dərin Səhənddən mənə. "Muxalifət" qəz., 1999, 26 may
 31. Əliqızı A. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: Azərnaşr, 2007, 268 s.
 32. Əli Tudənin şəxsi arxivi
 33. Əliyev R. Bütövlük rəmzi. "Azərbaycan" qəz., 1998, 28 fevral
 34. Əmirov S. Vətənpərvərlik pafosu. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1973, 23 iyun
 35. Əmirov S. Rübabin nəğmələri. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1984, 7 sentyabr
 36. Əmirov S. Günəşli baharın yarpaqları. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1985, 8 fevral
 37. Əmirov S. Bu, vüsəl idimi, şair? "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1989, 24 fevral
 38. Əmirov S. Halal xoşbəxtlik. "Xalq qəzeti". 1991, 11 mart
 39. Ə. Sabir. Gəncəşən təb. "Mühacir" qəz., 1994, 16 mart
 40. Əsgərov M.Ə. Qartal. // "Azərbaycan" jurnalı, 1959, № 11
 41. Əsgərli Ə. Milli ideal mücahidi. Bakı: Elm, 2005, 419 s.
 42. Fuad E. Bir sevgi nəğməsi oxuyurdum mən!.. "Respublika" qəz., 2 fevral 2005, 2 fevral

43. Hicran Ş. Vətən ünvanlı Əli Tudə. "İki sahil" qəz., 1998, 28 fevral
 44. Həbibbəyli İ. Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Bakı: Elm, 1999, 140 s.
 45. Həsənzadə N. Mən su gətirdim (şeir). "Ədəbiyyat qəzeti", 1991, 12 aprel
 46. Həsənzadə N. Həssas şair qəlbi. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1974, 9 fevral
 47. H.Orucəli. Həsət nəğmələri. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1985, 7 iyun 1985
 48. Hüseyinzadə S. Bakının işıqları. "Ədəbiyyat qəzeti", 1950, 17 oktyabr
 49. X. Əhməd. "Cənub nəğmələri" haqqında. "Ədəbiyyat qəzeti", 1950, 5 aprel
 50. Xəlilov Ə. Hərərətli, səmimi duyğular... // "Azərbaycan" jurnalı, 1967, № 6
 51. Xəlilov P. İnsan vətəmində qərib olarmı, Vətəndə qəribsəyən vətəni varmı? "Ekspress" qəz., 1999, 2 fevral 1999
 52. Xəlilzadə F. Mərdlik simvolu. "Azərbaycan" qəz., 2004, 1 fevral
 53. Xəndan C. Uğur yolu. Bakı: Azərnaşr, 1987, 283 s.
 54. Xəyal S. Əli Tudə (yaradıcılığı əsasında). Bakı: MBM, 2010, 100s.
 55. İbrahimov A. Dilim yorulmadı vətən deməkdən. // "Azərbaycan" jurnalı, 1984, № 1
 56. İbrahimov M. Vətən eşqi, vətən həsrəti. "Vətən həsrəti" qəz., 1993, 22 yanvar
 57. İbrahimov M. Qızıl səhifələr. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1996, 13 iyun
 58. İlkin Qılman. Vətən həsrəti. "Ədəbiyyat qəzeti", 1997, 31 yanvar
 59. İmami Ş.H. ...Həsərdən vahiməli alov tanımıram mən... "Azərbaycan müəllimi" qəz., 1999, 4 fevral
 60. Kazımov Q. Özü niskilli, taleyi xoşbəxt şair. "Xalq qəzeti"nin əlavəsi: "Cümə", 1999, 29 yanvar- 4 fevral
 61. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I c. Bakı: Elm, 1978, 599 s.
 62. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. II c. Bakı: Elm, 1981, 460 s.

63. Qəhrəmani X. Qələmdən silaha, silahdan qələmə sarılan şair. "Tanıtım" qəz., 1999, 21-28 may

64. Qəribli İ. Talesiz şair(M. Biriya haqqında) // "Azərbaycan" jurnalı, 2008, № 1

65. Quliyev E. Bir ömürdə iki tale. / Tudə Ə. Yarımçıq dastan. Bakı: Azərbaycan, 2004, 576 s.

66. Quliyev E. Əli Tudənin poetik dünyası. "Azərbaycan müəllimi", 2000, 9-15 noyabr

67. Qurbanqızı Z. Vətəndaş şair... "Respublika" qəz., 2009, 15 fevral

68. Mehdiqəyova M. Cənubi Azərbaycan mühacirət nəsr (1947-1990-cı illər). Bakı: Nurlan, 2007, 192 s.

69. Mehdi F. Hərərətli ürəyin döyüntüləri. "Bakı" qəz., 1969, 18 avqust

70. Mehdi F. Yüksək ideallar şairi. "Kommunist" qəz., 1984, 31 yanvar

71. Məchul M. Ş. Həsərət gülləri. "İki sahil" qəz., 1999, 30 yanvar

72. Məhərrəmov T. Qərib ruhun oyaq həsrəti. "Kaspi" qəz., 2005, 29-31 yanvar

73. Məmmədova S. "Vətən həsrətli poeziya". AMEA-nın "Xəbərlər"i (Humanitar elmlər seriyası), Bakı, Elm, 2008, n 3

74. Məmmədova S. Əli Tudə yaradıcılığında Vətən həsrəti. Akademik Vasim Məmmədaliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş "Şərqsünaslığın aktual problemləri" mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2012

75. Məmmədova T. Nəğməli gecələr. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1983, 3 iyun

76. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi. Dərslik, Bakı: Elm, 2009, 200 s.

77. Məmmədova P. "Varlıq" jurnalında ədəbiyyat məsələləri. Bakı, 2000, 160 s.

78. Mənafi M. Dostluq hissləri - sənət töhfələri. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 1984, 29 fevral

79. Mənafi M. Məslək şairi // "Pioner" jurnalı, 1984, № 4

80. Mənafi M. Nəğməkar şair. "Azərbaycan pioneri" qəz., 1984, 10 fevral

81. Mütəllibov T. Gözlərdə yanan işıq. "Azərbaycan gəncləri" qəz., 1984, 3 aprel

82. Nəbiyev B. Ədəbiyyat elmi: uğurlar, problemlər, perspektivlər / Xəzən yarpaqları. Bakı: Elm, 2006, 452 s.

83. Nəbiyev B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. II c., Bakı: Çinarçap, 2009, 558 s.

84. Nəbiyev B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. III c., Bakı: Çinarçap, 2009, 616 s.

85. Nəbiyev B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V c., Bakı: Çinarçap, 2009, 612 s.

86. Nəbioğlu S. Kökdən düşməyən rübab. "Ədəbiyyat qəzeti", 1994, 11 mart

87. Nəbioğlu S. Kökdən düşməyən rübab // "Vəfa" jurnalı, 2004, № 3

88. Nəbioğlu S. Müdriklik zirvəsindən. "Ədəbiyyat qəzeti", 1991, 21 mart

89. Nəsi D. Söz ömrü uzun olur. "Ədəbiyyat qəzeti", 1998, 31 iyul

90. Novruzov M. Döyüşən poeziya. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1969, 17 may

91. Poeziyamızın parlaq nümayəndəsi. "Azərbaycan" qəz., 2009, 31 yanvar

92. Rəhimli Ə. Milli oyanışda Şəhriyar poeziyasının rolu // Azərbaycan şərqsünaslığı" jurnalının "Şəhriyar-105" xüsusi buraxılışı, 2011, № 2

93. Rəhimli (Bije) Ə. Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkat (1941-1946). Bakı: Meqa, 2003, 208 s.

94. Rəhmanlı N. Hicran uzaqbaşı üç-dörd ay olar... "Panorama" qəz., 1998, 28 fevral

95. Rizvan N. Məslək şairi. "Bakı" qəz., 1999, 4 iyun

96. Rizvan N. Tellərdə çırpınan həsrətlər. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 1985, 5 aprel

97. Rizvan N. Zirvələrdə yanan əbədi ocaq. "İki sahil" qəz., 1996, 20 aprel

98. Rizvanov N. Alova bürünmüş xatirələr. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1987, 3 iyul

99. Rüstəm xanlı S. Savalan şairi / Tudə Ə. Mənim səsim. Bakı: Azərbaycan, 2002, 472 s.

100. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 328 s.

101. Rza X. Poeziyanın yüksək zirvələrinə. “Bakı” qəz., 1966, 24 dekabr
102. Rza Ş. Həyatdan gələn poeziya. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1970, 31 oktyabr
103. Salmanov Ş. Vahid vətən hissi ilə. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2004, 30 yanvar
104. Seyidov Y. Yeni yaradıcılıq sınaqları. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 1990, 26 dekabr
105. “Sonbeşiyin ilk görüşü” (müsahibə). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1990, 20 aprel 1990
106. Şahsevənli Z. ...Bir ləkə düşməyən vicdan gətirdim. “Günay” qəz., 2006, 29 aprel-5 may
107. Şairin kitabxanası. Tudə Ə. Bakı: Azərənəşr, 1962, 227 s.
108. Şəhriyar M. Heydərbabaya salam. Tərtibi və ön sözün müəllifi
E. Quliyev. Bakı: Adiloğlu, 2004, 92 s.
109. Tahir S. Döyüşkən şair. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1984, 27 yanvar
110. Tahir S. Sevilən şair. “Odlar yurdu” qəz., 1984, № 4
111. Tağıyeva Ş., Rəhimli Ə., Bayramzadə S., Güney Azərbaycan. Bakı: Orxan, 2000
112. Tağıyev R. Buludlar. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1964, 29 avqust
113. Teymur M. Almas İldırımın həyatı, mühiti, şəxsiyyəti // A. İldırım. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 160 s.
114. Təbrizi Q. S. Sahilsiz dəniz. Bakı: Turan evi, 2009, 224 s.
115. Tudə Ə. Arazın o tayında. Bakı: Azərənəşr, 1954, 48 s.
116. Tudə Ə. Araz üstə palıd. Bakı: Yazıçı, 1984, 303 s.
117. Tudə Ə. Ağac təsbəh (xatirə-hekayə) “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1986, 28 noyabr
118. Tudə Ə. Bakının işıqları. Bakı: Uşaqgənənəşr, 1950, 40 s.
119. Tudə Ə. Bağban fədakarlığı. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1996, 27 sentyabr
120. Tudə Ə. Buludlar. Bakı: Azərənəşr, 1964, 132 s.
121. Tudə Ə. Cənub nəğmələri. Bakı: Azərənəşr, 1950, 99 s.
122. Tudə Ə. Dağ iradəli insanlar arasında // “Kənd həyatı” jurnalı, 1977, № 9
123. Tudə Ə. Danışın mənə. Quba rayonu, “Şəfəq” qəz., 1972, 22 iyun

124. Tudə Ə. Duyğular şeirləşəndə, ilhamlar nəğmələşəndə // “Kənd həyatı” jurnalı, 1980, № 7
125. Tudə Ə. Ömrün illəri. Bakı: Azərənəşr, 1976, 164 s.
126. Tudə Ə. Öz gözlərimlə. Bakı: Azərənəşr, 1986, 161 s.
127. Tudə Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1968, 321 s.
128. Tudə Ə. Sevinc. Bakı: Gənclik, 1973, 112 s.
129. Tudə Ə. Söz ömrü. Bakı: Azərbaycan, 1997, 328 s.
130. Tudə Ə. Şairin düşüncələri. Bakı: Azərənəşr, 1956, 131 s.
131. Tudə Ə. Şeirlər. Bakı: Azərənəşr, 1955, 76 s.
132. Tudə Ə. Şeirlər. Bakı: Gənclik, 1970, 68 s.
133. Tudə Ə. Şələlə. Bakı: Azərənəşr, 1974, 183 s.
134. Tudə Ə. Şimal həsrəti. Bakı: Azərənəşr, 1953, 164 s.
135. Tudə Ə. Gecikmiş vüsal. Bakı: Yazıçı, 1988, 255 s.
136. Tudə Ə. Görüşə tələsən sətirlər. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1974, 14 dekabr
137. Tudə Ə. Günəşli baharın yarpaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 87 s.
138. Tudə Ə. Həyat ətirli şeirlər. “Bakı” qəz., 1989, 28 avqust
139. Tudə Ə. Həyat sınağı. Bakı: Yazıçı, 1978, 236 s.
140. Tudə Ə. Xoş gəlibsən gözəl bahar // “Kənd həyatı” jurnalı, 1980, № 4
141. Tudə Ə. İran xalq partiyası. Təbriz: 1358 (1980)
142. Tudə Ə. İlk kitab, ilk sevinc. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1990, 1 iyun
143. Tudə Ə. Qartal. Bakı: Azərənəşr, 1959, 170 s.
144. Tudə Ə. Qələm dostumuz. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1985, 5 aprel
145. Tudə Ə. Qəzəb. Bakı: Azərənəşr, 1960, 98 s.
146. Tudə Ə. Mühacir qeyrəti. Bakı: Azərbaycan, 1998, 386 s.
147. Tudə Ə. Məhbusların son sözü. Bakı: Uşaqgənənəşr, 1952, 28 s.
148. Tudə Ə. Mənə elə baxma. Bakı: Gənclik, 1990, 276 s.
149. Tudə Ə. Mənim səsim. Bakı: Azərbaycan, 2002, 472 s.
150. Tudə Ə. Mən şeir oxuyurdum (xatirə-hekayə) “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1987, 15 may
151. Tudə Ə. Nəğməli gecələr. Bakı: Yazıçı, 1981, 210 s.
152. Tudə Ə. Pişəvəri (xatirə-hekayə). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1988, 17 iyun
153. Tudə Ə. Rübabəli günlər. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1988, 9 dekabr

154. Tudə Ə. Səməd Vurğun yaradıcılığında sosialist kəndinin tərənnümü // "Kənd həyatı" jurnalı, 1979, № 1
155. Tudə Ə. Tellərdə çırpınan həsrətlər, Bakı: Gənclik, 1983, 145 s.
156. Tudə Ə. Təbəssümlü baxışlar. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1981, 16 oktyabr
157. Tudə Ə. Təbriz yolu. Bakı: Azərbaycan, 1996, 240 s.
158. Tudə Ə. Uğur olsun, İsa! "Sovet kəndi" qəz., 1968, 5 dekabr
159. Tudə Ə. Uğur olsun // "Kənd həyatı" jurnalı, 1977, № 7
160. Tudə Ə. Uğur olsun. "Lenin tərbiyəsi uğrunda" qəz., 1972, 21 dekabr
161. Tudə Ə. Ürəkdə işıq yananda. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1985, 26 iyul
162. Tudə Ə. "Vətən həsrəti" qəzetinin baş redaktoru Teymur Əkbəroğluna. "Vətən həsrəti" qəzeti, 1993, 22 yanvar
163. Tudə Ə. Vətənpərvər sənətkarın ünsiyyət dünyası // "Ulduz" jurnalı, 1987, № 3
164. Tudə Ə. Vətən sevgisi. Bakı: Azərənəşr, 1951, 64 s.
165. Tudə Ə. Vətən torpağı. Bakı, ərəb əlifbası ilə, 50 s.
166. Tudə Ə. Yaddaşlara köçən məclis. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1980, 18 iyul
167. Tudə Ə. Yanıqlı tütək. Bakı: Azərənəşr, 1966, 187 s.
168. Tudə Ə. Yarımçıq dastan. Bakı: Azərbaycan, 2004, 576 s.
169. Tudə Ə. Zamanın çağırışı ilə. "Bakı" qəz., 1978, 29 iyun
170. Tudə Ə. Zindənda ağarmış saçlar (xatirə-hekayə). "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1981, 11 dekabr
171. Tudə Ə. Zəhmət dünyasının ulduzları // "Kənd həyatı" jurnalı, 1987, № 3
172. Ulutürk X.R. Ayla günəş arasında. Bakı: Yazıçı, 1992, 560 s.
173. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 328 s.
174. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 320 s.
175. Vahid T. İki imperiyanın qorxduğu şair - Əli Tudə. "Mədəniyyət" qəz., 2011, 25 fevral
176. Vəliyev M. Vətənpərvər şair // "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1949-cu il, № 8
177. Yəhyayev A. Gözəl hədiyyə". "Azərbaycan gəncləri" qəz., 1965, 14 fevral

178. Yusifoğlu R. Sabaha şeirinin gözüylə baxan şair. "Ədəbiyyat qəzeti", 1999, 12 fevral

179. Yusifli V. Ömrün illərini vərəqləyərkən. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1977, 14 may

Türk dilində:

180. Dr. Enver Uzun. 100 Güney Azərbaycan şairi. Trabzon: Celebler Matbaacılıq, 2000, 126 səh.

Rus dilində:

181. Гусейн М. Об авторе./ Туде А. Кеманча и знамя. Москва, Советский писатель, 1969, 78 с.

182. Исзаде В. Продолжение разговора. Газ. "Баку", 1972, 15 ноября

183. Мамедова Т. Спешите заводить друзей! Газ. "Баку", 1983, 26 июля

184. Савин П. Зеркало жизни. Журнал "Литературный Азербайджан", 1972, №3

185. Туде А. Кеманча и знамя. Москва, Советский писатель, 1969, 78 с.

186. Туде А. Город в горах. Москва, Советский писатель, 1972, 71 с.

187. Туде А. Если скажет жизнь сама. Москва, Советский писатель, 1982, 78 с.

188. Халдеев А. О времени и о себе. Газ. "Бакинский рабочий", 1973, 24 января

189. Халдеев А. Стихи - мой дом. Газ. "Баку", 1983, 2 июля

190. Халдеев А. Свет дару я сердцу и уму. Газ. "Бакинский рабочий", 1984, 31 января

İnternet materialları:

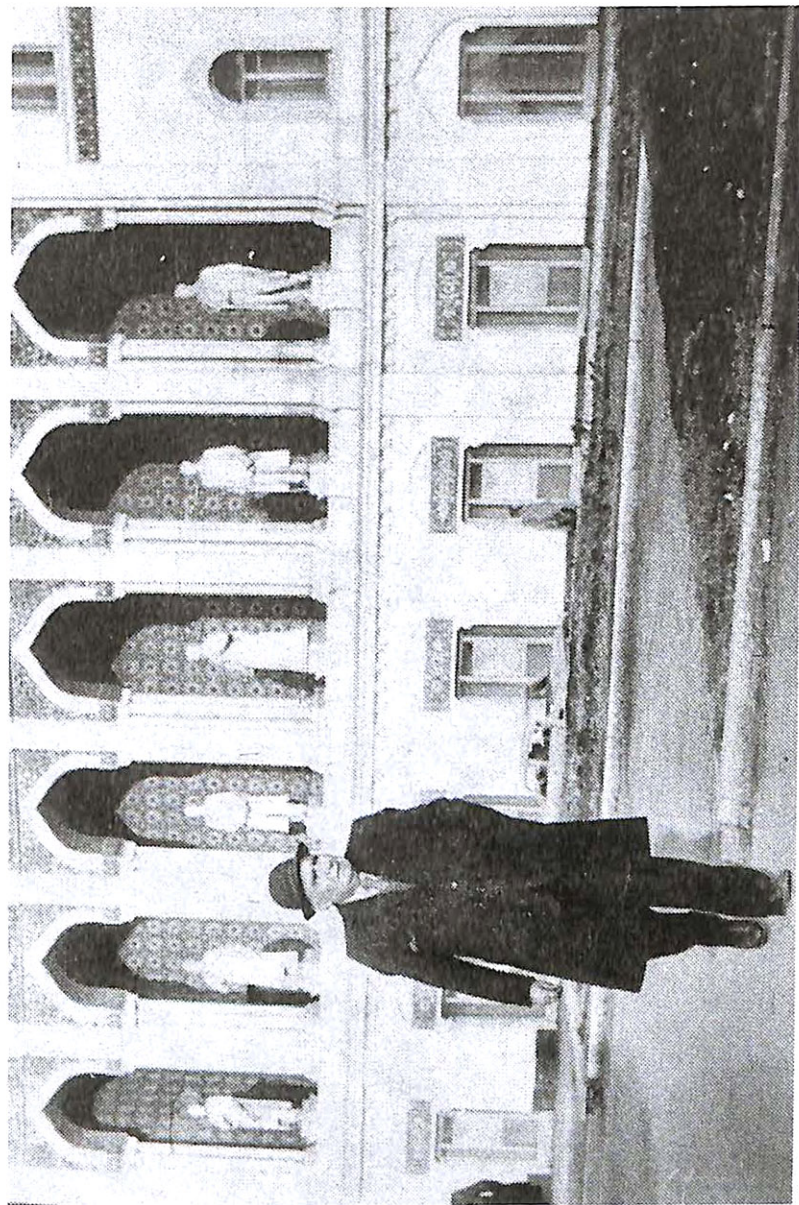
191. www.sednik-pasa-pirsultanli.net/pdf/bir_cicek_de_vetendir.pdf

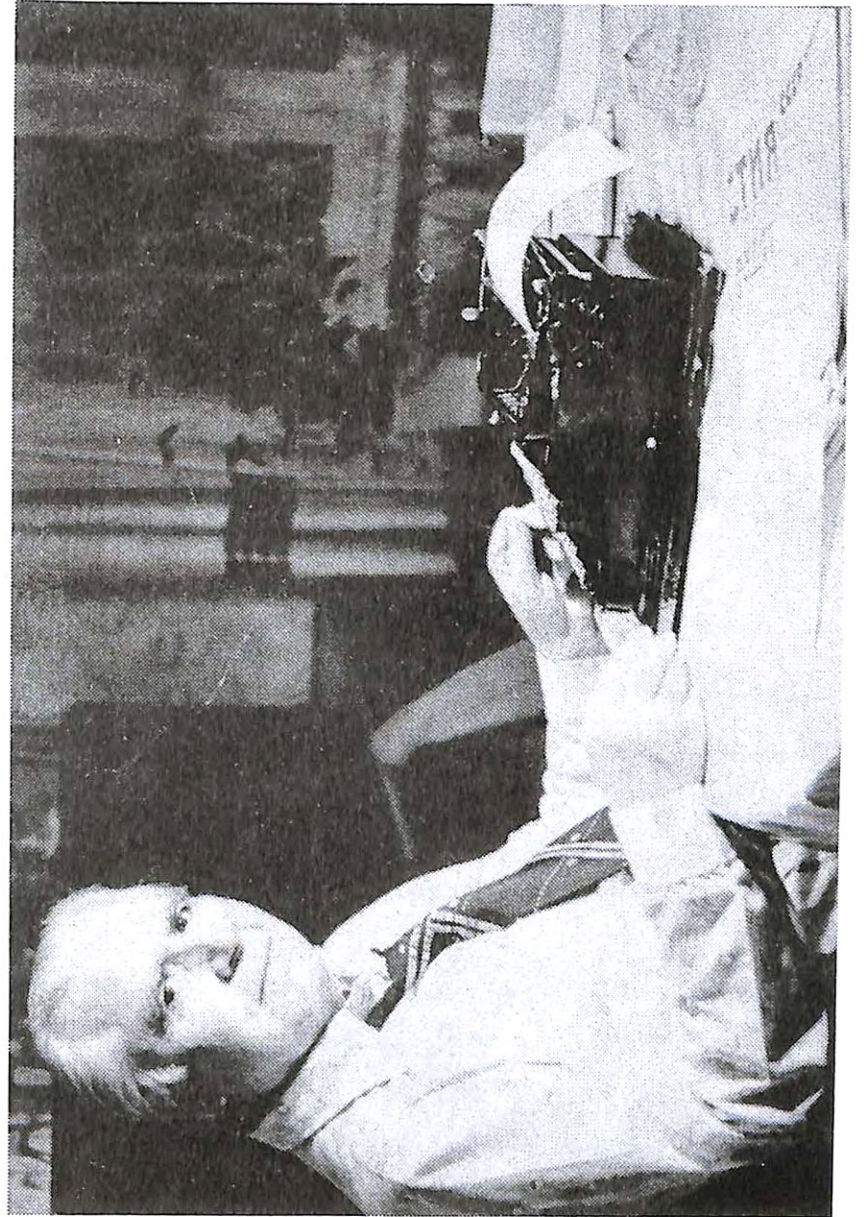
192. www.dak.az. Z.Yaqub: Güneydə görülməz işlərimiz həddən artıq çoxdur. Xalq şairi Z.Yaqubun "Olaylar"a müsahibəsi (21.09.09)

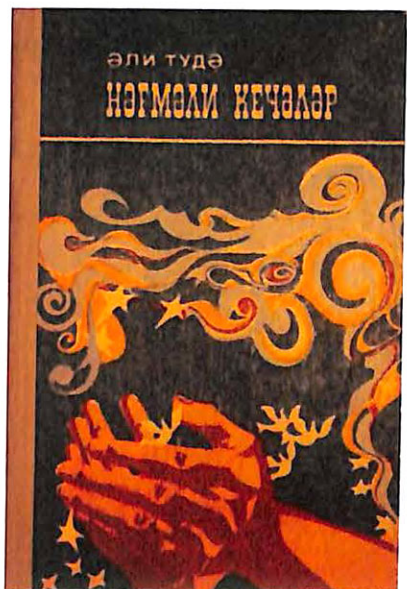
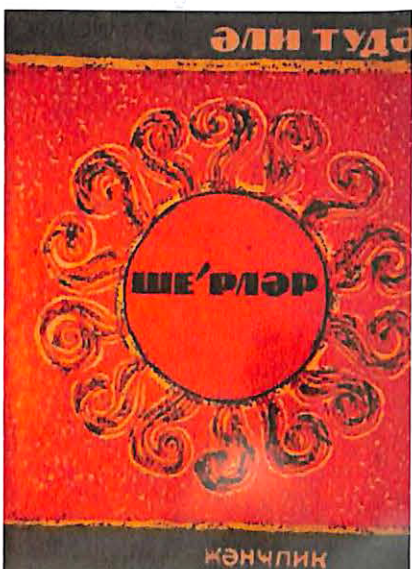
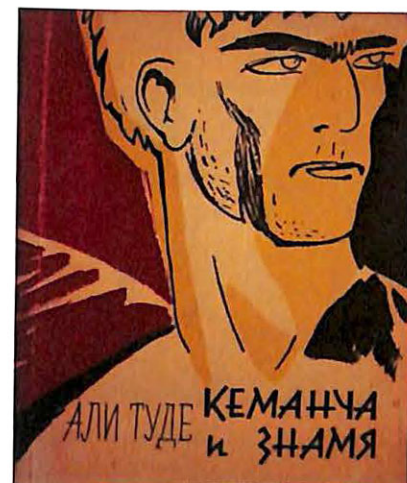
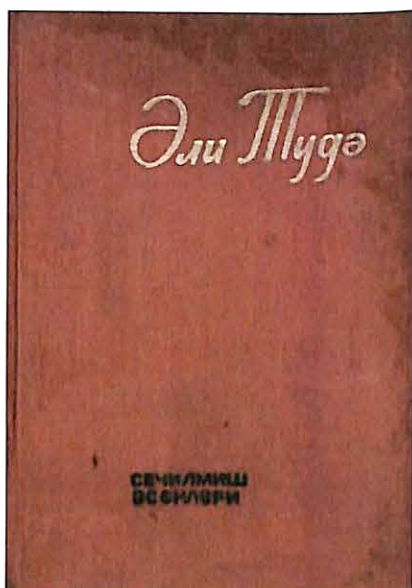

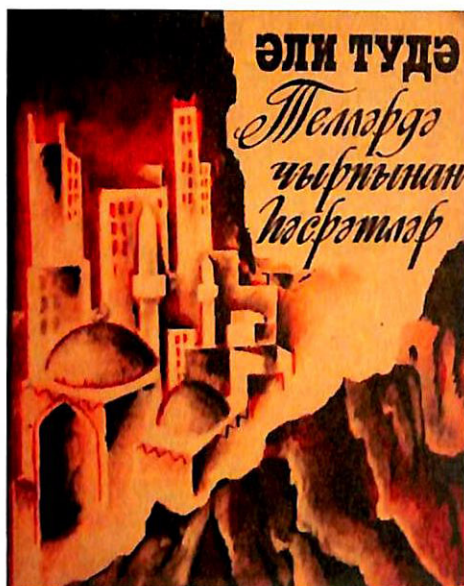
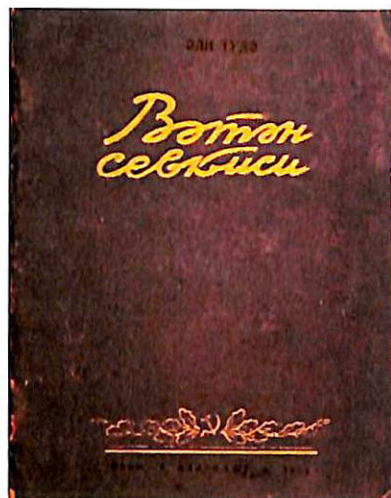
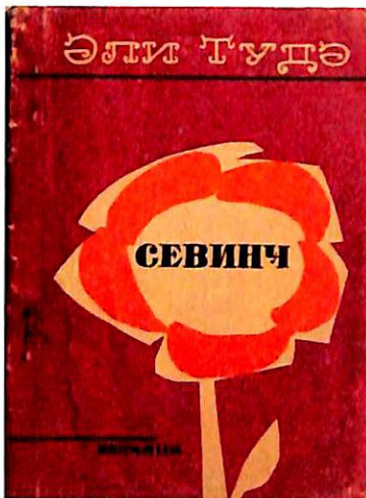
Əli Tudu (1924-1996)

MÜNDƏRİCAT

Elmi redaktordan	3
Giriş	9
I fəsil. Əli Tудənin həyatı və ədəbi-ictimai mühit	
1.1. Uşaqılıq illəri	17
1.2. Təbriz dövrü	22
1.3. Bakı həyatı	42
II fəsil. Əli Tудənin bədii yaradıcılığı	
2.1. Lirik şeirləri	53
2.2. Poemaları	89
2.3. Povest və hekayələri	114
III fəsil. Əli Tудənin ədəbi görüşləri	
3.1. Ədəbi-tənqidi, publisistik məqalələri	123
3.2. Əli Tудə ədəbi-nəzəri fikirdə	135
Nəticə	155
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	161
Şəkillər	170

AĞAHÜSEYN ŞÜKÜROV

**ƏLİ TUDƏNİN
YARADICILIQ YOLU**

BAKI – “ELM” – 2019

Nəşriyyatın direktoru: *S.Qəhrəmanov*

Kompüter tərtibçisi: *N.Ahşanlı*

Bədii tərtibat: *Ş.Rüstəмова*

COM

Formatı: 60x84 ¹/₁₆

Həcmi: 11,5 ç.v.

Tirajı: 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28

Azf 333325

